

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови НАН України

ОКСАНА ДАНИЛЕВСЬКА

ТА **МОВА В РЕВОЛЮЦІЇ**
РЕВОЛЮЦІЯ В МОВІ

МОВНА ПОЛІТИКА
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ,
ГЕТЬМАНАТУ,
ДИРЕКТОРІЇ УНР

Київ
2009

ББК 81.2(4УКР)6
Д18

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту
української мови НАН України (протокол №7 від 30 червня 2009 р.)*

Рецензенти:

Городенська К. Г., доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України);

Масенко Л. Т., доктор філологічних наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»);

Кульчицький С. В., доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України).

Науковий редактор:

Хоменко Л.М., кандидат філологічних наук, доцент (Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Данилевська, О. М.

Д18 Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / Оксана Данилевська. – К., 2009. – 176 с. – Бібліогр.: с. 154–174.

ISBN 978-966-02-5451-0.

У монографії здійснено комплексний аналіз мовної політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР у макросоціолінгвістичному аспекті. Обґрунтовано, що тогочасну мовнореформаторську стратегію реалізовано в напрямках статусного та корпусного мовного планування. У законодавчому забезпеченні діяльності українських урядів виокремлено й систематизовано корпус директивних документів, на яких ґрунтувалися статусні заходи. Зроблено висновок про послідовність та наступність мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР попри певні відмінності внутрішньополітичного життя в роки діяльності цих урядів.

Проаналізовано участь держави у випрацюванні заходів корпусного планування. Як вияв корпусної мовної політики кваліфіковано діяльність тогочасних правописних і термінологічних комісій, видання термінологічних словників, директивні документи про використання української мови в діловодстві. Обґрунтовано вплив мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР на суспільну свідомість та мовну поведінку.

Монографія адресована соціолінгвістам, історикам мови, фахівцям, які досліджують зв'язок мови та суспільства. Стане в пригоді також викладачам, аспірантам, студентам філологічних спеціальностей, а також усім, хто цікавиться проблемами мовної політики та історією української мови в ХХ ст.

ББК 81.2(4УКР)6

ISBN 978-966-02-5451-0

© Данилевська О.М., 2009

ПЕРЕДМОВА

Робота над дослідженням, результати якого висвітлені в запропонованій шановним читачам монографії, відбувалася в роки зміцнення української незалежності. Гортаючи у фондах та бібліотеці ЦДАВО України сторінки документів, газети й журнали, вік яких сягав майже століття, не могла позбутися відчуття, що процеси та події, пов'язані з утвердженням української мови як державної, Україна вже переживала: колись уже точилися гострі суперечки про право й обов'язок використовувати в публічній сфері державну мову, суспільну свідомість уже судомило від затятого протистояння політичних сил навколо мовного питання, науковці та освітяни вже висловлювали міркування про природність навчання рідною мовою, яке матиме бажаний ефект лише за умови суворого дотримання мовного режиму в навчальному закладі, високої кваліфікації кадрів, їхньої щирої участі в розбудові національної школи та персональної відповідальності, виголошувалися декларації й програми з поширення мови у вищій освіті та науці, ба навіть колись уже ухвалювали закони про мільйонні асигнації на видання книжок, підручників, часописів державною мовою, про заснування українського кінематографу й титрування фільмів українською мовою... Усе вже відбулося 90 років тому. Тож мимовільно зринала думка якщо не про фатум, що змушує Україну двічі заходити в ту саму річку, то про якісь глибинні закономірності, які підносять мову з усім комплексом проблем, пов'язаних з її функціонуванням, на гребінь соціальної хвилі, яку узвичаєно називати *революцією*. Пригадую, що схожі асоціації виникали в усіх, хто ознайомлювався з результатами дослідження. «Чи вбачаєте певні паралелі в ситуаціях утвердження української мови як державної сьогодні й за досліджуваного періоду?» – запитували мене і під час затвердження теми дисертації, і під час її захисту. Та якщо на початку роботи моя відповідь була ствердною, то згодом, з кожним новим опрацьованим документом, вона ставала менш однозначною.

Аналіз архівних документів, матеріалів тогочасної періодики дав змогу не лише зануритися в минулу епоху, відчути себе в тогочасному дискурсі, а й виявити істотну відмінність мовних реалій сьогодення від тих, які склалися в Україні в 1917–1920 рр. Суть цих відмінностей – не у формальних заходах мовної політики, які й справді видаються тотожними, а в

суспільній свідомості мовців – усіх, хто втілював цю політику в життя. Бражає, що до мовнореформаторської діяльності, яка здебільшого була ініційована не вищим чиновництвом або партійною бюрократією, а пересічними громадянами – школярами та студентами, їхніми батьками, лікарями, військовими, митцями та науковцями, – було залучено найширші суспільні кола. Так, свідченням активної участі громадських організацій у здійсненні мовної політики за часів гетьманату П. Скоропадського є публікація в 10 номері журналу «Вільна українська школа» (червень 1918 р.) в рубриці «Хроніка» постанови Загальних зборів Українського учительського товариства в Катеринославі про план дерусифікації середньої школи в Україні, що з-поміж іншого передбачала й такі заходи: *«Необхідно розділити всі школи середньої освіти на національні групи так, щоб у кожній землі, а разом і на цілій Україні, кожній нації припадало належне їй число у відсотках, а саме для теперішньої Катеринославщини було 70% українських шкіл. Щоб уже з осені всі українські школи були справді українськими... (Для цього. – О. Д.) забрати справу освіти середніх шкіл з рук городських управ, де керують освітою люде не тямущі в українських освітніх справах і часто-густо, як партійні люде російських таборів, ворожі до українства, – і передати це діло до спеціальних комісій, де буде правдиве національне представництво...»*¹ [Постанова Загальних... 1918: 357].

У тому, що подібні рішення громадських організацій брали до уваги органи влади, здійснюючи мовну політику, переконує замітка кількома рядками нижче в тому самому числі «Вільної Української школи» «Дерусифікація середніх шкіл на Вкраїні»: *«Як відомо п. Гетьман категорично запевнив делегацію київських лекторських курсів (в присутності п. Міністра Освіти М. П. Василенка), що значна частина середніх шкіл на Вкраїні в молодших класах перейде на вкраїнську мову. На підставі цієї авторитетної заяви, як ми чули, в Міністерстві (Народної освіти. – О. Д.) розробляється конкретний план дерусифікації середніх шкіл. Згідно з цим планом переважна більшість середніх шкіл переходить в підготовчих і перших класах на вкраїнську мову. Принципи: а) національність в окрузі, яку обслуговує школа; б) мова навчання в нижчій початковій школі в окрузі; с) національність учнів; д) присутність учителів, які можуть учити дітей українською*

¹ Документи та публікації тогочасної преси цитовано за правописом оригіналу.

мовою» [Дерусифікація середніх... 1918: 360]. Повідомлення закінчує оптимістичне щодо перспектив реалізації речення: *«Переказують, що цими днями проект матиме остаточну санкцію»*.

Впливовість громадських організацій у реалізації мовної політики виявлялася і в активності окремих громадян, колективів установ та підприємств. Шпальти тогочасних газет, сторінки журналів рясніють повідомленнями на кшталт замітки, вміщеної в 25 числі (29 червня 1918 р.) тижневика «Народня справа» «На якій мові видавати газету «Народне життя». У матеріалі узагальнено результати анкетування, проведеного Катеринославською губернською управою про мову видання земської газети. *«До 20 червня, – читаємо в замітці, – виключно на рідній українській мові губернська управа одержала 1079 голосів від читачів і 44 – від громадських інституцій. На українській і російській – від 4 читачів і громадських інституцій, а на російській мові – від 3 читачів»* [На якій мові... 1918: 29].

Гідна подиву тверда позиція в питанні розширення сфер використання української мови редакції фахового журналу «Вістник ветеринарної медицини» й керівника Головної Військової Ветеринарної Управи. Крім того, що майже в кожному числі цього часопису в рубриці «Бібліографія» вміщено інформацію про нові термінологічні словники (№ 1 «Медицинний словник» Прокопа Адаменка, № 3 «Російсько-український словничок медичної термінології», № 4-5 аналітична стаття «Про потребу словника українських термінів ветеринарної науки та зоотехніки», № 6 «Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехніки»), у кількох номерах поспіль друкували оголошення з промовистою назвою «Збирайте термінологічний матеріал!». З оголошення довідуємося, що Головна Військово-Ветеринарна Управа, *«не бажаючи» засмічувати рідної мови чужими й «кованими» словами, утворила спеціальну термінологічну комісію для збору й розгляду ветеринарних, зоотехнічних, фармацевтичних та інших слів і назв* і звертається до всіх *«з великим проханням допомогти в цій складній та важливій справі: надсилати до вищезгаданої інституції потрібні слова й терміни»* [Збирайте термінологічний... 1918: 32]. У публікації вказано також, як оформлювати лексичний матеріал: *«вписуючи кожне слово на окремій картці в такому порядку: 1-е – назва російська або польська, 2-е – назва латинська (по можливості), 3-е – назва українська»*. Зворушує замітка «Лепта від малечі», опублікована в 34 числі тижневика «Народня справа»

від 31 серпня 1918 р., у якій повідомляли, що директор однієї з українських гімназій у Києві отримав такого листа: «До п. Директора. Надсилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб. сріблом, 1 карб. російський паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу доконче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще надішлю як назбираю поміж товаришами...» [Лепта... 1918: 27].

Масовий суспільний рух, засвідчений цитованими матеріалами, соціологи визначають як революцію. У зв'язку з цим можна припустити, що «разюча, – за висловом Ю. Шевельова, – а багато в чому й вирішальна зміна статусу української мови впродовж критичних 1917–1921 рр.» стала реальністю через революційну активність учасників мовнореформаторських процесів.

Варто зазначити, що зв'язок між масштабними соціальними рухами й змінами мовної реальності лінгвісти помітили давно. «Ідея соціальної зумовленості мовної еволюції зовсім не нова, – пишуть В.Беліков та Л. Крисін. – Її виводять з аксіоми про соціальну сутність мови: оскільки мова – явище суспільне, її розвиток не може бути цілком автономним» [Беліков, Крисін 2001: 100].

Проте досі не з'ясованим лишається питання про те, як саме зміни суспільного життя впливають на зміни в мові. Численні приклади з історії різних мов, якими оздоблюють свої соціолінгвістичні розвідки сучасні дослідники, відзначаються ілюстративністю та принагідним характером. Так, К. Ажеж згадує про революційне реформаторство часів Великої французької революції [Ажеж 2003: 159–160], Н. Мечковська наводить приклади залучення мовного питання до релігійної пропаганди, зокрема в Білоросі та Україні у зв'язку з Берестейською унією 1596 р. [Мечковская 2000: 85–88], М. Вахтін та Є. Головка, аналізуючи працю А. Селищева «Мова революційної епохи», констатують, що автор цілком усвідомлює зв'язок мовних і суспільних процесів [Вахтин, Головка 2004: 21]. Звичайно, такі приклади загалом підтверджують слушність висновків про одну з соціолінгвістичних універсалій, а саме: історію взаємодії мови й суспільства характеризує зростання ролі мови в житті соціуму. Опрацьований у нашому дослідженні матеріал – конкретні приклади з історії української мови, на які варто зважати досліджуючи мову в соціальному контексті.

Аналізуючи факти мовнореформаторської діяльності доби Української революції², не раз мали змогу переконатися, що зв'язок «мова – суспільство» є взаємоспрямованим. Приміром, висновок про успішність мовної політики трьох українських урядів ґрунтуємо передусім на фактах, які свідчать про утвердження ідеї державності української мови в системі національних культурних цінностей. Упродовж досліджуваного періоду українська мова набула значення соціального символу. Такий її ідеологічний статус зберігався протягом усього радянського періоду. Істотний потенціал української мови як соціального символу підтверджують факти суспільного руху за незалежність України у 80-ті рр. ХХ ст. (схвалення «Закону про мови в УРСР» як прелюдія процесів суверенізації, відродження Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка тощо).

Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР справила помітний вплив на суспільну свідомість, спричинивши бурхливий розвиток українського духовного життя: феноменальне явище, відоме як Розстріляне Відродження, стало наслідком реалізації творчого потенціалу української мови, штучно стримуваного в попередні часи дискримінаційною мовною політикою царату. Цей висновок лише на перший погляд видається перебільшенням. Адже і європейському Ренесансові передувало перетворення мови на ідею. Ще на початку XIV ст. великий Данте розмірковував про велич народної мови, невичерпний потенціал народного красномовства, багатство народної поезики, пор.: «Народною мовою вважаємо ту, до якої призвичаюються немовлята від тих, хто їх доглядає. Цю народну мову вважаємо найшляхетнішою, оскільки вона є

---

² Проблема усталення терміна *Українська революція* активно обговорюють українські історики. Так, С. Кульчицький послуговується ним для означення українських суспільно-політичних процесів, які відмежовує від російських (пор.: *Російська революція*). Українська революція, на думку дослідника, мала кілька етапів, перший пов'язаний з діяльністю Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Про поразку Української революції свідчило падіння Директорії УНР (1920 р.). Прикметно, що саме цей термін вживали учасники тих подій. Приміром, І. Огієнко в 2-му виданні нарису «Вчимося рідної мови!» (1918 р.) пише: «На що іншим народам за спокійного нормального життя було потрібним майже століття, те український нарід, напруживши всі свої творчі сили, здолав за один *революційний рік*» або «*Остання революція* цілком знесла віковічні заборони українського слова, і Україна стала самостійною державою» (курсив наш. – О. Д.).

природною...». Літературні шедеври доби Відродження створено саме народними мовами. Утвердження народних мов як літературних супроводжувалося становленням національних держав. Власне, в аспекті взаємоспрямованості зв'язків мови й суспільства прагнули розглянути мовну політику періоду Української революції.

Мовна політика належить до перспективних напрямів соціолінгвістичних досліджень. Її явища, починаючи від 60-х рр. ХХ ст., викликають жвавий науковий інтерес за такими параметрами соціальної лінгвістики, як теоретична та прикладна соціолінгвістика, синхронна та діахронна соціолінгвістика. Але насамперед проблеми мовної політики й мовного планування (так само як проблеми нормалізації та кодифікації мови) досліджують у межах макросоціолінгвістичного підходу, оскільки вони заторкують інтереси всього населення, яке користується цією мовою. Поняття *мовна політика* належить до найспецифічніших понять соціолінгвістики взагалі й макросоціолінгвістики зокрема.

Мовна політика стає об'єктом діахронної соціолінгвістики, коли її дослідження спрямоване на з'ясування зв'язків між історією мови, змінами, що відбуваються в ній, та історією суспільства, у якому функціонує ця мова.

Цілком виправданою з огляду на сучасну мовну ситуацію видається зацікавленість проблемами мовної політики в україністиці. Адже в умовах розбудови української держави гостро постає питання про місце та роль у цьому складному й тривалому процесі мови, яка належить до найважливіших атрибутів державності. Усвідомлення цього факту давно стало надбанням цивілізації. Ще В. фон Гумбольдт твердив, що «не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми» [Гумбольдт 1985: 190]. Соціальні катаклізми, на які було багатим ХХ ст., зумовили бурхливий розвиток суспільствознавчих наук і, зокрема, активізували дослідження впливів соціуму на мову. Недарма першими, хто почав уживати термінологічне сполучення *мовна політика*, були російські мовознавці на теренах СРСР, які після жовтневого перевороту 1917 р. в умовах масштабного соціального експерименту розробляли засади мовного будівництва – так називали діяльність, спрямовану на створення алфавітів для неписьмених народів. У зв'язку з цим зародження теорії мовної політики українські мовознавці Ю. Жлуктенко, В. Ткаченко пов'язують з іменами М. Яковлева, Є. Поливанова, Л. Жирнова, М. Поппе, Л. Якубинського. Такої

само позиції дотримуються сучасні російські мовознавці В. Алпатов, В. Карасик, Л. Крисін, обстоюючи думку про тяглість розвитку вітчизняної лінгвістики.

Варто наголосити, що через тотальну ідеологізацію наукової мовної політики залишалася об'єктом радянського мовознавства й надалі, проте не як соціолінгвістична проблема, а як вияв зловживання мовою та контролю над мовознавством. Свідченням цього є праці В. Авроріна, А. Базієва, І. Білодіда, Ю. Дешерієва, М. Ісаєва, Н. Катагощиної, Л. Нікольського, О. Швейцера, В. Ярцевої та інших.

Для становлення вітчизняної соціолінгвістики й, зокрема, одного з її аспектів – теорії мовної політики мали значення також ґрунтовні праці в царині загального мовознавства Л. Булаховського, Б. Ларіна, Л. Щерби, що поглиблювали розуміння соціальної природи мови, сприяли випрацюванню методів дослідження детермінованого зв'язку мови й суспільства. Аналізувати мовні явища у зв'язку з історичним розвитком суспільства прагнули В. Виноградов, В. Жирмунський, М. Панов, А. Селищев. Праці цих учених заклали підвалини напряму соціолінгвістичних досліджень у діахронному аспекті.

Українські лінгвісти Б. Ажнюк, О. Зарецький, Л. Лазаренко, Л. Масенко, Г. Мацюк, В. Радчук, О. Ткаченко, В. Чемес, Н. Шумарова, Г. Яворська та інші, які активно досліджують проблеми сучасної мовної політики в Україні, переконані, що мовна політика набула значення лінгвістичної проблеми з розвитком соціолінгвістики в 60–80 рр. ХХ ст. Тож становлення теорії мовної політики ці дослідники пов'язують з іменами західноєвропейських та американських мовознавців, серед яких найвідоміші Р. Белл, Л.-Ж. Калве, У. Лабов, Е. Хауген, Ш. Фергюсон, Дж. Фішман.

Передумови розвитку теорії мовної політики в українському мовознавстві склалися ще на початку ХХ ст. у зв'язку з потребою вибороти для української мови загальнодемократичні права. Так, І. Франко наголошував, що мовні проблеми мають «глибинний політичний підклад» [Франко 1986: 64–65]. Чимало міркувань з цього приводу висловили М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко, В. Самійленко, О. Синявський, В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко. Однак розвинути теорію мовної політики українським науковцям за того періоду не судилося через поразку національно-визвольного руху.

Спробою узагальнення мовної політики в Україні, що її здійснювали уряди Центральної Ради, Гетьманату, Дирек-

торії УНР, стала праця І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки», написана в 30-ті рр. Роль мовної політики у внутрішньополітичному житті вчений визначав так: «Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу» [Огієнко 1994: 5].

Мовні проблеми сьогодення, найбільшійшою з яких є невідповідність юридичного статусу української мови як державної фактичній соціолінгвістичній оцінці, що визначає її як *мову часткового територіального та етнічного поширення*³, зумовили поживлення наукового інтересу українських мовознавців до теорії мовної політики. Її різні аспекти висвітлені в дослідженнях Б. Ажнюка, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, О. Зарецького, Л. Масенко, Г. Мацюк, Н. Непийводи, В. Німчука, О. Пономарева, Т. Радзівеської, В. Радчука, В. Русанівського, О. Сербенської, Л. Ставицької, О. Тараненка, О. Ткаченка, В. Чемеса, Н. Шумарової, Г. Яворської та інших. Праці цих мовознавців поглиблюють теоретичні засади напрямів сучасної мовної політики в Україні, серед яких пріоритетними є гармонізація міжмовних стосунків [Пономарів www], розширення сфер використання української мови [Радчук 2003; Ткаченко 2000], впровадження її в урбаністичний простір і, зокрема, у сферу масової культури [Ставицька 2000; Масенко 2004], творення національних терміносистем різних галузей знань [Єрмоленко 1998; Кияк 2000; Сербенська 2002; Пономарів 2002], особливо для інформаційних технологій [Радчук 2000], зміна мовної ситуації в бік збільшення кількості мовців, для яких українська мова є функціонально першою [Масенко 1998; Шумарова 2000], корекція та кодифікація мовних норм [Німчук 2002].

Успішна реалізація кожного з напрямів можлива за умови активної участі в мовнореформаторських процесах держави. Адже саме держава здатна заходами мовної політики перетворювати мову на ефективне знаряддя для свого зміцнення або ж, навпаки, призводити до кризових ситуацій у суспільстві на ґрунті мовного протистояння [Огієнко 1994: 7–9]. З огля-

³ Терміни *мова повного територіального поширення (повнотериторіальна)*, *мова часткового територіального поширення*, *мова повного етнічного поширення (повноетнічна)* та *мова часткового етнічного поширення* використовує О. Ткаченко в статті «Соціолінгвістична класифікація мов у її слов'янській специфіці та динаміці» [Ткаченко 2003].

ду на це корисним і багато в чому повчальним є досвід мовнореформаторської діяльності Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. Кілька бурхливих років (1917–1920) боротьби за утвердження української державності зумовили кардинальні зміни в статусі української мови. «По майже двостолітній перерві, – зауважував Ю. Шевельов, – українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська, зборів... Незаперечним здобутком української мови стала її функціональна різноманітність» [Шевельов 1998: 61]. Розмірковуючи про причини цього феномена, І. Огієнко наголошував, що «літературну мову розвивають не тільки самі письменники в своїх творах красного письменства, але ще більше все буденне живе життя: школа, церква, театр, кіно, преса, державні уряди, приватні підприємства й т. ін.» [Огієнко 1995: 190].

Зміна статусу української мови спричинила й певні внутрішні перетворення в мовній системі, проте механізми ні статусних, ні корпусних змін ніколи не були предметом дослідження українських мовознавців. За радянського періоду мовнореформаторські заходи українських урядів замовчували або фальсифікували з ідеологічних міркувань. У незалежній Україні науковому дослідженню мовної політики тих років перешкоджав брак джерел, невипрацюваність механізму наукової лінгвістичної інтерпретації явищ позамовної дійсності, до яких належать факти мовнореформаторських рефлексій, потреба спиратися на висновки суміжних дисциплін, передусім історії та соціології.

Упродовж тривалого часу єдиним дослідженням узагальнювального характеру з названої проблематики була праця Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» [Шевельов 1998: 74], проте коло висвітлених у ній питань ширше і, як зазначає сам автор, ґрунтується на обмеженій джерельній базі. Праця І. Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки» [Огієнко 1994] ґрунтувалася на особистих спостереженнях і була практичним порадиником для тих, кому небайдужа доля рідної мови. Водночас потреба всебічного аналізу розвитку української мови в ХХ ст., заповнення прогалин в історії української мови, відмова від накиннутих тоталітарною ідеологією деформацій мовної реальності та історії українського мовознавства, пошуки витоків сучасних мовних проблем в Україні та оптимальних шляхів їх розв'язання спонукали дослідників до спостережень над явищами мовної дійсності доби Української революції.

У сучасному українському мовознавстві накопичено чималий досвід аналізу мовнореформаторських заходів в історичному контексті. З огляду на це варто згадати дослідження Л. Лазаренко, Л. Масенко, Г. Мацюк, Н. Непийводи, В. Німчука, Ю. Прадіда, О. Ткаченка, Н. Шумарової, Г. Яворської. Однак більшість звернень до періоду 1917–1920 рр. мають принагідний характер. Крім того, у статтях та монографіях цих учених не проведено чіткої межі між мовнореформаторськими процесами, ініційованими різними тогочасними політичними силами. Так, процеси українізації пов'язують з діяльністю уряду УРСР й датують 20-ими роками [Лазаренко 2002; Мацюк 2009; Шумарова 2000; Яворська 2000]. Водночас факти свідчать, що започаткували їх, упровадивши й сам термін, діячі Центральної Ради в 1917 р. , а поглибили законодавчу базу мовнореформаторських заходів під гаслом українізації уряди П. Скоропадського та Директорії УНР.

Досліджуючи мовнореформаторську діяльність трьох українських урядів мали на меті встановити типологічні ознаки здійснюваної ними мовної політики, визначити напрями та з'ясувати практичні результати її здійснення. Для досягнення мети було заплановано низку завдань, а саме:

- на основі науково-критичного аналізу лінгвістичної літератури з проблем мовної політики вибрати критерії для соціолінгвістичної інтерпретації фактів мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР;

- виокремити в законодавчому забезпеченні діяльності урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР директивні документи, що дають підстави для висновків про мовну політику того періоду;

- проаналізувати мовну політику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР в аспекті її наступності та послідовності;

- визначити механізми реалізації тогочасної статусної мовної політики;

- з'ясувати труднощі, які перешкождали втіленню мовнореформаторської стратегії;

- з'ясувати результати статусної мовної політики;

- встановити роль держави у визначенні пріоритетів корпусної мовної політики;

- дослідити роль держави в організації мовознавчих досліджень:

- а) у процесах кодифікації правопису;

б) у створенні національних терміносистем;
в) у процесах нормалізації літературної мови;
– окреслити перспективи мовної політики досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження визначили мовну політику в Україні в діахронному аспекті. Відтак предметом дослідження були основні напрями й особливості статусної та корпусної мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

Варто наголосити, що названі вище владні структури не вичерпували розмаїття політичних утворень тієї доби: владу в Україні намагалися зберегти або здобути Тимчасовий уряд Росії, численні російські політичні угруповання (від військової адміністрації генерала Денікіна до російських більшовиків), українські анархисти тощо. Більшою або меншою мірою всі вони розглядали мовні проблеми крізь призму власних політичних ідеологій, проте вирішального значення для зміни стану й статусу української мови за тих літ не мали, бо не передбачали конкретних заходів впливу на мовну ситуацію.

Лише мовнореформаторським заходам, ініційованим урядами, що прагнули реалізувати ідею української державності, тобто урядами Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, були притаманні систематичність і послідовність, наступність і цілеспрямованість. Крім того, мовнореформаторські заходи цих українських урядів мали характер політичної альтернативи, що дає підстави кваліфікувати їх як мовну політику.

Принципове значення для відмежування мовнореформаторської діяльності урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР має й те, що саме ці політичні структури залучили до випрацювання стратегії мовної політики найавторитетніших українських мовознавців: А. Кримського, І. Огієнка, Є. Тимченка, які заходилися створювати під егідою Української академії наук (далі – УАН) українську лінгвістичну школу. Молодше покоління мовознавців, виплекане ними, – О. Курило, О. Синявський, В. Ганцов та інші розвивали українську лінгвістику й на початку радянського періоду, завдяки чому, як зазначає Ю. Шевельов, «уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємности, нормального контакту поколінь» [Шевельов 2002: 12].

Врахування реальних політичних обставин, а також чималий обсяг фактичного матеріалу зумовили обмеження пред-

мета дослідження територіально тією частиною України, що до революції перебувала під владою Російською імперії. Хоча мовна політика уряду Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919 рр.) і була генетично спорідненою з мовною політикою Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, але вона враховувала інші реалії (для неї, зокрема, не був актуальним чинник російської мови), тому в монографії її не розглядали.

Джерельною базою дослідження слугували опубліковані та віднайдені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 2457 «Головне управління мистецтва та національної культури Української Держави», фонд 2581 «Міністерство освіти УНР», фонд 2582 «Міністерство народної освіти Директорії») директивні документи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР; українськомовна періодика як об'єкт та суб'єкт тогочасної мовної політики (зокрема, газети «Відродження», «Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки», «Державний Вістник», «Нова Рада» та журнали «Вільна Українська Школа», «Вістник Ветеринарної Медицини», «Книгарь», «Народня справа», «Українська кооперація», «Шлях»); книжкова продукція; мемуарна й епістолярна спадщина історичних постатей, причетних до випрацювання мовної політики; тогочасні словники, граматики, інша література лінгвістичного спрямування.

Варто наголосити, що епістолярна та мемуарна спадщина була використана як допоміжне джерело через її суб'єктивність та неофіційність. Так само принагідно залучали до аналізу матеріали, що характеризували опозиційні настрої та сили – лише настільки, наскільки їх враховувала урядова мовнореформаторська стратегія.

Завершуючи передмову, висловлюю щирю вдячність науковому редакторові книги *Людмилі Хоменко*, рецензентам *Катерині Городенській*, *Ларисі Масенко* та *Станіславові Кульчицькому*. Сердечно дякую співробітникам відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України *Лесі Ставицькій*, *Олексію Зарецькому*, *Володимирові Трубу*, *Олені Рудій* за увагу до моєї праці, конструктивні поради та слушну критику.

Розділ 1

МОВНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Проблеми мовної політики в історії мовознавства

Поняття *мовна політика* в найширшому значенні, тобто як свідомий вплив суспільства на функціонування мови чи мов (щоправда, без термінологічного втілення), належить до кола лінгвістичних здавна. У зв'язку з цим доречно згадати афоризми на кшталт «*Чия мова, того й влада*» або твердження В. фон Гумбольдта про те, що поділ людства на народи й племена та відмінності в їхніх мовах безпосередньо залежать від явищ вищого порядку – «дії людської духовної сили» [Алпатов 1998: 68]. І. Огієнко наголошував, що мовна політика – «стара, як сам світ, бо постала вона ще відтоді, коли люди вперше зачали творити організовані громади», але наука про «рідномовну політику – наука наймолодша, створена головно за останній час» [Огієнко 1994: 6].

Проблему можливості чи неможливості впливати «ззовні» на мову розглядали лінгвісти ХІХ – початку ХХ ст. Так, Ф. де Сосюр наполягав, що «мовний знак вислизає від нашої волі», а це доводить неможливість людини хоч якось впливати на мову. На думку лінгвіста, «мовний колектив не має влади над жодним словом; суспільство приймає мову такою, якою вона є» [Сосюр 1977]. Водночас учений був переконаний, що мова – «це суспільна інституція» [Сосюр 1998: 28].

Саме з таким розумінням сутності мови пов'язував розвиток мовознавства І. Бодуен де Куртене, який ще в 90-х рр. ХІХ ст. зазначав, що «основою мовознавства мусить бути не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія» [Бодуен де Куртене 1963: 12]. Думки про роль соціуму в регулюванні мовних ситуацій він виклав у книзі «Національна та територіальна ознака в автономії». Проте навіть у цій праці, поява якої була зумовлена почасті прагненням задекларувати політичні переконання, а почасти – обставинами тогочасного політичного життя, термін *мовна політика* ще не був ужитий.

Отже, до ХХ ст. проблему «мова – суспільство» лінгвісти витлумачували в контексті зв'язку «мова – культура», «мова – етнос», визнаючи постулат про соціальну природу мови як засадниче твердження філософського характеру.

Варто наголосити, що до наукового дослідження феномена соціального регулювання мовної дійсності мовознавці вдавалися принагідно, вважаючи його за такий, що виходить за межі наукової лінгвістики. Г. Яворська, яка розглядає проблеми мовної політики в площині прескриптивної лінгвістики, з цього приводу зауважує, що весь комплекс питань суспільного функціонування мови «було виведено за межі власне науки, залишаючи за ним у найкращому випадку статус прикладного розділу мовознавства» [Яворська 2000: 17].

Пильніше зосередитися на мовній політиці мовознавців спонукали бурхливі соціальні зміни, що відбувалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Революційна хвиля та вир Першої світової війни, внаслідок яких неспізнано змінилася політична карта Європи, загострили мовні проблеми. Істотним внеском у розвиток проблематики соціальної природи мови стали дослідження Празької лінгвістичної школи, німецької історичної діалектології [Яворская 1991: 16; Чемоданов 1975: 7].

Утвердження нових держав за тих років відбувалося паралельно зі зміною статусу мов: мови підкорених народів з досить вузьким функціональним полем після проголошення державної незалежності здобували статус державних. Так, від часу проголошення незалежності Сербії та Чорногорії (1878 р.) і Болгарії (1879 р.) сербська та болгарська мови, позбувшись тиску з боку турецької, а болгарська ще й грецької, дістали можливість вільного розвитку і перетворення на мови повноетнічні й повнотериторіальні. Те саме можна твердити й про чеську мову, яка ще до виникнення Чехословаччини (1918 р.) стала повноетнічною, а після її утворення й повнотериторіальною, а також про хорватську й словенську мови, які до проголошення Королівства сербів, хорватів і словенців (1918 р., від 1929 р. – Югославії) піднесли свій рівень до стану повноетнічних, а після входження до Югославії змогли стати в Хорватії і Словенії повнотериторіальними мовами [Ткаченко 2003: 10]. У зв'язку з цим слушно видається думка В. Гака: «Від другої половини ХІХ ст. з розгортанням національних рухів у країнах Європи спостерігається нова конструктивна тенденція в мовній політиці, спрямована на збереження й розвиток «малих» мов» [Гак 1989а: 64].

Заслугує на увагу той факт, що початком політичної консолідації націй скрізь було мовне питання: вимога вибороти рідній мові загальні демократичні права. Від проголошення державної незалежності для більшості народів розпочинається

період фактичної деколонізації, тому декларативна зміна статусу рідної мови потребує практичних заходів. Такі заходи передбачають розвиток освіти рідною мовою, створення національних терміносистем, кодифікацію правописних норм, збільшення обсягу книжкової продукції тощо⁴. Як зауважує О. Ткаченко, «усі народи, що відроджуються, відроджують свою мову або зміцнюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу історичну пам'ять» [Ткаченко 2000а : 5]. Саме тому мовне реформування набуває символічного змісту. «Той, хто бажає реформи суспільства, має у своєму розпорядженні такий ефективний засіб, як реформа мови», – наголошує Р. Блакар [Блакар 1987: 105].

Зрозуміло, що мовнореформаторська діяльність суспільства передбачає участь у ній мовознавців. Не випадково, приміром, в Україні міністром освіти в уряді Директорії УНР працював авторитетний мовознавець І. Огієнко, а за часів Центральної Ради та Гетьманату він очолював Правописну комісію в Міністерстві освіти; в уряді гетьмана П. Скоропадського посаду голови Термінологічної комісії в Державній Канцелярії обіймав А. Кримський. Щоденна політична практика ставила перед мовознавцями завдання усталення поняття *державна мова*, випрацювання заходів удержавлення рідної мови. Така спрямованість тогочасної мовної політики в Україні засвідчена в термінологічному сполученні, що його вживав І. Огієнко на окреслення мовнореформаторських заходів, – *рідномовна політика*, або *наука про рідномовні обов'язки* [Огієнко 1994: 5].

Для українських мовознавців участь у реалізації засад мовної політики була, на жаль, короткою, вона ввірвалася після поразки Української революції (1917–1920 рр.) зі зміною політичного курсу в СРСР від коренізації до жорсткої централізації.

Входження України до складу СРСР зумовило розвиток українського мовознавства в орбіті цього політичного утворення. Той масштабний соціальний експеримент, що його здійснювало радянське керівництво, безпосередньо стосу-

---

⁴ Серед заходів активного впровадження мови в суспільне життя в пореволюційній Чехословаччині (1918 р.) чи не найефективнішим, зазначає Л. Масенко, був іспит з чеської мови для державних урядовців та військових офіцерів. Через його складність невдовзі керівні посади в державі та війську обіймали чехи, що сприяло формуванню національної еліти [Масенко 2004: 4].

вався й численних мов. Провідні російські лінгвісти були залучені до *мовного будівництва* – цим терміном називали «цілеспрямовану діяльність для розвитку мов» [Алпатов 1997: 45]. До мовного будівництва В. Алпатов відносить і заходи місцевих владних органів, які розгорталися на основі місцевих ініціатив (ідеться, очевидно, й про ті, що передували радянським), оскільки загальнодержавний характер радянська мовна політика, відома під назвою *мовне будівництво*, мала від 1925 р., коли в Баку було створено Всесоюзний центральний комітет нового алфавіту (ВЦКНА).

Для радянського мовознавства й, зокрема, для розвитку в ньому соціолінгвістичних ідей, цей факт важливий тому, що до роботи у ВЦКНА залучили неабиякі наукові сили. Над створенням нових алфавітів працювали М. Яковлев, Є. Поливанов, Л. Жирнов, М. Поппе та ін. [Алпатов 1997: 49]. Теоретичні засади тогочасної мовної політики розробляв і Л. Якубинський. В. Алпатов наголошує, що внесок цих учених у розвиток соціологічного напрямку лінгвістики, попри зрозумілу за тих обставин заідеологізованість їхніх праць, не втратив значення й сьогодні [Алпатов 1997: 47]. Варто зауважити, що термін *мовна політика* згадані російські мовознавці використовували досить активно⁵, проте до теоретичного обґрунтування поняття з лінгвістичного боку не вдавалися. Тож має підстави висновок, що термін *мовна політика* за тих років вживали на означення практики мовного будівництва. Так само витлумачував поняття *рідномовна політика* й І. Огієнко, пор.: «Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою» [Огієнко 1994: 5].

Активне вживання терміна *мовна політика* в радянській лінгвістиці спостерігалось в 60–80 рр. минулого століття. Потужний ідеологічний тиск, що його відчувало мовознавство у зв'язку з завданням теоретичного обґрунтування політики зросійщення, зменшує наукову вартість досліджень

---

⁵ Для прикладу варто назвати статтю Л. Якубинського «Ф. де Союр про неможливість *мовної політики*» [Якубинский 1986] або статтю Є. Поливанова, присвячену проблемам соціологічної лінгвістики (вперше опубліковано 1929 р.), у якій серед нагальних завдань мовознавства було сформульовано й таке: «7) прикладні питання соціологічної лінгвістики: *мовна політика*» [Поливанов 1968: 186] (курсив в обох цитатах наш. – О. Д.).

К. Білодіда, Ю. Дешерієва, Л. Нікольського, О. Швейцера, оскільки їхні узагальнення та висновки не враховували реальних мовних ситуацій у різних регіонах СРСР та не ґрунтувалися на соціолінгвістичних експериментах. Аналізуючи здобутки радянської соціолінгвістики для розвитку теорії мовної політики, В. Ткаченко, зокрема, зауважує: «Ніякого об'єктивного аналізу процесів, що відбувалися в національно-мовній сфері, практично не було. Всебічний об'єктивний аналіз мовних ситуацій, функцій національних мов, особливостей двомовності підміняли розмовами про гармонійний розвиток і розквіт мов соціалістичних націй» [Ткаченко 1991: 97].

Водночас праці радянських учених переконливо доводять тезу про дієвість мовної політики держави, якщо вона є спланованою, підпорядкованою конкретній меті та контрольованою, оскільки наукове мовознавство за радянського періоду стали витлумачувати як об'єкт ідеологічних впливів, а залежність науки про мову від ідеології – це наслідок відповідної мовної політики.

До позитивних здобутків радянських учених у розвитку теорії мовної політики відносять дослідження, спрямовані на випрацювання категоріального апарату мовної політики як розділу соціолінгвістики [Нікольський 1976; Швейцер 1976; Швейцер, Нікольський 1978: 116–147; Теоретические проблемы 1981: 110–130; Швейцер 1988: 154–170].

Неабияку цінність мають праці Л. Булаховського, який свідомо втручання про припустимість, а інколи й необхідність свідомого втручання в мовну дійсність. Учений, зокрема, наголошував, що особливу роль у процесах свідомого регулювання функціонування мови мають відігравати компетентні спеціалісти [Булаховський 1941, 1946].

Не втратили наукового значення й праці Л. Щерби, у яких дослідник розглядав механізми впливу соціуму на мову у зв'язку з проблемою двомовності [Щерба 1974б: 313–318]. Чимало слухних висновків, що стосуються теоретичних засад мовної політики, сформулював учений у статті «Про потрійний аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві» [Щерба 1974а: 24–39]. Тією ланкою, що єднає мовні явища з екстралінгвальними, Л. Щерба вважав мовленнєву діяльність. Адже будь-які мовні зміни насамперед засвідчені в мовленні індивідуальному та мовленні соціальної групи. «І найменші зміни в змісті, тобто в умовах існування певної соціальної групи, як-от: інші форми праці, переселення та відповідно

інше оточення тощо, – наголошує дослідник, – негайно втілюються в змінах мовленнєвої діяльності групи і, що важливо, однаково, оскільки нові умови стосуються всіх членів групи» [Щерба 1974а: 28]. Саме через зв'язок мовної системи з мовленнєвою діяльністю, на думку Л. Щерби, можна з'ясувати дію механізмів соціального впливу на мову.

Цінні спостереження й обґрунтовані висновки містять праці Б. Ларіна, присвячені дослідженню мови міста. Обґрунтовуючи необхідність втручання влади в регулювання мови міста, дослідник наполягав на тому, що мовна політика повинна відповідати мовному побутові суспільних формацій [Ларин 1977: 192].

Оцінюючи досягнення радянських мовознавців у розвитку теорії мовної політики, А. Кузнецова наголошує на можливості нового тлумачення старих соціолінгвістичних матеріалів [Языки Российской Федерации 2000: 18–33]. Найважливішим у новій інтерпретації, вважає дослідниця, є встановлення причинових відношень між ознаками екстралінгвального та власне мовного характеру. «Проблеми зміни інтерпретацій, зміни парадигм зумовлені змінами в культурі та в самому суспільстві», – зазначає А. Кузнецова [Языки Российской Федерации 2000: 18].

Попри нові інтерпретаційні можливості у використанні теоретичних досліджень проблем мовної політики радянського періоду, доводиться констатувати, що їхнім істотним недоліком була відірваність від західноєвропейських та американських соціолінгвістичних шкіл. Серед учених, чий внесок у розвиток теорії мовної політики найвагоміший, згадують Р. Белла, Л.-Ж. Калве, У. Лабова, Е. Хаугена, Ш. Ферґюсона, Дж. Фішмана [Белл 1980; Calvet Louis-Jean 2002; Лабов 1975; Лабов 1976; Labov 1972; Хауген 1975; Haugen 1972; Ferguson 1976; Fishman 1979].

Передісторія залучення мовної політики до сфери наукових інтересів європейських та американських мовознавців так само пов'язана, з одного боку, з практикою суспільного використання мов, а з іншого – зі становленням соціолінгвістики як мовознавчої дисципліни й, зокрема, з поглибленням прескриптивного напрямку лінгвістичних досліджень [Яворська 2000: 19–24]. Прикметно, що в працях У. Лабова питання, що належать до кола теорії мовної політики, визначені як найважливіші проблеми соціолінгвістики, пор.: «1) стандартизація мови та мовне планування, 2) двомов-

на й багатомовна поведінка, 3) піджинізація та креолізація тощо» [Лабов 1976: 6].

Варто зауважити, що впродовж останнього часу інтерес до мовної політики у світовій лінгвістиці невпинно зростає. Як зазначає Л. Лазаренко, світ нині переймається мовнополітичними проблемами жвавіше ніж будь-коли, «збагнувши, очевидно, не тільки значущість кожної мови як неповторного духовного й культурного надбання всього людства, а й надзвичайну їхню вразливість перед «свідомим впливом на мову «недалекоглядних політиків» [Лазаренко 2002: 6]. Сьогодні існують описи й практичні напрацювання мовних політик, законодавчі міжнародні акти й рекомендації, схвалені в Раді Європи, ОБСЄ, ЄС. Принципи мовних політик світу декларують документи ООН та ЮНЕСКО [Зайченко, Присяжнюк 1996: 14].

Мовна політика перебуває в центрі уваги тих лінгвістів, які досліджують процеси мовного зсуву, вимирання мов, а також протилежні тенденції до виокремлення нових мов⁶. Так, дослідники мовних зсувів, розвиваючи висловлену М. Сводешем іще 1948 р. думку про нелінгвальний характер чинників, які зумовлюють втрату мов, ретельно вивчають механізми дій заходів мовної політики держав [Вахтин 2001: 227].

Дослідження різноманітних мовних зсувів сьогодні належить до проблемного поля екології мови. Так, О. Бернацька пов'язує з цією новою лінгвістичною дисципліною три аспекти дослідження мови, пор.: «Другий аспект мови – інтерлінгвальний, який пов'язаний з багатомовністю як середовищем певної етнічної мови із проблемою зникнення мов, а відтак – зі зменшенням лінгвістичного розмаїття на Землі» [Бернацькая 2003]. Про актуальність дослідження мовної політики в межах екології мови свідчать праці й українських мовознавців, зокрема Б. Ажнюка [Ажнюк 2007 : 57–65].

Загальне пожвавлення інтересу до проблем мовної політики спостерігається і в Україні. Про це свідчать, зокрема, матеріали

---

⁶ Роль мовної політики як практичних дій держави з метою мовного регулювання в процесах розвитку мовних ситуацій прагнуть визначити, зокрема, Алпатов В. М. («150 языков и политика. 1917–1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства» [Алпатов 1997: 4]), Вахтин Н. Б. («Языки народов Севера в XX веке. Очерки языкового сдвига» [Вахтин 2001: 101]). Зв'язок мовної політики з сучасними мовними ситуаціями простежено в колективній праці «Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции» [Языки Российской Федерации 2000: 99].

наукових конференцій, присвячених зазначеним питанням, а також публікації в мовознавчих журналах останнього часу⁷.

Зацікавлення українських мовознавців тематикою, пов'язаною з мовною політикою, є закономірним сьогодні: в умовах майже двадцятилітнього функціонування української мови як державної в незалежній Україні доводиться констатувати факт невідповідності між реальною мовною ситуацією в Україні та деклараціями найвищої юридичної сили, викладеними, зокрема, у статті 10 Конституції та в чинному нині «Законі про мови в Українській РСР» та інших законах. Як зауважує К. Городенська, «за реальним становищем державної української мови Україну віднесено до тієї групи країн, у яких мова колишньої метрополії залишається в панівному становищі щодо мови національної, незважаючи на зміну її юридичного статусу» [Городенська 2000: 152]. Такий стан речей свідчить про більшу, ніж вважали раніше, залежність мови від дії позамовних чинників.

Використання мови в новітніх інформаційних технологіях, численні факти маніпулювання мовою (від рекламних роликів до передвиборчих технологій) [Шалак www] спонукають мовознавців аналізувати факти мовної політики крізь призму ставлення до мови та мовної поведінки як спільноти мовців, так і окремих носіїв мови⁸. Приміром, О. Семиколенова, А. Шиліна

⁷ Проблеми мовної політики були предметом обговорення на таких наукових семінарах та конференціях: «Мова тоталітарного суспільства: лексика, синтаксис, прагматика» (1995 р.), «Мова державна — мова офіційна» (1995 р.), «Українська мова як державна мова в Україні» (1999 р.), «Державність української мови та мовний досвід світу» (2000 р.), «Мовні конфлікти і гармонізація суспільства» (2001 р.). Їм присвячені численні публікації в наукових журналах «Мовознавство», «Українська мова», напр.: Б. Ажнюк «Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації» [Ажнюк 2001]; М. Кочерган «Мова як символ соціальної солідарності» [Кочерган 2003]; Л. Лазаренко «Досвід мовних політик світу й українська перспектива» [Лазаренко 2002]; Ю. Прадід «Мовна політика Центральної Ради» [Прадід 2002a] та «Мовне питання в українських конституціях ХХ ст.» [Прадід 2002b]; О. Тараненко «Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі)» [Тараненко 2003].

⁸ Власне, на такому підході ґрунтуються дослідження Б. Ажнюка «Мовна єдність нації: діаспора й Україна» [Ажнюк 1999], Н. Шумарової «Мовна компетенція особистості в ситуаціях білінгвізму» [Шумарова 2000], Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» [Яворська 2000].

розмірковуюють про перспективи гармонізації мовного буття в Україні в аспекті гендерної лінгвістики. Дослідниці наголошують, що міжнародні зобов'язання України в забезпеченні гендерної рівності передбачають зміни не тільки в соціально-економічній політиці, а й у мовній [Семиколенова, Шиліна 2006: 36].

Як зауважує Л. Лазаренко, чимало українських досліджень стосуються питань мовної політики імпліцитно [Лазаренко 2002: 3]. Проекцію в мовну політику мають статті, присвячені аналізу сучасних мовних ситуацій у регіонах [Балабуха 2000; Залізник 2002; Залізник, Масенко 2001; Каращук 2000; Степанов 2002] або в державі загалом [Ткаченко 2000б; Лизанчук 2002; Саплін 2002; Сербенська 2002; Шовгун 2000; Феллер 2002]. Побільшало наукових спроб теоретичного узагальнення сучасних проблем мовної політики в Україні [Русанівський 1989; Радчук 2002, 2003; Загнітко 2000; Масенко 2000; Мокієнко 2000; Плахута 2000; Фаріон 2002; Фролова 2002], а також праць, присвячених аналізу світового досвіду мовного облаштування [Ажнюк 2000а; Ажнюк 2000б; Марусик 2000; Скопненко 2000; Скорикова 2000; Тищенко 2000; Феллер 2000].

Отже, аналіз лінгвістичної літератури свідчить про актуалізацію проблем мовної політики в мовознавчих дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. Інтерес лінгвістів до явищ мовної політики зумовлений передусім розвитком наукового мовознавства, що відбувається, за влучним висловом В. Карасика, у результаті зустрічного руху наукової думки – від мови і до мови [Карасик 2002: 19]. Перший напрям є рухом від внутрішньої лінгвістики, мови як системи, за Ф. Сосюром, до зовнішньої лінгвістики – теорії мовної діяльності, комунікативної лінгвістики, теорії мовної особистості тощо. Другий напрям синтезує досягнення досліджень у царині міжособистісних відносин, соціальної норми, етнокультурних характеристик поведінки. З огляду на це питання соціальної зумовленості мови належать до найважливіших проблем філософії.

Розвиток теорії мовної політики спричинений також практичними потребами гармонізації суспільного життя, посиленням демократичних тенденцій, прагненням уникати конфліктів, процесами глобалізації тощо.

1.2. Мовна політика в соціолінгвістичних студіях

Термінологічно-поняттєва парадигма. На сучасному етапі розвитку мовознавства термін *мовна політика* належить до поняттєвого апарату соціолінгвістики. Втім, однозначного тлумачення його не існує. З одного боку, через практичну спрямованість мовної політики нею жваво цікавляться не лише мовознавці, а й політики, юристи, журналісти, і цей інтерес нерідко супроводжується міфологізацією мовнореформаторських явищ, їх ненауковим тлумаченням. З іншого боку, екстралінгвальний характер мовного реформування або процесів гармонізації відносин мови і держави ускладнює їх лінгвістичну інтерпретацію.

У західноєвропейських та американських соціолінгвістичних школах мовну політику протягом тривалого періоду отожднювали з мовним будівництвом (плануванням) – language planning [Гак 1989б: 106].

Термін *мовне планування* набув поширення від 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку з дослідженнями національно-мовних проблем у країнах, що розвиваються [Мечковская 2001: 199].

Поряд з терміном *мовне планування* в тотожному значенні вживають й інші. Так, у Франції з'явився термін *мовне облаштування* (amenagement linguistique), каталонські вчені запровадили термін *мовна нормалізація* [Гак 1989б: 106]. Наприкінці 90-х рр. набув поширення термін *мовна політика*, з-поміж численних визначень якого найбільш вдалим, на думку Л. Лазаренко, варто вважати те, що належить французькому соціолінгвістові Л.-Ж. Калве, пор.: «Мовна політика – це комплекс засобів свідомого впливу на відносини між мовою (мовами) та суспільним життям» [Лазаренко 2002: 6]. Калве, зауважує дослідниця, проводить чітку межу між мовною політикою та мовним плануванням, вважаючи, що «мовне планування – це конкретне впровадження мовної політики» [Лазаренко 2002: 6].

Отожднення мовної політики й мовного планування було характерним для радянського мовознавства. Щоправда, на теренах СРСР вживали термін *мовне будівництво*.

У сучасній соціолінгвістиці деякі мовознавці замість терміна *мовна політика* вживають *національно-мовна політика* [Мечковская 2001: 208], що є більш точним з погляду політології, оскільки проблеми функціонування мов зазвичай пов'язані з регулюванням національних відносин, зокрема, із забез-

печенням прав національних меншин або з налагодженням співжиття кількох народів у багатонаціональних державах. Проте термін *національно-мовна політика* дещо звужує поняття, бо виводить за його межі мовнонормалізаторську діяльність в одномовному соціумі.

Серед мовознавців є такі (В. Алпатов, Н. Мечковська та інші), які витлумачують термін досить широко, обстоючи думку, що мовна політика охоплює «всі види свідомої діяльності суспільства, спрямовані на регулювання використання мови/мов» [Мечковская 2001: 193].

Має прихильників думка про мовну політику як про «систему заходів, що їх здійснює держава, об'єднання держав чи впливових громадських інституцій задля збереження чи зміни статусу та корпусу певної мови» [Кузнецов 2001: 310]. Варто згадати й тих мовознавців, які переконані, що терміном *мовна політика* варто позначати «практичний бік лінгвістичних досліджень, спрямованих на регулювання мовних процесів» [Беликов, Крυσин 2001: 13].

Наведені вище тлумачення спільним мають те, що *мовну політику (будівництво, планування)* виводять за межі наукової лінгвістичної проблематики й залучають до сфери метамовних рефлексій. Найвиразніше цей підхід до поняття *мовна політика* засвідчує довідник «Українська мова. Енциклопедія», пор.: «Мовна політика – сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі» [Брицин 2000: 328]. Ця тенденція властива й західноєвропейській соціолінгвістиці. Так, К. Істмен зазначає, що хоча мовне планування сприймають як надзвичайно важливу теоретичну дисципліну, проте в його визначеннях наголошують на прикладній спрямованості. «Дослідження мовного планування, – пише вчений, – зосереджене на схваленні рішень про те, яке функціонування мови відповідає потребам певних мовних колективів. Теорія мовного планування з'ясовує, якою має бути мовна поведінка для успішного взаєморозуміння в мовному колективі..., та випрацьовує рекомендації до мовної політики» [Eastman 1983]. Отже, дослідник розмежовує поняття *мовна політика* та *мовне планування*.

Принципово інший підхід до тлумачення поняття *мовна політика* пропонує прескриптивна лінгвістика, яка зосереджує увагу не на випрацюванні методів і прийомів мов-

нореформаторських заходів, а на «послідовному врахуванні «людського фактора» або «людської перспективи» в процесах мовного функціонування» [Яворська 2000: 12], тобто на теоретико-лінгвістичному обґрунтуванні механізмів дії таких заходів. Цей підхід ґрунтується на принципах абсолютизації соціальної природи мови, філософським утіленням яких є твердження: «Мова – засіб не лише спілкування та згуртування, а й нерозуміння та роз'єднання. Засіб не тільки звільнення, а й уярмлення мовними стереотипами. Мову неможливо відокремити від політики та владних відношень, і лише в цьому контексті вона може бути витлумачена адекватно» [Ожеван 1999: www]. У зв'язку з цим перед лінгвістикою відкривається перспектива «по-новому сформулювати проблему розгляду процесів мовного планування як своєрідного дискурсу, у якому відбиваються результати суспільної рефлексії над мовою» [Яворська 2000: 13]. Власне, розуміння мовної політики як дискурсу дає змогу здійснювати її аналіз за двома напрямками: комунікативно-прагматичним та когнітивно-семантичним.

Проаналізувавши парадигматичні та синтагматичні зв'язки терміна *мовна політика*, І. Верста робить висновок про його багатозначність, що перешкоджає випрацюванню єдиної дефініції [Верста 2006: 89–94].

Отже, розмаїття тлумачень терміна *мовна політика* в сучасній соціолінгвістиці пояснюють, по-перше, його міждисциплінарним характером (належить до поняттєвого апарату таких галузей знань, як політологія, юриспруденція, соціологія, соціолінгвістика, історія, демографія тощо), по-друге, функціональною багатоаспектністю мови, по-третє, прагненням акцентувати увагу на лінгвістичному оцінно-нормативному аспекті поняття, що, зрештою, уможливорює дослідження явищ мовної політики в площині прескриптивної лінгвістики.

Тлумачення терміна «мовна політика» в соціолінгвістиці. Аналіз стану теоретичного опрацювання мовознавцями феномена мовної політики виявляє гостроту не розв'язаної поки що суперечності: з одного боку, термін *мовна політика* широко вживаний у науковій, науково-довідковій і методичній лінгвістичній літературі⁹, що свідчить про його засвоєння

⁹Тлумачення термінологічного сполучення *мовна політика* подають сучасні енциклопедичні видання («Українська мова. Енциклопедія» [Брицин 2000], «Лингвистический энциклопедический словарь» [Де-

лінгвістикою та дає змогу виокремити в структурі поняття мовознавчий компонент; а з іншого – відчутний брак теоретико-лінгвістичних праць, присвячених процесам суспільного регулювання функціонування мови. Досі не визначено статусу мовної політики в системі лінгвістичних понять, не випрацьовано методології лінгвістичної інтерпретації її явищ. Слушним і нині лишається таке спостереження Дж. Гамперца: «Ще немає теорії мови й суспільства, що пояснювала б, як ті або ті конкретні чинники соціальної системи зумовлюють зміни в мові та як мовні структури змінюються від дії цих чинників» [Гамперц 1975: 299–230].

Мовну політику і в радянському мовознавстві 20–30 та 60–80 рр., і в зарубіжному 60–80 рр. розглядали здебільшого як прикладну галузь в загальному мовознавстві (згодом – соціолінгвістиці), а її дослідження зумовлене було не стільки мовним характером явища, скільки практичною потребою втручатися у функціонування мов.

В останнє десятиліття інтерес до проблем мовної політики, як уже зауважували, помітно активізувався. Мовознавці вдаються до спроб систематизувати складові мовної політики, визначити її місце в системі соціолінгвістичних понять, проте теоретичне опрацювання явищ мовної політики в сучасному мовознавстві ускладнюється їхнім екстралінгвальним характером.

Перелічені факти, на думку Г. Яворської, свідчать про кризу дескриптивного напряму в мовознавстві. Залучаючи мовну політику до сфер прескриптивної лінгвістики, дослідниця наголошує на необхідності застосовувати в мовознавчих дослідженнях поняття *структура* в ролі пояснювального принципу [Яворська 2000: 255]. Це, вважає Г. Яворська, дає змогу інтерпретувати мовну політику як вияв влади над мовою, що поєднує в собі і цілеспрямований вплив на мову, і мовну діяльність, і проблематику мовних моделей світу (на рівні семантики метамовних позначень як культурних концептів),

---

шериев 1990)), підручники («Загальне мовознавство» М. Кочергана [Кочерган 1999], «Загальне мовознавство» С. Семчинського [Семчинський 1996], «Социоллингвистика» В. Белікова, Л. Крисіна [Беликов, Крысин 2001], «Социальная лингвистика» Н. Мечковської [Мечковская 2000], «Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков» Н. Мечковської [Мечковская 2001], «Социоллингвистика и социология языка» М. Вахтіна, Є. Головка [Вахтин, Головка: 2004]).

і можливість викриття механізмів маніпулювання мовою [Яворська 2000: 256].

Сучасна теорія мовної політики, зауважує С. Кузнецов, ґрунтується на протиставленні *статусної* та *корпусної* мовної політики [Кузнецов 2001: 131, 311–312].

Уперше терміни *корпусне планування* та *статусне планування* (*corpus planning, status planning*) ужив Х. Клосс у 1969 р. на протиставлення впливів на внутрішній розвиток мови (фіксація норми, розвиток термінології, впорядкування орфографії) та на статус мови в суспільстві. У 1983 р. Е. Хауген деталізував поняття *мовне планування* за двома параметрами: форма – функція та соціум – мова [Гак 1989б: 106].

Узагальнюючи досвід мовознавців 60–80 рр., сучасні дослідники констатують, що *статус мови* – це та роль, що її відіграє в державі певна мова порівняно з іншими мовами¹⁰. Як статус мови витлумачують також роль мови за межами держави.

З огляду на це *статусна мовна політика* завжди спрямована на збереження чи зміну *статусу мови*. Вона має безпосередній вплив на мовну ситуацію, адже зміна (тут *збереження* – це теж зміна перед загрозою втрати колишнього статусу) мовної ситуації в багатомовному соціумі на користь однієї з мов зумовлює зміни статусу інших мов. Оскільки статусна мовна політика визначає функції мови в багатомовному суспільстві, вона безпосередньо пов'язана з національною політикою.

Корпус мови охоплює не тільки внутрішню будову, а й співвідношення форм існування мови (писемна та усна, літературна мова та діалекти). До сфери корпусного планування традиційно відносять проблеми кодифікації та стандартизації літературної мови й різноманітні мовні реформи [Яворська 2000: 13].

Отже, *корпусна мовна політика* спрямована на збереження чи зміну *корпусу мови*. Цей вид мовної політики не передбачає впливу на інші мови. Корпусна політика здебільшого має на меті структурне збагачення певної мови (наприклад, розвиток термінології) або захист цієї мови від структурного проникнення іншої мови чи мов.

Е. Хауген запропонував таку модель корпусного планування: 1) вибір норми; 2) кодифікація; 3) впроваджен-

---

¹⁰ Саме в такому значенні вживає термін *статус мови* Ю. Шевельов, пор.: назва праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і *статус* (курсив наш. – О. Д.).

ня кодифікованих норм; 4) їх удосконалення [Хауген 1975: 441–472]. Останній етап інколи доповнюють поняттям *культивації мовної норми*, що, за європейською традицією, відповідає заходам, здійснюваним у сфері культури мови [Яворська 2000: 156].

Якщо мовна політика впливає на сфери функціонування кількох мов, то її визначають як *комплексну*. Комплексною є будь-яка статусна політика, оскільки зміна статусу однієї мови завжди зумовлює перерозподіл сфер функціонування інших, уживаних у суспільстві мов. Наприклад, надання українській мові статусу державної за доби Української революції (1917–1920 рр.) означало розширення сфер її використання в управлінні державою, діяльності вищих органів влади, діловодстві, судочинстві, освіті тощо. Втілення законодавчої ініціативи спричинило зниження функціональної потужності російської мови, яка раніше функціонувала в названих сферах неподільно. Приклади статусної політики відомі з давніх часів у багатьох народів. Приміром, як хрестоматійний у теорії мовної політики наводять факт схвалення 1539 р. у Франції королівського ордонансу, що наказував у судових паперах використовувати винятково французьку мову.

Комплексною є також корпусна політика в багатомовних соціумах, коли зміни в корпусі мови зумовлюють зміни її статусу серед інших мов. Приміром, коли численні народи півночі Росії внаслідок мовного будівництва в 30-ті рр. XX ст. отримали писемність, це змінило корпуси мов, але так, що змінився і їхній статус: мови відтоді могли реально претендувати на роль державних для малих народів. Цього, однак, не сталося, бо незабаром було змінено мету мовної політики в СРСР, і корпусна політика, що стосувалася мов малих народів Росії, стала суперечити статусній політиці центру.

Останній приклад обґрунтовує пріоритетність *цілей* у теорії мовної політики, бо будь-яка політика – це цілеспрямована діяльність, пор.: «*Політика* – засоби застосування влади для впливу...; сфера *політичного* передбачає не тільки діяльність урядових службовців, а також дії багатьох інших груп та осіб, оскільки існує багато способів, за допомогою яких люди за межами апарату прагнуть впливати на нього» [Гіденс 1999: 666].

Отже, у сучасній соціолінгвістиці переважає напрям, згідно з яким мовну політику витлумачують як свідомий вплив суспільства на мову, що має вияв у регулюванні сфер функціонування мов у багатомовному соціумі та в мовно-

нормалізаторських заходах, спрямованих на графіку та орфографію, термінологію, стилістику певної мови в багатомовному й одномовному соціумах. Цей вплив передбачає певну послідовність дій, а саме:

- 1) соціолінгвістичні дослідження;
- 2) визначення мети й конкретних заходів (механізмів) мовної політики;
- 3) модернізація мови (мов), основним проявом якої є розвиток (збагачення) словника;
- 4) впровадження доробку мовознавців (на цьому етапі механізми реалізації мовної політики здійснюються за посередництва системи освіти, мережі ЗМІ тощо [Вахтин, Головка 2004: 169–172]).

Теоретичні аспекти мовної політики досліджує макросоціолінгвістика – галузь соціальної лінгвістики, що зосереджена на мовних процесах, а також на взаємодії мов у великих соціальних об'єднаннях – державах, регіонах тощо. Практичні механізми реалізації мовної політики, конкретні мовнореформаторські приписи – об'єкт дослідження прикладної соціолінгвістики. Так, одним з інструментів мовної політики є закони про мову. Їх випрацювання – компетенція юристів, проте якщо мовні закони не враховуватимуть висновків соціолінгвістів про функціональні можливості мови чи мов, особливості мовних ситуацій тощо, то будуть нежиттєздатними або такими, що матимуть зворотній ефект. Сучасні мовні політики досліджує синхронна соціолінгвістика, що зосереджена на взаємозв'язках мови та соціальних інститутів. Мовні політики попередніх епох є об'єктом дослідження діяхронної соціолінгвістики, що передусім з'ясовує зв'язок розвитку мови з розвитком суспільства [Брайт 1975: 34–41]. Діяхронна соціолінгвістика досліджує зміни мовних ситуацій, що відбуваються під впливом змін у суспільстві, аналізує, як змінюються функції мови в соціумі, які зміни відбуваються в статусі літературних мов та соціолектів, як еволюціонізують погляди на мову та мовні проблеми в суспільстві загалом або в певних соціальних групах [Беликов, Крысин 2001: 244].

З огляду на вищезазначене завданнями соціолінгвістики є: 1) з'ясувати та теоретично обґрунтувати механізми впливу суспільства на мову; 2) прогнозувати на експериментальній основі наслідки суспільного впливу на мову; 3) випрацювати практичні заходи розв'язання мовних проблем. Таке спрямування досліджень мовної політики відрізняє соціолінгвістику

від інших наук, зокрема від «особливої нової дисципліни, яка почала активно формуватися в межах теорії мовної політики і яка досліджує проблеми функціонування мови (мов) у суспільстві в юридичному аспекті, прагнучи випрацювати принципи законодавчого регулювання» [Кузнецов 2001: 312]. Ю. Прадід пов'язує перспективи дослідження мовної політики з *юридичною лінгвістикою*, наголошуючи, що її предметом «є вивчення ролі й функцій мови та мовлення в юрисдикції як у синхронному, так і діахронному плані» [Прадід 2002б: 22].

1.3. Проблема лінгвістичної інтерпретації фактів мовної політики

Кваліфікуючи явища мовної політики як такі, що належать до позамовної дійсності, соціолінгвісти не відмовляються від спроб увести їх до кола лінгвістичної проблематики, оскільки мовна політика є виявом мовної практики – тієї мовної практики, виявом якої є і філологічна наука загалом [Теоретические проблемы 1981: 36]. Щоправда, до явищ мовної політики зазвичай застосовують метод опису, який не дає змоги пов'язати їх з системою та структурою мови. Складається парадоксальна ситуація, коли численні факти сучасного та історичного життя мов переконують у слушності думки про можливість впливати на мову ззовні й водночас теоретично не спростованим лишається постулат про автономність системи систем. «Мова, – був переконаний Ф. де Сосюр, – не є діяльністю людини. Вона готовий продукт, що ним пасивно користується мовець» [Алпатов 1998: 133]. Як слушно зауважує Г. Яворська, проблематика мовного реформаторства мало змінюється протягом століть. Свідченням парадоксу, зазначає дослідниця, є те, що навіть у межах мовного планування як розділу соціолінгвістики впродовж 60–80 рр. минулого століття явища мовної політики вважали прикладними [Яворська 2000: 224].

Вихід із ситуації мовознавці вбачають у формуванні нових підходів та розширенні предметної сфери лінгвістики і, зокрема, у тому, щоб «постулат переформувати як проблему, вихідні твердження й припущення перетворити на предмет дослідження» [Яворська 2000: 10]. Суспільну активність у галузі мови пропонують уважати предметом спеціального вивчення в межах прескриптивної лінгвістики, тобто розглядати ці явища в сукупності як окрему лінгвістичну проблему. Втім, теоретичні узагальнення чи інтерпретації можливі за умови різнорівневого ретельного опису фактів, а цього стосов-

но явищ мовної політики та їхніх впливів на мову ще не зроблено. Як слушно зауважує Р. Кісь, «аби мати якийсь вплив на соціокультурне явище чи процес, треба насамперед мати приблизну попередню модель цього явища чи процесу» [Кісь 2002: 62]. Отже, у дослідженнях мовних приписів у широкому розумінні поняття (починаючи від правил уживання коми чи наголосу в окремому слові аж до формування й реформування терміносистем та створення мовного законодавства) доцільно поєднувати опис та інтерпретації [Яворська 2000: 58–62].

Інший підхід до інтерпретації явищ мовної політики пропонує російська дослідниця Н. Мечковська. Він ґрунтується на поєднанні соціолінгвістичного та політологічного чинників. Перший передбачає врахування реальної мовної та демографічної ситуації (скільки в соціумі функціонує мов і зі скількох етносів він складається). Політологічний чинник спонукає до аналізу політичної системи суспільства [Мечковская 2001: 204]. Дослідниця наголошує, що з усіх термінів, якими визначають свідомий вплив суспільства на мову: *мовне будівництво, мовне планування, мовна політика*, – останній є найприйнятнішим для соціолінгвістики, оскільки враховує і позитивні впливи на мову (зміцнення комунікативних та соціальних можливостей конкретних мов), і деструктивні (заборону мови чи обмеження її використання). Відповідно мовна політика як будь-який свідомий вплив на мовну ситуацію може бути щодо певної мови або позитивною, або негативною (заборонною чи руйнівною) [Мечковская 2001: 199].

Дихотомія «статусна – корпусна» мовна політика, на думку Н. Мечковської, ґрунтується на реальній мовній ситуації та залежить від фактора одномовності чи багатомовності: у дво- й багатомовному суспільстві сутність мовної політики полягає у визначенні функцій та сфер використання вживаних мов (*статусна мовна політика*); в одномовному соціумі об'єктом мовної політики є мовні норми в орфографії, граматиці, лексиці, стилістиці, вимові, що відповідає поняттю *корпусна мовна політика*.

Тенденції розвитку людства посилюють детермінований зв'язок мовної політики з мовною ситуацією. Сьогодні вже не дивує, що мовна політика як практика мовного облаштування є актуальною не тільки для таких молодих держав, як Україна, а й для розвинених країн Західної Європи, де інтеграційні процеси поєднуються з тенденціями до мовно-культурної диверсифікації. З огляду на це В. Гак зазначає, що помітній

активізації мовнореформаторських процесів у світі сприяє поширення демократичних та гуманістичних переконань. Дедалі більше прихильників має думка, що кожна мова є духовною цінністю з реєстру загальнолюдських. Гуманістичні переконання зумовили утвердження права на відмінність (*le droit à la différence*), тобто права бути не такими, як усі, права користуватися рідною мовою та жити за традиціями свого народу [Гак 1989б: 104].

Спеціалісти в галузі теорії мовної політики прогнозують, що настане момент, «коли кількість мов світу значно зросте як закономірний наслідок сучасної тенденції визнання етнічних *identities*» [Вахтин 2001: 310]. Варто наголосити, що «тенденція визнання етнічних *identities*», належить, безперечно, до сфери мовної політики.

Детермінований зв'язок мовної політики та мовної ситуації в певному соціумі визначає ієрархію *суб'єктів* мовної політики, тобто тих суспільних інституцій, що безпосередньо втілюють її приписи. Так, в одномовних державах мовна політика належить до сфери освіти та культури, тож суб'єктами мовної політики в них є державні органи й недержавні організації та об'єднання, що опікуються цією сферою. У дво- або багатомовному соціумі мовна політика – це передусім частина міжнаціональних відносин, відтак вона є найважливішим напрямом внутрішньої політики держави, а її суб'єкти – вищі органи влади з усією ієрархічною структурою. Щоправда, таке тлумачення суб'єктів мовної політики поділяють не всі дослідники. Бо в одних ситуаціях інституції, на які покладено обов'язок контролювати втілення мовнореформаторських заходів, бувають авторитетними (таким, приміром, є Головне представництво французької мови [Марусик 2000: 37–42]), а в інших, про що свідчить український досвід, – формальними. Ймовірно, суб'єктів мовної політики маємо визначати, враховуючи активність соціуму в розв'язанні мовних проблем. З огляду на це *суб'єктами* мовної політики слід визнати органи влади, урядові структури та громадські й наукові організації, що здійснюють мовну політику або активно впливають на її характер на певній території. Такий підхід дає підстави твердити про розмивання меж поняття «суб'єкти мовної політики». Він узгоджується з трактуванням суспільних явищ, що є панівним у сучасній соціології¹¹.

¹¹ Так, поняття *влада* нині витлумачують за допомогою прин-

Про слухність такої позиції у визначенні суб'єктів мовної політики свідчить аналіз мовної дійсності доби Української революції (1917–1920 рр.). Адже реальні позитивні зрушення, що відбулися у функціонуванні української мови за революційні роки, не можна пояснити самими тільки заходами українських урядів (хоч вони й були цілеспрямованими та послідовними – про це йтиметься в наступних розділах, – але все-таки досить обмеженими: давалися взнаки умови війни, брак коштів, нетривалість влади, сильні опозиційні настрої, переважання російськомовної преси, що обстоювала інший суспільний ідеал, тощо). Аналіз джерел переконує, що у функції суб'єкта мовної політики тих років варто розглядати громадську активність, розбурхану революційними подіями та стимульовану діяльністю української преси. Прикметно, що, прогножуючи варіанти розвитку мовної ситуації в сучасній Україні, дослідники пов'язують майбутнє як української, так і інших мов з державною мовною політикою та активністю громадських організацій і засобів масової інформації [Тараненко 2003: 30–55]. Рівноправним суб'єктом мовної політики вважав громадську активність й І. Огієнко, наголошуючи, що «народ, який не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державності» [Огієнко 1994: 7].

Для інтерпретації фактів мовної політики важливо враховувати, на думку дослідників, такий «зовнішній» щодо мови чинник, як політична стратегія, що панує в соціумі (демократія, лібералізм, тоталітаризм, автократизм)¹². Дослідження впливу політичної стратегії на мову переконують, що проблема «мова та ідеологія» в методологічному аспекті припускає подвійне тлумачення. «У першому значенні, – зауважує Г. Яворська, – вона дорівнює проблемі маніпулювання мовою в межах певних ідеологічних систем, у другому – йдеться про ідеологічні аберації не самої мови, а науки про мову» [Яворська 2000: 212].

ципу всеохопної фрагментарності, згідно з яким влада нібито «розчиняється» в соціальному та культурному просторі й тому вже не належить тільки репресивному апаратові. У зв'язку з цим влада безпосередньо пов'язана з мовою, бо будь-яка соціальна взаємодія відбувається за допомогою мовних засобів [Яворська 2000: 220].

¹² Залежність функціонування мови від політичної системи була предметом наукових дискусій, зокрема, під час міжнародного семінару «Мова тоталітарного суспільства: лексика, синтаксис, прагматика», що відбувся 1995 р.

Варто наголосити, що і перше, і друге тлумачення є виявом мовної політики. Це переконує, що мова є не лише об'єктом політичних впливів, а й основним інструментом їх здійснення, адже мова – «потужне знаряддя символічного домінування, і в цій якості є соціальною інституцією» [Ажнюк 1999: 17]. Американський соціолінгвіст Р. Белл з цього приводу зауважував: «Еліта, що прагне втримати владу або розширити її шляхом більшої демократизації, обов'язково зазнає невдачі, якщо в неї немає мовних засобів для проведення своєї політики» [Белл 1980: 222].

На розумінні цієї закономірності ґрунтується визначення основного інструмента мовної політики. Так, Н. Мечковська вважає, що ним є *кодифікація* мови [Мечковская 2001: 229].

Цей умовивід дослідниці цілком узгоджується з теоретичними засадами прескриптивістів, які витлумачують мовну політику як прояв мовного реформаторства. Для соціолінгвістичного тлумачення явищ мовної політики важливо об'єднати мовні та позамовні чинники в межах однієї комунікативної моделі [Яворська 2000: 61].

Кодифікація мови в цьому сенсі є компонентом комунікативної моделі і як лінгвістична категорія, зумовлена будовою конкретної мови, і як явище соціокультурне. У теорії мовної політики її витлумачують досить широко, про що, зокрема, свідчать спроби лінгвістів інтерпретувати кодифікацію як інструмент мовної політики на прикладі не корпусного планування (хоч саме для нього кодифікація є очевидним заходом), а статусного – у ситуаціях загострення боротьби за самостійність мови чи, навпаки, в умовах унітаристського придушення етномовної самобутності народу [Мечковская 2001: 229–230].

Для лінгвістичної інтерпретації фактів мовної політики істотне значення має поняття *напрямів мовної політики*. Варто наголосити, що, визначаючи напрями мовної політики, мовознавці не одноставні. Так, Н. Мечковська напрями мовної політики вважає сфери можливого свідомого впливу суспільства на мову. На думку дослідниці, таких сфер є три: 1) графіка та орфографія; 2) термінологія; 3) нормативно-стилістична система мови. З огляду на це окремими напрями мовної політики є *зміни графічних та орфографічних систем, термінотворення, реформування нормативно-стилістичної системи мови*.

Досліджуючи історію реформування графіки та орфографії в різних країнах, мовознавці мають змогу проаналізувати

найдавніші факти мовної політики і водночас – найбільш резонансні в суспільній свідомості¹³. Гострота реакцій соціуму на правописні реформи не випадкова. Вона свідчить, що графіку та правопис як елементи мовної системи суспільство сприймає в ролі соціального символу [Жочерган 2003: 3–10], а це означає, що дотримання або недотримання норм кваліфікують як підставу для визнання «своїм» або «чужим», освіченим або неосвіченим тощо. За К.-Г. Юнгом, така символіка є суттєвою складовою ментальності [Яворська 2000: 228], тож усунення або ігнорування одного з символів може породжувати непередбачувані наслідки, пов'язані з неабияким збуренням емоцій, пор.: метафора до поновленої в українській абетці літери *г* – *репресована*.

Реформування правописних систем може становити окремий напрям мовної політики, а може витлумачуватися як засіб досягнення за посередництва мови інших політичних завдань, про що свідчить, наприклад, затвердження українського правопису 1933 р. Втручання в мовну систему за тих років мало на меті не вдосконалення правописного кодексу, а реалізацію політичного курсу, спрямованого на асиміляцію народів СРСР.

Так само можна інтерпретувати й інший напрям мовної політики – реформування (створення) терміносистем. Розмірковуючи про межі свідомого впливу суспільства на мову, Н. Мечковська підкреслює, що «термінологія – це та сфера мовних явищ, де результати свідомих впливів на мову є найвідчутнішими та найперспективнішими» [Мечковская 2001: 237]. Проте втручання і в терміносистемі може бути не тільки виявом корпусної мовної політики, спрямованої на реформування певної мови, а й втіленням національної політики держави.

Власне тому, поділяючи думки Н. Мечковської про сутність мовної політики як свідомого впливу суспільства на мову, вважаємо доцільним характеризувати напрями мовної політики не лише за об'єктом впливу на мову, а й за шляхами впровадження в соціумі мовних змін. Тобто напрями мовної політики в сучасній Україні є усталення норм правопису, створення української наукової та технічної термінології,

¹³ Промовистою, зокрема, є назва статті І. Франка, присвяченої проблемам українського правопису та протистоянню різних правописних традицій, – «Азбучна війна в Галичині 1859 р. » (1912 р.) [Франко 1986].

реформування нормативно-стилістичної системи мови, а також – розвиток функціональної потужності української мови шляхом її впровадження як державної в усіх ланках державного управління, у засобах масової інформації, книговидавничій справі, системі освіти тощо.

Отже, для інтерпретації фактів мовної політики важливо враховувати механізми реалізації свідомого впливу суспільства на мову. Той вплив, наголошують дослідники, здійснюється за посередництва носіїв мови: заходи мовної політики спонукають мовців зробити вибір на користь тієї або тієї мови в конкретній комунікативній ситуації чи вибрати з кількох варіантів норми певний, що зрештою спричиняє зсуви в мовній ситуації. Звідси випливає, що об'єктом мовної політики є не сама мова, а групи її актуальних чи потенційних носіїв, а точніше, їхня мовна поведінка. Отже, мовна політика – це вплив на мовну ситуацію, що спонукає розвиватися її в певному напрямі.

Вище подана логічна схема дає змогу ввести до поняттєвого поля мовної політики такі компоненти, як *метамовна свідомість* (ставлення до мовних проблем і мови загалом)¹⁴ та *мовна поведінка*. Оскільки політика взагалі, і мовна зокрема, стосується значних людських колективів, то йдеться про *суспільну* свідомість та поведінку. Водночас оцінка мовних фактів, що є передумовою вибору певного варіанта норми мовцями, здійснюється безпосередньо кожним носієм мови, тому для дієвості мовної політики важливо передбачити екстраполяцію індивідуального вибору на суспільну свідомість. Наприклад, під час обговорення проекту найновішої редакції українського правопису, що розгорнулося в українському суспільстві у 2000 р., противники змін через засоби масової інформації (численні газетні публікації, телесюжети) спонукали кожного мовця зробити індивідуальний вибір між пропонованими формами та традиційними (*в метрі – в метро, міти – міфи, радости – радості, проєкт – проект, діяспора – діаспора* тощо), надаючи пропозиціям глузливо-саркастичної

¹⁴ У сучасному мовознавстві термін *метамовна свідомість* (*мовний світогляд*) не належить до усталених. У такому значенні вживають також поняття *мовна свідомість*, пор.: свідомість як знання в його стосунках зі світом ідей; свідомість як процес, тобто як мовна діяльність; свідомість як рефлексія про мову (див., наприклад, Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.:Изд-во Моск.ун-та, 1979. – 320 с.; Языковое сознание и образ мира. Сборник статей / Отв. ред. Н.Ф. Уфимцева. – М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. – 320 с.).

оцінки: мовляв, хочуть реформатори перетворити освічений народ на невігласів. Більшість матеріалів було побудовано так, що пересічний носій мови спершу екзаменував себе на знання правил орфографії (Чи викликає в когось сумніви форма місцевого відмінка іменника *кіно*? Звісно, ні: ходімо в кіно. Це ж я в школі засвоїв ще 10, 15, 20, 40 років тому) і тільки після цієї розумової операції мовець мав замислитися, чи добре було б вживати слово по-іншому. Зрозуміло, що, склавши подумки іспит «на відмінно», пересічний мовець обурювався пропозиціям, які для нього були тепер символами його можливої некомпетентності. Як бачимо, механізм перетворення індивідуального вибору на факт суспільної свідомості виявився ефективним для противників змін: переважна більшість населення вважала пропозиції до найновішої редакції правопису обтяжливими, відтак – і непотрібними.

Інший приклад стосується мовної політики доби Української революції (1917–1920 рр.). Українські мовознавці та ентузіасти – редактори українськомовних видань – розгорнули діяльність, спрямовану на впорядкування української термінології. Найбільше прихильників мав напрям, згідно з яким національну термінологію бачили самобутньою, оригінальною, «несхожою» на термінологію інших народів. Тобто, творення національних терміносистем ґрунтувалося на принципах пуризму. Та, як свідчать тогочасні публікації в українськомовній пресі (передусім фахові рецензії на термінологічні словники, матеріали до таких словників), спротиву на загал навіть стилізовані новотвори не мали. Про недоречність штучного відокремлення термінології за національною ознакою висловлювалися мовознавці. Пересічних носіїв мови, схоже, охопило відчуття ейфорії від можливості стати учасниками мовних реформ, спостерігалось перенесення революційних настроїв на мову. Тож за тієї ситуації реалізація і найрадикальніших мовних реформ видається цілком вірогідною.

Наведені приклади доводять слушність думки, що «різкі суспільні зміни (періодом саме таких змін була доба Української революції) створюють додаткові комунікативні бар'єри, що підвищує активність мовної свідомості в такі часи» [Яворська 2000: 146].

Для об'єктивних висновків про мовну політику певного соціуму важливо враховувати *мету* та *завдання* мовнореформаторських заходів. Так, аналізуючи сучасну мовну політику

в Україні, Є. Плахута наголошує, що засадничою проблемою у формуванні мовної політики є проблема цілей [Плахута 2000: 43]. Власне, несформованість мети або прагнення приховати її від суспільства зумовлює невідповідність декларацій реальним змінам мовної ситуації.

У зв'язку з цим дослідники мовної політики зауважують, що мета мовної політики, як і будь-яких інших політичних заходів, може бути прихованою. Проте здебільшого вона сформульована в законодавчих актах найвищої юридичної сили. Як зазначає В. Гак, у 80-х рр. ХХ ст. в 110 конституціях із 147 проаналізованих були статті чи приписи, що стосувалися мов [Гак 1989б: 107]. Крім того, є ще й такий тип мовної політики, що його визначають як своєрідний лібералізм, тобто невтручання урядових інституцій у мовні проблеми. Втім, таке «невтручання» здебільшого є прихованою політикою, спрямованою на створення переваг для мажоритарної мови або на збереження мовної ситуації, що склалася.

Отже, щоб об'єктивно оцінити мету мовної політики, слід враховувати процедуру та засоби її реалізації. Приміром, якщо проаналізувати юридично-правові документи сучасної України, у яких ідеться про мову (окрема стаття Конституції, закони «Про мови в Українській РСР», «Про національні меншини», «Про освіту», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» тощо), то може скластися враження про активну й цілеспрямовану мовну політику нашої держави. Висновок буде іншим, якщо порівняємо декларації з реальними кроками влади – сумами виділених коштів на впровадження української мови в систему електронних засобів масової інформації та комунікації, на наукові дослідження реальних мовних ситуацій у різних регіонах, на пошвавлення українського книговиробництва, на випрацювання сучасних конкурентноздатних методик навчання української мови як державної мовців, для яких українська є «функціонально другою мовою», а фактично нерідною тощо. Лише комплексний аналіз мовної дійсності в Україні дає підстави для оцінки сучасної мовної політики України на загальнодержавному рівні як «помірковано-обережної і недостатньо послідовної з прагненням до уникнення радикальних заходів» [Тараненко 2003: 40]. Адже в межах мовної політики і всупереч деклараціям про державний статус української мови досі не випрацювано конкретних механізмів контролю за впро-

вадженням державної мови у сфері державного управління й не передбачено відповідальності службових осіб та керівників підприємств приватного сектору за недотримання мовного законодавства, відсутній механізм державного протекціонізму українській мові в галузях книговидавництва, засобів масової інформації, інформатики, масової культури тощо.

Мовній політиці досліджуваного періоду теж була властива певна непослідовність. Однак причини тієї непослідовності – не в невизначеності мети мовного реформування, а в тому, що різні політичні сили вбачали стратегію своєї внутрішньої політики в неоднаковому суспільному ідеалі. Так, мовна політика Центральної Ради ґрунтувалася на принципах демократизму та соціальної справедливості. Визначальна риса культурного життя за правління П. Скоропадського – розвиток духовних потреб українського народу в поєднанні зі збереженням позицій російської культури та певний елітаризм.

Отже, мовна політика – надзвичайно складний феномен суспільного життя. Щоб об'єктивно оцінити вплив суспільства на мову, потрібно враховувати всі елементи структури мовної політики, до якої дослідники відносять:

- 1) суб'єкти, що здійснюють мовну політику або активно впливають на її характер;
- 2) об'єкти, на які спрямовані заходи мовної політики;
- 3) мовна ситуація як вихідна точка певної мовної політики;
- 4) мета та завдання мовної політики;
- 5) інтереси та ідеологічні засади, на яких ґрунтується мовна політика;
- 6) процедура та засоби реалізації мовної політики.

1.4. Типологія форм мовної політики

Аналіз світового досвіду практики мовного планування та його теоретико-ідеологічних засад у синхронному та діяхронному аспектах у межах соціолінгвістики дає матеріал для типології форм мовної політики. Щоправда, чимало мовознавців скептично оцінюють перспективи наукових узагальнень у цій сфері, оскільки реальна ситуація (роль структурних елементів мовної політики) в кожній країні є особливою чи навіть унікальною [Гак 1989б: 105]. Варто зауважити, що на сучасному етапі розвитку соціолінгвістики цей умовивід, сформульований наприкінці 80-их рр. ХХ ст., дещо застарів. І хоч сьогодні й справді не існує єдиної, прийнятної для всіх типології форм мовної політики, бентежити має інше – стрімке

розширення горизонту мовознавчих досліджень, що спонукає до постійного переосмислення вже відомих фактів і створює нові інтерпретаційні можливості [Яворська 2000: 7].

У сучасній соціолінгвістиці існує кілька типологій форм мовної політики. Одна з них ґрунтується на критерії багатомовності чи одномовності початкових мовних ситуацій, що й зумовлює її непрактичність [Мечковская 2001: 45]. Адже сучасне соціолінгвістичне тлумачення багатомовності та одномовності не перебуває в прямій залежності від територіально-політичного устрою держави. Так, Франція є унітарною державою, проте ситуації двомовності реальні в ній як для деяких регіонів (локальні), так і для великої кількості громадян незалежно від регіону їхнього мешкання. Для теорії мовної політики важливо, що ця багатомовність охоплює в різних групах різні мовні коди: для одних це літературний варіант французької мови та діалектний, для інших – літературний варіант французької й англійської мов або літературний варіант французької та суміш французької мови й англо-американських слів – так звана «франгле» [Марсик 2000: 39].

Отже, сучасна теорія мовної політики ґрунтується на принципі, що одномовних ситуацій у світі практично не буває [Лазаренко 2002: 7]. Мовна політика – це, на думку учасників Світового Конгресу Мовних Політик, сукупність інструментів, які певна мовна група випрацьовує й застосовує для врегулювання мовного розмаїття [Лазаренко 2002: 7].

Узагальнюючи досвід західноєвропейських соціолінгвістів, В. Гак з-поміж ознак, істотних для типології форм мовної політики в ситуації багатомовності, називає сім основних:

а) загальний тип багатомовності (суцільна індивідуальна багатомовність, множинна територіальна одномовність з багатомовністю центральних органів влади, асиметрична двомовність, «багатоярусна» багатомовність тощо);

б) мова та територія (ця ознака враховує, має чи не має територіальні межі міноритарна мова);

в) тип законодавства (чи є в державі мовне законодавство, чи мовна політика є прихованою);

г) демографічна ситуація;

ґ) оцінне ставлення до мов (білінгвізм – диглосія);

д) функції мови в суспільстві (використання в центральній та місцевих адміністраціях, армії, суді, економіці, освіті, діяльності громадських організацій);

е) кодифікація мови [Гак 1989б: 126–132].

В. Алпатов типологію форм мовної політики в умовах багатомовності пов'язує з реалізацією потреб ідентичності та взаєморозуміння [Алпатов 1997: 10–26]. Потребу ідентичності дослідник витлумачує, як прагнення користуватися в будь-якій ситуації «своєю» мовою (не вживає термін «рідною» через його неоднозначність), тобто мовою, засвоєною в перші роки життя. Найоптимальнішою для реалізації потреби ідентичності є одномовність. Потреба взаєморозуміння – це потреба спілкування зі співрозмовником без перешкод. Саме це прагнення змушує людей переключатися на мову співрозмовника. Зрозуміло, що найоптимальнішою для досягнення взаєморозуміння є теж ситуація одномовності. Втім, для досить великої кількості людей звичайними є ситуації двомовності, і тенденції до глобалізації в поєднанні з принципом мультикультурності свідчать, що таких ситуацій більшатиме. З огляду на загальноприйняті міжнародні принципи врегулювання багатомовних ситуацій пріоритетними в мовній політиці мають бути права людини. Проте у двомовних ситуаціях мовців, чії права й інтереси стикаються, двоє, і проблема в тому, щоб забезпечити *обом* рівні права.

Попри варіативність можливих типових ситуацій (В. Алпатов подає їх вісім, одну з яких із варіантами), значення стратегічних для сучасної мовної політики мають кілька. Це, по-перше, ситуація, коли в багатомовному соціумі кожен із співрозмовників користується чужою (нерідною для себе) мовою. Ця ситуація є рівноправною для обох мовців, бо жоден не має переваг для реалізації потреби ідентичності. Проте ідеальна в абстрагованому від реальності описі, вона набуває зовсім іншого значення в житті, як, наприклад, було в багатонаціональному СРСР з мовою міжнаціонального спілкування і національними мовами. Крім того, таке розв'язання мовних проблем вимагає належного знання якоїсь «міжнародної» мови на рівні, що задовольняв би потреби взаєморозуміння.

Прийнятною з погляду забезпечення прав мовців є ситуація рівноправного білінгвізму: коли мовці користуються різними мовами, проте взаєморозуміння досягається, бо кожен розуміє мову іншого. Для багатонаціональних держав ця стратегія найперспективніша, як переконують експерти, проте й вона не виключає колізій у конкретних ситуаціях; крім того, ця стратегія є дорогою, бо передбачає великі капіталовкладення в

мовну освіту. Найпоширенішою є ситуація, коли спілкування відбувається на мові одного із співрозмовників. Для неформального спілкування представників різних держав така ситуація видається цілком прийнятною. Однак як стратегія для розв'язання мовних проблем у межах однієї держави має багато противників, бо не забезпечує рівних прав усім мовцям: у сучасній Україні цю ситуацію можна спостерігати й у викривлених до абсурду обрисах, коли російськомовний вихователь заохочує до розмови зручною для себе мовою дошкільнят у садочках з українською мовою викладання.

З-поміж критеріїв, на основі яких здійснюють типологію форм мовної політики, мовознавці називають і ступінь жорсткості мовнореформаторських заходів [Алпатов 1997: 22], і економічні важелі [Ткаченко 2000: 69].

Дослідники наголошують, що до економічних чинників мовної політики належить не тільки вартість мовнореформаторських заходів, а й стереотипні уявлення в суспільній свідомості про заможність та незаможність і їх асоціативний зв'язок з певною мовою. О. Ткаченко, зокрема, констатує, що в сучасній Україні з українською мовою асоціюється ряд «незаможність – злидні – невлаштованість – невпевненість у завтрашньому дні» [Ткаченко 2000: 69]. Щоб реальний стан української мови відповідав її статусові державної, влада має вжити заходів для створення українськомовної еліти – бізнесменів, політиків, культурних діячів – успішних людей, чий життєвий приклад дасть підстави змінити думку пересічних громадян України про те, що українською розмовляють тільки незаможні верстви.

Для одномовного соціуму, де мовна політика стосується корпусу мови, критеріїв типології форм мовної політики теж чимало. Н. Мечковська типи мовної політики в одномовному соціумі виділяє за характером політичної системи: відкрита, демократична й ліберальна, з одного боку, та закрита, тоталітарна або авторитарна, з іншого [Мечковская 2001: 206–207].

Узагальнюючи досвід західноєвропейської соціолінгвістики початку ХХІ ст. в галузі мовної політики, Л. Лазаренко зазначає, що має прихильників типологія форм мовної політики за територіальною ознакою поширення мовнореформаторських заходів. З огляду на це одні мовні політики визначають як місцеві, регіональні, що реалізуються в межах певної федеральної одиниці, регіону, області, інші – спрямовані на всю державу або стосуються міжнародних мовних контактів

[Лазаренко 2002: 7]. Варто наголосити, що існує багато екстралінгвальних критеріїв, за якими можна типізувати мовні політики. Власне тому в теорії мовної політики пропонують брати до уваги два аспекти:

- 1) соціолінгвістичний;
- 2) лінгвістичний.

Перший охоплює все те, що стосується статусної мовної політики. Лінгвістичний аспект мовних політик, зауважує Л. Лазаренко, стосується конкретних впливів на мову [Лазаренко 2002: 8], тобто корпусного планування.

Отже, за соціолінгвістичним критерієм, мовні політики поділяють на такі типи:

- 1) політика стратегічної багатомовності;
- 2) політика офіційної одномовності;
- 3) місцева (регіональна) мовна політика;
- 4) політика офіційної дво-, тримовності (багатомовності), що існує у формах необмеженого територіально офіційного білінгвізму або територіального офіційного білінгвізму;
- 5) політика диференційованого юридичного статусу;
- 6) «змішана» мовна політика;
- 7) асиміляційна політика, яку розглядають окремо як дискримінаційну [Лазаренко 2002: 8–10].

Кожен з названих типів у різних державах має певні модифікації, бо ґрунтується на конкретних і неподібних мовних ситуаціях. Крім того, як зауважують дослідники, в одній державі можуть комбінуватися декілька типів політик.

Отже, розмаїття мовних політик світу ґрунтується на кількох основних типах, спільним для яких є принцип: виробляти такі положення, які не викликать незадоволення жодної частини населення [Лазаренко 2002: 7].

Це означає, що розглянута соціолінгвістична типологія форм мовної політики спрямована в майбутнє, адже в минулому й теперішньому людство пережило й переживає чимало конфліктів на мовному ґрунті. Очевидно, недосконалі сучасні мовно-соціальні моделі також мають знайти місце в типології форм мовної політики. Нерозв'язаною залишається проблема узгодження соціолінгвістичної класифікації мов з типами мовних політик, унаслідок яких мови здобувають певний статус за соціолінгвістичною оцінкою й значенням у світі.

Аналіз лінгвістичної літератури, присвяченої мовній політиці, дав змогу переконатися, що в сучасній соціолінгвістиці зроблено чимало для розв'язання проблеми типології форм

мовної політики. Проте серед мовознавців немає одностайності у виборі критеріїв; у більшості концепцій визначальними обирають екстралінгвальні чинники, що ускладнює лінгвістичну інтерпретацію мовнореформаторських процесів.

1.5. Мовна політика в Україні періоду 1917–1920 рр. як предмет дослідження в українському мовознавстві

Факти мовнореформаторських рефлексій з історії сучасної української літературної мови, на які багата доба Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР дедалі частіше потрапляють до кола наукових інтересів мовознавців. Щоправда, у соціолінгвістичних дослідженнях вони здебільшого відіграють ілюстративну роль. Крім того, поступаються за кількістю згадок перед фактами сучасної мовної політики й безнадійно відстають від фактів зарубіжних мовних політик. Так, у монографії Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» механізми впливів суспільства на мову проілюстровано прикладами з історії російської, польської, литовської, турецької, китайської, азербайджанської, англійської мов [Яворська 2000: 110–116, 216, 235–236, 237–240, 241, 242–245, 246–252]. Приклади, що ілюструють вплив суспільства на функціонування української мови, стосуються здебільшого сьогодення або періоду перебування України в складі Російської імперії та СРСР [Яворська 2000: 43, 156–158, 162–179, 186–188, 190–192]. Емоційна конотація таких прикладів є негативною.

Популяризовані засобами масової інформації факти про утиски української мови зазнають міфологізації в суспільній свідомості, що стає основою деструктивних «наївно-життєвих» переконань про українську мову як мову, інтелектуальний потенціал якої розпорослено у всіляких протистояннях: як мову оборони, а не поступу. У зв'язку з цим дослідники наголошують, що розповсюджені погляди на мову є важливим матеріалом для вивчення ставлення до мови, або установок щодо мови (*language attitudes*), які потрібно враховувати в реалізації завдань мовного планування [Яворська 2000: 144]. «Ціннісні орієнтації населення у сфері мовного життя обов'язково мають враховуватися у випрацюванні заходів мовного регулювання, оскільки відіграють значну роль у структурі мотивацій мовної поведінки», – наголошує Н. Шумарова [Шумарова 1995: 101]. З огляду на це слушною

видається думка К. Тищенка про потребу насичення суспільної свідомості позитивними прикладами з історії української мови [Тищенко 2002: 7–9].

Неуважність дослідників до фактів мовної політики з історії української мови зумовлює, як зазначає І. Дзюба, перенасичення мовно-культурної сфери політичними та ідеологічними спекуляціями, довільними журналістськими версіями, міфами й міфоподібними утвореннями, які, зрештою, витісняють наукову інтерпретацію явищ та коректність понять [Дзюба 2000: 2–4].

Доба Української революції (1917–1920 рр.) багата на позитивні приклади з історії української мови. Адже саме тоді українська мова вперше в модерні часи здобула статус державної. «Саме тоді, – наголошує Ю. Шевельов, – у розвитку української мови сталися зміни, що набули значення вирішальних для всіх українських земель» [Шевельов 1998: 69]. Варто зауважити, що цитована праця Ю. Шевельова впродовж тривалого часу була єдиним дослідженням, присвяченим мовній політиці українських урядів 1917–1920 рр. Написана у 80-ті рр. ХХ ст., вона подавала об'єктивну лінгвістичну картину внутрішнього розвитку української мови в першій половині ХХ ст. на засадах соціолінгвістики – на теренах УРСР найбільш залежного від ідеології напрямку мовознавства.

Обґрунтовуючи методологію свого дослідження, Ю. Шевельов зазначав, що прагнув з'ясувати не лише, як розвивалася мова, а й чому саме так [Шевельов 1998: 7]. Щоправда, дослідження «історичних чинників» мовного законодавства (змін політичного курсу, соціальних зрушень), що впливали на вживання й оформлення мови, було ускладнене недоступністю архівних матеріалів, територіальною відірваністю автора й неможливістю оцінити ситуацію з середини та відсутністю науково обґрунтованих, об'єктивних досліджень окресленого кола проблем суміжними дисциплінами – історією, демографією, соціологією, психологією, політологією тощо. Тому більшість міркувань та висновків Ю. Шевельова стосуються загальної схеми впливу соціуму на стан та статус української мови в першій половині ХХ ст., а не конкретних механізмів його реалізації.

Оскільки на сучасному етапі розвитку мовознавства актуальними є дослідження глибинних зв'язків мови та соціуму в усій їх варіативності та розмаїтті проявів, стратегічні тенденції, узагальнені дослідником, потребують обґрунтування фактами.

Так, одним з незаперечних здобутків української мови періоду 1917–1920 рр. стало, – як зауважує Ю. Шевельов, – «поширення її в ділянці урядових і громадських зносин» [Шевельов 1998: 61]. Однак, як саме відбувалося те «поширення» – чи внаслідок практичних заходів українських урядів і яких саме, чи як реалізація законів та приписів влади; чи як стихійне волевиявлення учасників революційних подій, – з праці Шевельова лишається не з'ясовним. Не дає відповіді дослідник і на інші запитання, важливі для усвідомлення механізмів удержавлення української мови за тієї доби. Наприклад, не зрозуміло, чи було передбачено контроль з боку владних структур за виконанням мовного законодавства? Чи, зрештою, є підстави твердити про мовне законодавство для того періоду? Якими юридичними актами воно засвідчене?

А що подані запитання не є риторичними, свідчать факти тогочасної мовної політики й, наприклад, система заходів, ініційованих міністром шляхів гетьманського уряду Б. Бутенком, що передбачала впровадження української мови як мови діловодства («*Наказ про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові*» [Наказ про надсилку... 1918: Державний Вістник]); організацію курсів українознавства для працівників міністерства й відповідальність за невиконання припису («*Наказ про заснування на залізницях курсів по українознавству*» [Наказ про заснування на залізницях... 1918: Державний Вістник], «*Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України*» [Програм навчання... 1918: Державний Вістник]); впровадження української термінології («*Наказ про утворення Термінологічної Комісії*» [Наказ про утворення Термінологічної... 1918: Державний Вістник], «*Наказ про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів*» [Наказ про утворення Термінологічного... 1918: Державний Вістник], «*Постанова про асигнування 27.999 карбованців на утримання існуючої при Міністерстві Шляхів Термінологічної Комісії та на видання матеріалів цієї комісії*» [Постанова про асигнування на утримання Термінологічної... 1918: Державний Вістник]); створення офіційного українськомовного періодичного видання («*Часопис Міністерства Шляхів*»).

Ю. Шевельов у загальних рисах окреслює напрями корпусної мовної політики, суб'єктами якої за тих років були УАН, Міністерство освіти, періодична преса. Втім, до про-

блем нормалізації літературної мови, розвитку національних терміносистем, кодифікації правопису дослідник звертався і в інших працях, зокрема, в нарисах «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» [Шевельов 2002: 8–30], «Всеволод Ганцов» [Шевельов 2002: 32–57], «Олена Курило» [Шевельов 2002: 58–93].

Висвітленню проблем мовної політики доби Української революції (1917–1920 рр.) приділив увагу Ю. Прадід у статтях «Мовне питання в українських конституціях ХХ ст.» [Прадід 2002б] та «Мовна політика Центральної Ради» [Прадід 2002а]. У публікаціях дослідник аналізує законодавче регулювання мовних проблем в Україні, наголошуючи на актуальності розвитку нової галузі мовознавства – юридичної лінгвістики. Головним завданням Ю. Прадіда вважає аналіз юридичного аспекту нормативних актів, що стосувалися мови. Адже законодавче забезпечення мовної політики належить до її найпомітніших (зовнішніх) ознак. Власне, це той структурний рівень мовнонормалізаторських заходів, який можна вважати презентативним. Здебільшого мовну політику держави оцінюють за мовним законодавством. У зв'язку з цим Ю. Прадід зауважує, що цілісного мовного законодавства за часів Української революції випрацювано не було: «мовні проблеми з'ясовували як безпосередньо, так і принагідно» [Прадід 2002а: 15]. Аналізуючи тексти універсалів Центральної Ради, обіжникові розпорядження урядовців, проекти Конституцій, тексти законів, Ю. Прадід прагне з'ясувати наміри українських урядів щодо розв'язання мовних проблем. Дослідник доходить висновку, що Центральна Рада, незважаючи на короткий термін свого перебування при владі, заклала законодавчі основи розв'язання мовного питання в Україні [Прадід 2002а: 20].

Упродовж останнього часу спостерігається поживлення наукового інтересу до питань мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР у зв'язку з потребою розв'язання сучасних проблем удержавлення української мови. Про мовну політику тих років згадують, обговорюючи проблеми правопису (М. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1997], В. Німчук [Німчук 2002]), внормування термінології (Т. Кияк [Кияк 2000], Л. Тименко [Тименко 2002]), регулювання сучасної мовної ситуації (Г. Залізник, Л. Масенко [Масенко 1998; Залізник 2002; Залізник, Масенко 2001]), психо- та соціолінгвістичних чинників мовного функціонування (О. Зарецький [Зарецький

2003], Н. Шумарова [Шумарова 2000], Г. Яворська [Яворська 2000]), історії української мови (В. Німчук [Німчук 2000], В. Русанівський [Русанівський 2001]), випрацювання мовного законодавства й теоретичного обґрунтування заходів мовної політики сучасної України (К. Городенська [Городенська 2000], Л. Лазаренко [Лазаренко 2002]) тощо.

Уже йшлося про те, що в більшості статей та монографій згадки про мовну політику доби Української революції є принагідними. Лише в дослідженнях В. Німчука, Н. Шумарової та Г. Яворської покликання на досвід мовнореформаторської діяльності українських урядів зумовлене прагненням пов'язати його з історичним розвитком української мови. Л. Лазаренко, додавши до статті «Досвід мовних політик світу й українська перспектива» розділ «Мовна політика в Україні: досвід минулого», прагнула проаналізувати мовнореформаторські заходи влади у ХХ ст. як вияв мовної політики, що спричинила сучасну мовну ситуацію [Лазаренко 2002: 10–13].

Г. Яворська вдається до спроби проілюструвати модель корпусної мовної політики, запропонованої Е. Хаугеном, прикладами з історії сучасної української мови. На думку дослідниці, етап вибору норми для української мови припадає на період кінця ХVІІІ – 40 рр. ХІХ ст. Наступні етапи становлення сучасної української мови Г. Яворська узгоджує зі схемою Хаугена, проте мовнонормалізаторські заходи доби Української революції до моделі не внесено. Тож найцікавіший період удержавлення української мови залишено за межами процесу стандартизації. Аналітично не опрацьовано й такий промовистий факт: «якнайширша українізація» (цим процесом, на думку дослідниці, відповідає етап кодифікації з моделі американського соціолінгвіста) була започаткована Центральною Радою, а потім поглиблена наступними українськими урядами. Проте українізацію оцінено як здобуток радянського періоду [Яворська 2000: 156].

Можна заперечувати й аж надто широке, відірване від історичних реалій тлумачення мовного планування, що його обстоює дослідниця. Адже стандартизація української мови впродовж ХІХ ст. відбувалася не як наслідок мовної політики, а всупереч їй (ідеться про політику зросійщення, здійснювану царатом). На нашу думку, ілюструвати модель Хаугена варто було б тільки фактами мовної політики 1917–1920 рр. Щоправда, тоді доведеться констатувати, що різні етапи можуть відбуватися одночасно, бо для поетапної реалізації заходів

українська влада не мала часу. Крім того, корпусне планування періоду Української революції навряд чи можна кваліфікувати як повноцінну мовну політику, хоч зроблено було й багато. Більш спланованою виглядає тогочасна статусна мовна політика.

Позитивні зрушення у функціонуванні української мови, що помітно виявилися наприкінці 20-х рр., як наслідок мовної політики радянського уряду витлумачує і Л. Лазаренко [Лазаренко 2002: 11]. Дослідниця твердить, покликаючись на постанову РНК від 20 вересня 1920 р. «*Про введення української мови в школах і радянських установах*» [Постанова РНК УРСР... 1997: 561], що було схвалено декілька важливих документів, які надавали українській мові *справжнього статусу* державної (курсив наш. – О. Д.) [Лазаренко 2002: 11]. Натомість мовнореформаторські заходи урядів доби Української революції Л. Лазаренко оцінює як такі, що «визначили найголовніші засади молодій Українській державі в галузі її етномовної політики», але не були реалізовані [Лазаренко 2002: 10–11]. Не було проголошено українську мову державною: як твердить дослідниця, юридична норма про державність вперше засвідчена в одному з трьох проектів основного державного закону Української Народної Республіки, висунутих на обговорення вже за Директорії [Лазаренко 2002: 11]. Проте таку інтерпретацію заперечують факти та історичні документи.

По-перше, щоб бути задекларованою, юридична норма про державний статус мови не обов'язково має бути сформульована в Конституції (про що вже йшлося). За доби Української революції було схвалено чимало законів та підзаконних актів, де термін *державна мова* вжито щодо української. Це й не дивно, адже чимало українських партій, що брали участь у революційних процесах, мали у своїх програмних документах тезу про обов'язкову чи бажану державність української мови. Так, у Постанові I Всеукраїнського з'їзду самостійників-соціалістів (1918 р.) є вимога: «Треба негайно об'явити українську мову воюю державною Української республіки і запровадити її у всіх громадських і державних інституціях» [3 Постанови... 1997: 419]. У програмі Української партії соціалістів-федералістів статус української мови визначений описово: «Усе діловодство законодавчих, судових та адміністративних установ і казенних шкіл України, так само й наука по цих школах, одбувається українською мовою...» [3 програми 1997... 439].

Відсутність юридичної норми про державний статус української мови в законодавчих актах найвищої юридичної сили доби Української революції була вмотивована тогочасною політичною ситуацією: еволюцією державотворчих процесів, демократичними переконаннями політичних лідерів і прагненням уникнути соціальних протистоянь на національно-мовному ґрунті. Що ж до намірів більшовиків надати українській мові «справжнього статусу державної» [Лазаренко 2002: 11], то про них свідчить розмова представників українських освітніх організацій з народним секретарем справ освіти В. Затонським у січні 1918 р., переказана на сторінках журналу «Вільна українська школа»: «На думку більшовиків, – інформує видання, – державної мови не повинно бути, бо всі мови рівноправні» [До спокою... 1918: Вільна Українська Школа].

Український історик Г. Рудий, покликаючись на тогочасну пресу, твердить, що «керівництво радянського уряду в Україні у своїй діяльності недооцінювало значення національного питання, ролі й місця української мови в житті суспільства» [Рудий 2000: 180–181]. Так, більшовики негативно поставилися до проекту декрету «Про сприяння розвитку культури українського народу», що його подав на розгляд до Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету нарком освіти України О. Шумський. У проекті було, зокрема, запропоновано встановити фактичну рівноправність культур, відмовитися від гегемонії російської культури та мови. Про ставлення до проекту російських більшовиків свідчить його гостра критика в тогочасній більшовицькій пресі (публікації за серпень 1919 р.).

Н. Шумарова аналізує здобутки мовної політики доби Української революції крізь призму її впливу на становлення сучасної мовної ситуації [Шумарова 2000: 60–61]. Простеживши історію зросійщення української столиці, дослідниця констатує, що на початку ХХ ст. місто було російськомовним. Такий результат мала централізована мовна політика російського царату, власне такою була реальність, що її прагнули подолати уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

В. Німчук згадує про революційні роки в Україні у зв'язку з етапами уцерковлення української мови. Повернення української мови до храмів відбувалося шляхом відстоювання права на українську літургійну вимову. Саме таку вимову літургійних текстів пропагували українські лінгвісти, зокрема

В. Сімович та І. Огієнко. Як факт мовної політики заслуговує на увагу наказ до єпископів, підписаний І. Огієнком на посаді міністра віросповідань УНР від 24 вересня 1919 р., щоб «усі Служби Божі, всі читання та співи церковні... неодмінно правити з українською вимовою, себто так, як було на Україні довгі віки» [Німчук 2000: 315–349].

Мовна політика доби Української революції привертає увагу не тільки мовознавців, а й істориків, фахівців у галузі права. Так, юридичні аспекти врегулювання мовних проблем того періоду висвітлив О. Копиленко в статті «Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр.» [Копиленко 1998: 44–48].

Аналіз історичних передумов мовної політики українських урядів здійснено в дисертаціях на здобуття ступеня кандидата історичних наук Н. Агафонової («Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр.» [Агафонова 1998]), О. Балицької («Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)» [Балицька 1993]), Ф. Проданюка («Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)» [Проданюк 1994]), Г. Рудого («Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української держави 1918 р.» [Рудий 1995]).

Про антиукраїнські настрої, що панували в тогочасних університетах, ідеться в статті Е. Мельника «Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 року)» [Мельник 2003: 172]. Дослідник аналізує внутрішньополітичну ситуацію, яку обов'язково мала враховувати Центральна Рада у своїх мовнореформаторських заходах.

Щоправда, у жодному з названих досліджень мовна політика українських урядів не була об'єктом глибокого та всебічного аналізу.

Отже, як об'єкт наукових досліджень мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР привертала увагу багатьох мовознавців та вчених інших галузей знань. Однак ці дослідження мають здебільшого принагідний характер: вони зумовлені прагненням з'ясувати витоки сучасних мовних проблем в Україні або потребою проілюструвати теоретичні узагальнення прикладами з історії української мови зазначеного періоду.

За останні роки в українському мовознавстві нагромаджено чималий досвід соціолінгвістичного аналізу явищ мовної політики, здійснено крок до виокремлення теорії мовної політики з-поміж галузей соціальної лінгвістики. Проте випрацюванню методологічних засад цього напрямку соціолінгвістичних досліджень перешкоджає вузька фактологічна база. Накопичення й аналіз фактів мовної політики, спрямованої на удержавлення української мови, дасть змогу з'ясувати механізми суспільного впливу на мову. Усвідомлення дії цих механізмів, на думку лінгвістів, допоможе уникати в майбутньому небажаних деформацій мовної дійсності.

Розділ 2

СТАТУСНА МОВНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР

2.1. Статус української мови в тогочасних ідеологічних системах

Принциповим моментом для кваліфікації певних заходів, суспільних акцій, декларацій як політичних дій є виокремлення в їх структурі механізмів досягнення згоди. Адже політика – «процес, у якому група людей, чиї погляди або інтереси на початковій стадії відрізняються, приймає колективне рішення про згуртування групи загалом, що запроваджується як спільна лінія поведінки» [Енциклопедія 2000].

Це стосується і мовної політики, особливо з огляду на специфіку об'єкта політичних впливів. Хоча соціальна природа мови є загально визнаною в мовознавстві, проте, наголошують учені, немає ізоморфності між соціальною структурою суспільства й соціальною структурою мови [Семчинський 1996: 264]. На думку О. Швейцера, «поняття ізоморфізму, попри тісний зв'язок мовної діяльності та процесів соціальної взаємодії, взагалі не може бути застосованим до відношення мовних і соціальних систем» [Швейцер 1976: 27–38]. Отже, вплив суспільства на мову як систему є опосередкованим і довготривалим. Очевидніші результати змін мовної поведінки особистості. Соціолінгвістичні дослідження доводять, що терміном, достатнім для становлення певного типу мовної поведінки особистості, є 10 років [Шумарова 2000: 50]. Саме через останнє оцінити мовну політику як ефективну або як таку, що не мала результатів, можна тільки врахувавши реальну мовну ситуацію, що склалася щонайменше за 10 років після впровадження механізмів реалізації. Певні застереження для однозначних висновків зумовлені нестабільністю політичної влади, що супроводжується зміною політичного курсу.

Аналіз історичних фактів переконує, що мовна політика трьох українських урядів – Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР – у загальних рисах була послідовною. Втілювали її в життя ті самі діячі: наприклад, І. Огієнко за часів Центральної Ради очолював Правописну комісію в Міністерстві освіти, а за Директорії – став його головою. Навіть коли політична ситуація в Україні кардинально змінилася у зв'язку

зі встановленням радянської влади, вектор мовної політики ще якийсь час зберігав попередній напрям. Так, Г. Яворська згадує про політику «українізації» як про напрям, започаткований у 20-ті рр. на тій частині України, що ввійшла до складу СРСР [Яворська 2000: 156]. Описуючи в загальних рисах особливості радянської українізації, дослідниця зауважує, що ще 1928 р. українську мову у «Віснику Інституту української наукової мови» УАН називають державною, хоч за радянською конституцією вона цього статусу не мала [Яворська 2000: 156]. Ця обставина унаочнює вже цитовану думку Ю. Шевельова про те, що бурхливі революційні роки мали вирішальний вплив на статус української мови.

Отже, хоч якими розпорошеними й фрагментарними через тотальне замовчування й перекручування радянського періоду постають факти мовнореформаторської діяльності трьох урядів доби Української революції (1917–1920 рр.), їх слід кваліфікувати як мовну політику.

Цей висновок ґрунтується на фактах залучення мови до ідеологічних систем учасників політичного процесу 1917–1920 рр. У політичних програмах тогочасних партій мовним проблемам в Україні приділяли належну увагу. Ми вже згадували про ті політичні сили, що обстоювали надання українській мові статусу державної (соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, Український національний Союз), що були, на думку істориків, найвпливовішими партіями в Центральній Раді [Солдатенко 2002–2003: 36–61]. Чимало було й тих, хто декларував розвиток української мови зі збереженням позицій російської мови (укапісти, кадети, соціал-демократи, соціал-революціонери). Мали прихильників і ті політичні програми, що заперечували права української мови як державної (різноманітні російські партії, які мали осередки в Україні). Це розмаїття поглядів свідчить про ідеологізацію мовних проблем, а відтак – про екстраполяцію їх у площину політики.

Для українського суспільного життя досліджуваного періоду характерним було співіснування кількох політичних систем. Так, на початковому етапі революції в Україні суб'єктами політичної влади виступали імперські загальнодержавні структури та Центральна Рада. Упродовж 1917–1920 рр. у різних українських регіонах владу прагнули реалізувати кілька урядів (уряд УНР та більшовицький уряд, уряд П. Скоропадського, уряд Директорії УНР та військова Денікінська адміністрація).

У дослідженні зосереджено увагу на мовній політиці Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, оскільки мовнореформаторським заходам цих урядів, як свідчить аналіз відповідних документів, була притаманна наступність. Згадані уряди прагнули розв'язувати мовні проблеми шляхом компромісу з різноманітними суспільно-політичними групами задля збереження влади й поширення її на українське суспільство. Отже, мовні проблеми для урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР були об'єктом політичного впливу: їх використовували для переконування, проведення переговорів та ухвалення остаточного рішення, тобто для досягнення політичної згоди про спільну лінію поведінки. Наприклад, як політичне рішення можна оцінити схвалення «Найголовніших правил українського правопису» (травень 1918 р.) або переговори представників «Просвіти» з гетьманом П. Скоропадським з приводу закону про державну мову та оприлюднення «Меморандуму в справі оборони українського слова» (жовтень 1918 р.).

Наша позиція ґрунтується також на тому, що мовнореформаторські заходи, ініційовані чи підтримані названими урядами, мали характер політичної альтернативи в розв'язанні мовних проблем в Україні і справили вирішальний вплив на розвиток української мови в 20-х рр. ХХ ст.

Інші політичні системи мовну реформу в Україні або не передбачали (російські шовіністичні кола), або пов'язували її реалізацію не з національно-державотворчими процесами, а з ідеологемами класової боротьби (російські більшовики), що послідовно заперечували зв'язок мови з політичним самовизначенням нації. Як зауважує Г. Рудий, у періодичних виданнях більшовицької орієнтації в 1919 р. побільшало матеріалів, що витлумачували поривання поневоленої української нації до відродження як регресивний чинник [Рудий 1995: 181].

Аналіз мовнореформаторської діяльності урядів доби Української революції засвідчує, що засади тогочасної мовної політики розвивалися синхронно з розгортанням революційних подій. Проте, якщо принцип упровадження української мови у сфери освіти та культури був обґрунтований задовго до 1917 р. (про це йшлося, зокрема, у збірниках статей М. Грушевського «З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906» [Грушевський 2002: 289–382] та «Визволення Росії і українське питання» (1907 р.) [Грушевський 2002: 383–544], у статті «Про українську мову і українську школу» (1912 р.) [Гру-

шевський 1991)), то визнання її державного статусу визрівало в революційному вирі, і не всі учасники Української революції погоджувалися з цим. Привертає увагу той факт, що термін *державна мова* стосовно української був значно вживанішим на сторінках тогочасної преси, ніж у текстах директивних документів. Більшість законів, що мала найвищу юридичну силу (проекти конституцій, закони про громадянство тощо) оминали питання статусу української мови: прикметними у зв'язку з цим є проект *Конституції Української Народної Республіки* [Проект Конституції...1997: 5–11], *Конституція Української Народної Республіки*, схвалена Центральною Радою 29 квітня 1918 р. [Конституція...1997: 330–335], та «Закон про громадянство Української Держави» часів П. Скоропадського [Закон про громадянство...1918: Державний Вістник]. Лише в проекті конституції Директорії УНР («*Основний державний закон Української Народньої Республіки*») було передбачено закріплення статусу української мови як державної [Копиленко 1998: 48].

Водночас у законодавчих актах з вужчою юрисдикцією, у численних підзаконних актах (обіжникових розпорядженнях, наказах тощо) термін *державна мова* вживаний досить часто (особливо за часів Гетьманату та Директорії УНР), що дає підстави зробити висновок про еволюцію поглядів в українській політичній свідомості на статус української мови.

Нечіткість термінологічного визначення статусу української мови в документах весни – літа 1917 р. зумовлена перебігом історичних подій. Орієнтація Центральної Ради на автономію в межах Російської держави означала, що статус російської мови на території України як державної зберігався. Водночас ішлося про забезпечення національно-культурних прав українців, тож українська мова повинна була зрівнятися статусом з російською. Власне, тому стосовно української мови в той період вживали термін *офіційна мова* [Протоколи засідань 1996: 313] та *офіційно-урядова мова* [До директорів... 1917а: ЦДАВО України].

2.2. Статус української мови в законодавчих актах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР

Засади законодавчого регулювання процесів удержавлення української мови, закладені Центральною Радою (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). За перших місяців діяльності Центральної Ради було оприлюднено наміри змінити статус української мови. Так, відозва Центральної Ради від 9 березня 1917 р. містила заклик рішуче домагатися права «на заведення рідної мови по всіх школах од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових юстиціях» [Перша відозва... 1996: 38]. В ухвалі народного Віча, проведеного 19 березня 1917 р. в Києві на Софійському майдані, сформульовано вимогу до Тимчасового уряду Росії вжити заходів, щоб «надати український національний характер публічним установам...» [Ухвала... 1997: 400].

Декларація намірів української влади змінити статус української мови, засвідчена в перших відозвах, знайшла практичне втілення в ухвалі Ради від 12 березня 1917 р.: «5. Мовою, якою рада має звертатись, є мова українська» [Протоколи засідань... 1996: 41]. Щоправда, у першому законодавчому акті Центральної Ради – *I Універсали* (10 червня 1917 р.) розв'язання проблеми функціонування української мови окреслено описово у зв'язку з правом українського народу самостійно «порядкувати своїм життям» [Перший Універсал... 1996: 101].

Уперше термінологічне оформлення статусу української мови було здійснене в ухвалі Генерального Секретаріату з дорученням до Тимчасового Уряду Росії видати акт до офіційних установ в Україні, що мав зобов'язати їх «звертатися у всіх справах до Генерального Секретаріату... з зазначенням у тому акті, що «офіційною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство» [Протокол засідання... 1996: 279]. Статус *офіційна* діячі Центральної Ради витлумачували як такий, що забезпечував українській мові право бути офіційно вживаною «поруч з мовою російською, при забезпеченні однакового права меншостей» [Протоколи засідань... 1996: 313]. Тож ішлося фактично не про удержавлення української мови, а про її легалізацію в офіційній сфері. Реально ж посилити позиції української мови мала вимога впровадження її в справочинстві. Про прагнення розширити функціонування української мови свідчить також Декларація Генерального Секретаріату від 25 червня 1917 р.,

у якій з-поміж завдань Центральної Ради у військових справах визначено й українізацію війська, «як у тилу, так, по змозі, і на фронті» [Декларація Генерального... 1997: 415].

Офіційний статус української мови підтверджено в «*Статуті Вищого управління України*», схваленого Центральною Радою 29 липня 1917 р. : «Всі закони тимчасового правитель-ства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові» [Рудий 2000: 162].

Про твердість намірів діячів Центральної Ради змінити мовну ситуацію в Україні й запровадити українську мову як функціонально першу для українців свідчать звернення «*До української людності*» [До української... ЦДАВО України] та «*До українців поза межами України суцїх*» [До українців... ЦДАВО України], підписаних 13–14 жовтня 1917 р. генеральним секретарем народної освіти І. Степенком. Звернення мають на меті поінформувати українське суспільство, а так само світову спільноту про заходи української влади у сфері мовної політики й, зокрема, про наміри утвердити українську мову як мову освіти в українських школах, пор.: «Генеральний Секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи», «На рідній мові повинно йти навчання уже з цього року» [До української... ЦДАВО України], «Тепер на Вкраїні наука йтиме на рідній українській мові. Дбайте ж і ви про рідну освіту, odkривайте в себе школи на рідній мові» [До українців... ЦДАВО України].

Привертає увагу прагнення впливати на статус української мови за межами України, що, як вважають соціолінгвісти, є виявом статусної мовної політики [Кузнецов 2001: 312]. Важливо, що наміри підтримувати освіту українською мовою за кордоном були зумовлені не агресивною зовнішньою політикою або шовіністичною ідеологією, а глибоко демократичними переконаннями, викладеними в *III Універсалі* (7 листопада 1917 р.) у вигляді програми дій для втілення принципу національно-персональної автономії, що передбачав для трьох найчисельніших національних меншин України – росіян, поляків, євреїв – повноцінний національно-культурний розвиток із вільним використанням національних мов (іншим народам теж було запропоновано скористатися цим правом). Прикметно, що в протоколі засідань від 18 вересня 1917 р. наголошено, що «Товариші секретаря в національних справах ведуть зносини і діловодство мовою даної національної меншості» [Протоколи засідань... 1996: 313].

Поряд з терміном *офіційна мова* в ті дні набув поширення й інший – *офіційно-урядова мова*. Саме так визначено українську мову в обіжнику № 1316 від 12 жовтня 1917 р. Секретарства освіти «*До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України*». Важливо, що статус офіційно-урядової мови в тексті розпорядження пов'язано зі зміною статусу українського народу, який «вимогами власного історичного життя та подіями революції поставлено на ступінь народів *державних*» (курсив наш. – О. Д.) [До директорів... ЦДАВО України].

Отже, тексти документів дають змогу проаналізувати, як викристалізовувалося поняття *державна мова*, як поступово ставала конкретнішою мета статусної мовної політики – від декларацій з аморфним формулюванням «про природне право» для рідної мови до однозначних і конкретних приписів, що мали регулювати розподіл функцій державної мови та повноправних мов національних меншин.

Законодавчим актом, де вперше було вжито термін *державна мова* стосовно української за доби Української революції, став закон «*Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері*», схвалений Центральною Радою 24 березня 1918 р. У тексті закону українську мову як державну протиставлено іншим: «всякого роду написи, вивіски тощо на торгівельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися *державною* мовою (курсив наш. – О. Д.), окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці» [Закон Центральної... 1997: 229]. Стаття 3 закону закріплювала норму про обов'язкове використання державної української мови в діловодстві. Стаття 4 встановлювала термін виконання приписів та передбачала відповідальність за їх порушення.

Механізм реалізації цього закону було передбачено численними розпорядженнями, наказами, циркулярами Ради Народних Міністрів УНР. Так, упродовж квітня 1918 р. на шпальтах урядової газети «Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки» опубліковано «Циркуляр про українізацію судових установ», «Циркуляр про українізацію установ фінансових справ», «Наказ про ведення діловодства Міністерства харчових справ на українській мові» [Рудий 2000: 163].

Як зауважує О. Копиленко, реакція на закон та пов'язані з ним підзаконні акти не була однозначною [Копиленко 1998: 47]. Так, незгоду з ним висловив С. Єфремов у статті «Не з того кінця», опублікованій у газеті «Нова Рада», де схарактеризував документ як «юридично безграмотний та явно утопічний». Прикметно, що деякі сучасні соціолінгвісти трактують мовно-реформаторську діяльність саме як вияв соціального утопізму [Яворська 2000: 222–228]. Варто зауважити, що аж надто конкретні приписи й передбачені міри покарання, які так обурили С. Єфремова – людину глибоко демократичних переконань, так і лишилися деклараціями, бо незабаром у державі змінилася політична ситуація, проте термін *державна мова* для визначення статусу української мови став загально-вживаним, про що свідчать газетні матеріали. І це, безумовно, було кроком уперед у наближенні до ідеального стану функціонування української мови в суспільстві. Тож унаслідок мовнореформаторської діяльності Центральної Ради було скорочено розрив між дійсністю та ідеалом. Такий тип соціальної думки, що чітко встановлює межу між тим, що є, і тим, що має бути, соціологи визначають як соціальний утопізм. Г. Яворська, узагальнюючи досвід соціології, зауважує, що мовна політика належить до так званих політичних соціальних утопій – політичних програм, що стосуються суспільства загалом, незалежно від намірів та бажань окремих індивідів [Яворська 2000: 227]. Мову в таких утопіях використовують як засіб створення нового світу. Закріплення в українській суспільній свідомості за українською мовою статусу державної – важливий етап у визріванні української національної ідеї.

Отже, поглиблення державотворчих процесів в Україні у вихорі революційних подій упродовж 1917 р. зумовило утвердження ідеї про надання українській мові статусу державної. Українська Центральна Рада заклала підвалини демократичного розв'язання мовних проблем, дбаючи передусім про дотримання норми вільного національного розвитку представників різних народів. Українська мова як мова української нації мала такі самі права, що й мови інших націй. Як один із соціальних символів українська мова мала засвідчувати функціонування Української держави. Юридичне закріплення за українською мовою статусу державної для бурхливих революційних днів було неабияким здобутком, адже впровадження юридичної норми в життя потребувало довшого часу. Такий підхід до інтерпретації фактів мовної політики дає змогу розв'язати

суперечність між «вирішальною» (за визначенням Ю. Шевельова) зміною статусу української мови та досить скромними практичними досягненнями кожного з урядів доби Української революції.

Посилення суспільного протистояння мов за Гетьманату (квітень–грудень 1918 р.). Як зазначає Ю. Шевельов, події першого року революції «не вплинули на вживання, статус і розвиток української мови так сильно, як можна було б сподіватися» [Шевельов 1998: 58]. «За влади гетьмана, – пише Шевельов, – поширення української мови на ділі загальмовано» [Шевельов 1998: 60]. Позитивні зрушення в цій галузі за часів Директорії були ще скромнішими, бо хоч «на теренах під владою Директорії українська мова мала всі права», але «не було коли з них користати: хистке становище уряду не дозволяло ні на що інше, крім дипломатичних і мілітарних зусиль» [Шевельов 1998: 61].

З цієї загальної оцінки діяльності урядів доби Української революції найбільш суперечливою є та, що стосується уряду П. Скоропадського, бо акцент на негативних тенденціях не збігається з висновком про те, що «з трьох періодів боротьби за незалежність – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія – відносно найспокійнішим був середній» [Шевельов 1998: 61]. За тих умов «найспокійніший» – це, безперечно, найрезультативніший.

Яскравою ілюстрацією суперечностей, що визначали мовну політику уряду П. Скоропадського, є думка гетьмана, висловлена ним у «Спогадах» про його особисту «двокультурність»: «Визнаючи дві паралельні культури, як глава держави я намагався ставитися до обох таборів без будь-яких емоцій, об'єктивно. Я глибоко вірю, що тільки така Україна життєздатна, що вона найбільше відповідає духові простого народу, що решта думок, з одного боку, не більше, як революційне шумовиння, а з іншого – відома російська урядова думка, що тепер є неприйнятною...» [Скоропадський 1995: 54]. Політичне кредо гетьмана лише поглиблювало внутрішню суперечність його політики: «Особисто я розумів, що Україна на існування має всі підстави, але тільки як складова частина майбутньої Російської федерації...» [Скоропадський 1995: 54]. Після проголошення *IV Універсалом* Центральної Ради державної незалежності України такі переконання наражалися на неприйняття істотної частини українства. Усвідомлюючи це,

а також декларуючи обов'язкове забезпечення стабільності державного ладу в політичному утворенні, названому Українською Державою, гетьман П. Скоропадський дотримувався певної наступності з політикою своїх попередників – урядом Центральної Ради. І якщо в питаннях економічного життя, організації державної влади, управління, зовнішньої політики політичні програми Центральної Ради та уряду П. Скоропадського помітно відрізнялися, то в галузі національних відносин, освіти, культури вони були багато в чому схожими. Призначений П. Скоропадським новий міністр освіти М. Василенко з цього приводу висловлювався: «Зі свого боку мушу зазначити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка нібито проводиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах певних кіл суспільства, ці кола – буржуазія, до якої належать всі budouчі сили наших часів, зробити ці кола нашими прибічниками – велика перемога, великий здобуток, про який варто й дуже варто подбати» [Новий Міністр... 1918: Вільна Українська Школа].

Аналіз архівних документів, матеріалів тогочасної преси дає підстави для висновку про мовну політику уряду П. Скоропадського як складову частину його внутрішньополітичної діяльності в таких напрямках, як освітня політика, розвиток національної культури, розбудова системи державного управління, забезпечення прав національних меншин.

Варто наголосити, що питання функціонування української мови та мов національних меншин пов'язували з національно-культурною та освітньою політикою і діячі Центральної Ради. Обидва українські уряди не створили спеціального урядового інституту (підрозділу, департаменту), на який би було покладено справу розв'язання мовних проблем. Вони належали до компетенції міністрів (освіти та мистецтва, внутрішніх справ, шляхів, промисловості тощо). З цього приводу заслуговує на увагу затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р. *Статут Державної Канцелярії*, який передбачав створення Департаменту Законодавчих Справ з Термінологічною комісією, Архівом та Бібліотекою [Статут Державної... 1918: Державний Вістник]. На Термінологічну комісію, до складу якої входили «знавці української мови» на чолі з А. Кримським (наказ про його призначення підписав Державний Секретар С. Завадський 13 серпня 1918 р. [Державна Канцелярія... 1918: Державний Вістник]), було покладено завдання «розроблення української термінології в сфері державного права та редагування з

боку правильності державної мови різних законопроектів та других актів» [Статут Державної... 1918: Державний Вістник]. Цікаво, що Термінологічна комісія, яка працювала в Міністерстві шляхів, мала такі самі повноваження [Наказ про утворення Термінологічної... 1918: Державний Вістник]. У травні 1918 р. «Найголовніші правила українського правопису», обов'язкові для застосування в процесі навчання мови на різних етапах освіти, затвердила Правописна комісія, створена в Міністерстві освіти ще урядом Центральної Ради, про що повідомляв журнал «Вільна українська школа» [Найголовніші правила...1918: Вільна Українська Школа].

Правову основу для мовної політики уряду П. Скоропадського складало кілька законів, що стосувалися здебільшого освіти та науки, та різноманітні підзаконні акти – постанови, накази, обіжники, розпорядження тощо.

У згадуваному вище *Статуті Державної Канцелярії* вжито термін *державна мова* стосовно української [Статут Державної... 1918: Державний Вістник]. Українську мову як державну визначено також у таких директивних документах уряду П.Скоропадського, як наказ міністра шляхів № 126 «Про заснування на залізницях курсів по українознавству» (29 травня 1918 р.) [Наказ про заснування на залізницях... 1918: Державний Вістник], наказ міністра шляхів № 170 «Про надсилку всіма інституціями Міністерства листувань на українській мові» (15 липня 1918 р.) [Наказ про надсилку... 1918: Державний Вістник], обіжник Міністерства шляхів № 219 «Про упорядкування курсів Української мови» (2 серпня 1918 р.) [Обіжник про упорядкування курсів... 1918: Державний Вістник], наказ Міністерства внутрішніх справ № 81 «Про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві» (26 липня 1918 р.) [Наказ про вживання...1918: Державний Вістник], обіжникове розпорядження Міністерства освіти № 127/3187 «Про пляни навчання в учительських семінаріях» (15 серпня 1918 р.) [Обіжникове розпорядження... 1918: Державний Вістник], накази міністра військових справ та міністра продовольчих справ [Рудий 2000: 171]. Широко вживаним був цей термін і в тогочасній пресі.

Визнання державного статусу української мови за відсутності спеціального закону, схваленого гетьманом, свідчить про чинність відповідних законодавчих актів попереднього уряду

(про наступність законодавства йшлося в обіжнику № 2311 «У справі законів, обіжників і розпоряджень Російського Уряду і УЦР» від 18 травня 1918 р.) [Обіжник в справі...1918: Державний Вістник]. Не скасований спеціальним рішенням закон Центральної Ради «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері» і за гетьманської влади лишався чинним, принаймні на рівні декларації намірів, бо практичне втілення його з огляду на реальну політичну ситуацію потребувало часу й чималих коштів.

Наголошуючи на об'єктивних чинниках, що перешкоджали дотриманню юридичної норми про державний статус української мови, Ю. Шевельов зазначав: «Якщо українська мова не витиснула російську як засіб спілкування в добу Центральної Ради, то вона не мала ніяких шансів зробити це за гетьмана...» [Шевельов 1998: 60]. Російськомовне оточення гетьмана, зокрема діячі впливового Союзу промисловості, торгівлі, фінансів й сільського господарства («Протофіс»), зверталися до Скоропадського з пропозиціями про підвищення статусу російської мови, що свідчить, з одного боку, про складність тогочасної мовної ситуації в державі, а з іншого – про авторитет законів.

Архівні матеріали переконують, що П. Скоропадський негативно ставився до будь-яких проявів тимчасовості. Тому законодавство своїх попередників не скасував одним розчерком пера, а намагався прилаштувати до нових умов. За Гетьманату було поновлено дію багатьох законів Російської імперії, особливо тих, що стосувалися щоденного життя – діяльності навчальних закладів, виплати грошей учителям тощо. Усі ці директивні документи надавали широких прав російській мові (так, російська мова лишалася мовою навчання в більшості навчальних закладів, вона й надалі була мовою науки – вступні іспити до університетів, захист дисертацій тощо).

Безперечно, схвалення за таких умов закону про підвищення офіційного статусу російської мови закріплювало б на законодавчому рівні незбалансовану мовну ситуацію. Адже з двох мов саме українська потребувала державної підтримки й захисту. Власне, тому діяльність уряду в справі вдосконалення мовного законодавства не припинялася: у жовтні 1918 р. П. Скоропадський зустрічався з представниками Київського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, погодився з їхньою оцінкою мовної ситуації, викладеної в «Меморандумі в справі

оборони українського слова» [Меморандум товариства... 1918: Відродження], й доручив розробити й подати йому проєкт закону про державну мову в Україні.

Зміщення акцентів у юридичній регламентації взаємодії мов на користь української, започатковане законодавчою діяльністю Центральної Ради й підтримане урядом П. Скоропадського, спричинило істотні зміни в мовній поведінці населення України. Поступово державні установи починали асоціюватися в пересічних громадян з українською мовою, і це зумовило іншу схему зміни кодів: якщо раніше, звертаючись до органів влади, мовці, незалежно від того, яка мова для них була функціонально першою в повсякденному вжитку, вдавалися до російської, то за часів Гетьманату набирає сили тенденція вживати в офіційному спілкуванні українську мову. Про це свідчить, зокрема, листування приватних осіб з Міністерством народної освіти та мистецтва з приводу реорганізації Миргородської художньо-промислової школи та надання навчальному закладу статусу інституту. Було виявлено кілька листів, де вчителі, батьки та учні клопочуться про збереження традицій школи, її матеріальну базу та про певні гарантії учнівсько-педагогічному колективу. Листи, адресовані Міністерству та Голові Ради Міністрів Української Держави з проханням зберегти школу або дати змогу довчитися в Інституті всім учням, написані українською мовою, а приватні листи (один – від когось з батьків, один – від учителя школи) до того-таки Ф. Лизогуба, але не як державного посадовця, а як приватної особи – російською [Листування з... ЦДАВО України].

Для утвердження державного статусу української мови, розширення сфер її використання, розвитку функціональних стилів важливе значення мало законодавче забезпечення заходів, що передбачали впровадження української мови у справочинстві. Першою взялася до нової справи Центральна Рада, не відмовився від цього напряму й уряд гетьмана П. Скоропадського.

За часів Гетьманату було виділено значні кошти на забезпечення державних інституцій паперами затвердженого зразка, про що свідчить постанова «Про асигнування 3.010.020 карбованців на потреби Експедиції Заготовок Державних паперів» [Постанова про асигнування Державних паперів... 1918: Державний Вістник]. Приміром, офіційний бланк Мі-

ністерства народної освіти та мистецтва для листів та розпоряджень мав у лівому верхньому куті віддрукований реквізит з таким текстом: «УД, Міністерство Народньої Освіти, Канцелярія Міністра».

Усю документацію: протоколи засідань комісій, розпорядження, листи – віддруковано українською мовою. Написи від руки в документах Канцелярії Міністерства народної освіти та мистецтва – зауваження, уточнення тощо – теж українською мовою. Зрозуміло, що остаточно витіснити зі справочинства російську мову за тих умов державі було не під силу, проте чималі здобутки в цій справі очевидні. Промовистою з цього приводу є невеличка замітка «Клопіт з мовою», опублікована в опозиційному до гетьманського уряду журналі «Народна справа», автор якої повідомляє, що «всі засідання Ради Міністрів ведуться натурально російською мовою, робиться так: російський текст перевіряється і затверджується; тоді він перекладається на українську мову і дається до підпису і скріпи» [Клопіт... 1918: Народня справа]. Цей, здавалося б, негативний факт свідчить про позитивні тенденції в мовній політиці: адже цілком очевидно, що владні структури ототожнювали свою державну належність з українською мовою.

Загальнодержавного рішення, що регламентувало б уживання української мови в діловодстві, за уряду П. Скоропадського схвалено не було. Законодавча ініціатива в цьому напрямі йшла від окремих міністерств і залежала, ймовірно, від переконань міністрів. Утім, юридичну підставу внутрішньоміністерські розпорядження про переведення справочинства на українську мову мали: вони ґрунтувалися на визнанні української мови державною, закріпленому відповідним законом Центральної Ради та публікаціями тогочасної преси.

Найбільш тверду позицію в мовному питанні за гетьманської влади мав, як уже йшлося, міністр шляхів Б. Бутенко. За його підписом вийшло кілька розпоряджень, які стосувалися мови [Наказ про надсилку... 1918: Державний Вістник; Наказ про заснування на залізницях...1918: Державний Вістник; Програм навчання... 1918: Державний Вістник; Наказ про утворення Термінологічної... 1918: Державний Вістник; Наказ про утворення Термінологічного...1918; Обіжник про упорядкування курсів... 1918: Державний Вістник]. Вже 17 травня 1918 р. відомствам, підпорядкованим Міністерству шляхів, було надіслано телеграму «Про заведення діловодства на державній українській мові» [Рудий 2000: 171]. Прагнути реалізувати цю

вимогу, міністр схвалив рішення про «відкриття на державні кошти курсів української мови» [Наказ про заснування на залізницях...1918 Державний Вістник]. Ретельність, з якою викладено в наказі деталі організації курсів, свідчить про неформальне ставлення до справи функціонування української мови керівника міністерства. З-поміж фахівців, яким потрібно в першу чергу пройти курси, названо начальників станцій та їхніх помічників, канцеляристів, телеграфістів. Курси мали бути створені не тільки на залізничних станціях, а й в округах водних і шосейних шляхів. Наказ мав додаток: «Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України» [Програм навчання... 1918: Державний Вістник]. Завдання курсів у документі сформульовано так: «Навчати слухачів практично користуватися українською мовою при канцелярських роботах. Для цього треба показати форми ділових паперів з боку мови та української ділової (канцелярської) термінології» [Програм навчання...1918: Державний Вістник]. Для виконання програми передбачено 45 годин, рекомендовано певні підручники та акцентовано увагу на формах роботи. Важливо, що програму курсів узгоджено з Міністерством освіти, про що свідчить погоджувальний підпис на ній директора Департаменту Міністерства освіти професора Ф. Сушицького. За півтора місяця (саме тоді мали закінчитися курси) з'явилося ще кілька наказів по Міністерству шляхів, що мали на меті поглибити українізацію відомства. Це наказ № 170 від 15 липня 1918 р. «Про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові» [Наказ про надсилку... 1918: Державний Вістник]. Тон сформульованих у ньому вимог про дотримання розпоряджень стосовно державної мови суворіший. «У випадках одержання паперів не на українській мові, – застерігав керівник відомства, – такі наказую повертати назад, при чім порушення цього буде розглядатись як невиконання розпоряджень міністра» [Наказ про надсилку... 1918: Державний Вістник].

Тоді ж було підписано накази «Про утворення Термінологічної Комісії» [Наказ про утворення Термінологічної... 1018: Державний Вістник] та «Про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів» [Наказ про утворення Термінологічного... 1918: Державний Вістник]. З тексту наказу про термінологічну комісію стає очевидним, що працювала вона від 20 березня 1918 р., перекладаючи «весь фаховий лексикон відносно шляхів та різні назви на українську

мову» [Наказ про утворення Термінологічної... 1918: Державний Вістник]. Прагнучи надати напрацюванням комісії значення державного замовлення, було вирішено прирівняти її до Відділу на правах Департаменту, що передбачало відповідне фінансування.

Напрацювання Термінологічної комісії були покладені в основу *«Термінологічного збірника Міністерства Шляхів»* [Наказ про утворення Термінологічного... 1918: Державний Вістник]. Спеціальний наказ визначав видання як «урядовий орган», тож усі «вміщені в нім пропозиції щодо термінології, назв і друкування блянків мають обов'язкову силу» [Наказ про утворення Термінологічного... 1918: Державний Вістник]. Прикметно, що рішення про утримання комісії та видання збірника схвалила Рада Міністрів і затвердив гетьман [Постанова про асигнування на утримання Термінологічної... 1918: Державний Вістник]. Проявом зваженої мовної політики є умова, сформульована в постанові Ради Міністрів: збірник опублікують, якщо його матеріали будуть схвалені Термінологічною комісією Наукового Товариства.

Про незворотність заходів державних інституцій для розширення функціонування української мови свідчить і такий факт: у серпні 1918 р. міністр шляхів знову розпорядився про організацію курсів української мови, цього разу обіжником [Обіжник про упорядкування курсів... 1918: Державний Вістник].

Активну позицію в процесах удержавлення української мови мало Міністерство закордонних справ, яке очолював Д. Дорошенко. Щоправда, й тут багато залежало від особистої позиції кадрів. Так, посол в Австро-Угорщині В. Липинський дотримувався жорсткого українськомовного режиму. Натомість посол у Німеччині Ф. Штейнгель листувався російською.

Тогочасна преса повідомляє про наказ міністра військових справ отамана О. Лігнау про використання в діловодстві в армії державної української мови [Рудий 2000: 171].

Розпорядження, у яких ішлося про вживання у сфері державного управління української мови, були підписані і в Міністерстві внутрішніх справ. Наказ № 81 від 26 липня 1918 р. вимагав обов'язково вживати державну українську мову під час виконання співробітниками поштово-телеграфного відомства своїх службових обов'язків на пошті, телеграфі,

радіотелеграфі й телефоні «у слові й письмі» [Наказ про вживання... 1918: Державний Вістник]. Наказ вимагав від керівників установ відомства проаналізувати ситуацію з огляду на кадрове забезпечення: «Коли у Відомстві ще є співробітники, які до цього часу не володіють українською мовою, щоб вони поважно подбали про швидше її вивчення. Нові співробітники, які будуть призначатися на посади по Відомстві, мусять володіти як у слові, так і в письмі державною мовою» [Наказ про вживання... 1918: Державний Вістник].

Варто наголосити, що цитовані вище настанови не були типовими для часів гетьмана П. Скоропадського. Численні оголошення про конкурси на заміщення вакантних посад, про прийом до навчальних закладів, правила вступу до вищих шкіл тощо не містять жодних вимог до мови. Виняток з-поміж виявлених документів становить оголошення Головної шкільної управи Міністерства військових справ, вміщене в 55 числі «Державного вісника». У ньому з-поміж вимог до всіх кандидатів на посади в інституціях, підлеглих Головній шкільній управі, сформульовано й таку: «Надіслати до Управи посвідчення про знання української мови або згоду в короткий строк навчитися її» [Офіційні оголошення 1918: Державний Вістник].

Свідченням позиції вищої влади в розв'язанні мовної проблеми є вимога редакції офіційної урядової газети «Державний вісник» подавати матеріали, які надходять для публікації, українською мовою [Оголошення адміністрації... 1918: Державний Вістник]. Оголошення публікували в кількох номерах поспіль, щоправда, матеріали російською мовою, особливо серед приватних оголошень – банківських працівників, суддів тощо, друкували й надалі.

Прагнення держави плекати культуру українського ділового мовлення вбачаємо у створенні в Державній Канцелярії спеціального відділу – Термінологічної комісії, – а також в організації подібних установ в окремих міністерствах та відомствах, як, наприклад, у Міністерстві земельних справ. Наказом від 16 червня 1918 р. було передбачено створення в ньому Канцелярії Міністра у складі чотирьох відділів, з-поміж яких «Праводавчий» з такими обов'язками: «внесення на розгляд законопроектів, редагування і розроблення їх» [Наказ про поділ... 1918: Державний Вістник]. Крім того, згідно з наказом треба було організувати Видавничий відділ з відповідними кадрами, що мав опікуватися виданням офіційного друкованого органу міністерства.

Отже, аналіз директивних документів Української Держави дає підстави для висновку про послідовну законодавчу діяльність уряду П. Скоропадського, спрямовану на утвердження державного статусу української мови, впровадження її в державному справочинстві. Загальнодержавні закони та постанови, внутрішньоміністерські розпорядження, що стосувалися функціонування мови в суспільстві, враховували досвід Центральної Ради. Внаслідок ініційованих державою заходів для утвердження української мови як державної українськомовне населення дедалі рідше мало опинятися в ситуації диглосії, і в цьому – безумовний успіх державної політики сприяння українській мові. Щоправда, очевидність змін неабияк непокоїла російськомовне населення. Впливові діячі з оточення гетьмана Скоропадського ініціювали законодавче закріплення офіційного статусу російської мови. Це помітно пожвавило суспільний інтерес до проблеми функціонування мов в Україні, спонукало українських політиків чіткіше сформулювати мету мовного реформування, закріпити пропонований суспільний ідеал законодавчо.

Законодавчі ініціативи у сфері мовної політики за Директорії УНР (грудень 1918 р. – 1920 р.). Поляризація суспільно-політичної думки щодо мовних проблем, яка спостерігалася за періоду Гетьманату, зумовила активні кроки уряду Директорії УНР у сфері мовної політики. Рішучість нової влади в розв'язанні мовного питання виявилася насамперед у чіткості позиції: державний статус української мови було витлумачено без двозначностей і застережень. Не випадково одним із перших законів Директорії став закон *«Про державну мову в Українській Народній Республіці»*.

Перша стаття закону закріплювала за українською мовою статус державної, що передбачало обов'язковість її вживання «в Армії, Флоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установах» [Закон про державну... 1919: Вістник Державних Законів]. Лаконічність викладу юридичної норми, як зауважує О. Копиленко, жодною мірою не означає її жорсткості. «Попри всю недосконалість цього закону, – пише дослідник, – «ліберальна» спрямованість його була очевидною, адже регулювалось застосування державної мови лише в публічній сфері» [Копиленко 1998: 47]. Про це йшлося в 2-й статті закону, викладеній у такій редакції: «Приватним особам дозволяється звертатися до цих установ на їх

мові» [Закон про державну... 1919: Вістник Державних Законів].

Реальна мовна ситуація змушувала керівників міністерств нагадувати про наміри української держави поширити вживання української мови на урядове діловодство. Про це свідчить, зокрема, розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. У документі було сформульовано вимогу «...всім підлеглим Міністерству Народньої Освіти установам все діловодство, цебто протоколи нарад, атестати, свідоцтва, зносили з Міністерством Народньої освіти та іншими установами, провадити виключно державною українською мовою» [Розпорядження № 38... ЦДАВО України]. Державний статус української мови посилювала вимога: «Все, що друкується на державні кошти, повинно виходити українською мовою» [Розпорядження № 38... ЦДАВО України].

З наказом дотримуватися українськомовного режиму в діловодстві звертався до місцевих установ і міністр внутрішніх справ (обіжник № 110 «*Про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ*» від 23 грудня 1918 р.). Варто наголосити, що в документі сформульовано певні критерії української ділової мови, зокрема, визнано неприйнятною для вживання «неможливу макаронічну мову, що складалась з безграмотно переказаних за допомогою словників російських слів та перекручуваних українських» [Обіжник про негайну...1918 р.: Державний Вістник].

Заклавши підвалини корпусної державної мовної політики, уряд Директорії, маючи обмежені кошти, клопотався про видання термінологічних словників. Так, одним із перших ухвалених Директорією УНР документів була постанова «*Про асигнування 94000 карбованців Науковому Товариству в Києві для видання термінологічних збірників*» [Постанова Директорії... про асигнування... 1919: Вістник Державних Законів].

Спеціальною постановою було виділено кошти на утримання Рецензійної та Термінологічної комісій у Міністерстві земельних справ [Постанова про асигнування... 1919: Вістник Державних Законів]. Дбаючи про удержавлення української мови, уряд Директорії дотримувався принципу національно-персональної автономії: закон «*Про відновлення національно-персональної автономії*» був ухвалений 10 грудня 1918 р. [Закон про відновлення... 1919: Вістник Державних Законів].

Загострення політичної ситуації, пов'язане з військовими подіями, соціальне напруження не оминуло й сфери між-національних стосунків. Щоб запобігти посиленню антагонізмів на національно-релігійному ґрунті, уряд Директорії ухвалив закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнності» [Закон про карну...1919: Вістник Державних Законів]. Документ передбачав, з одного боку, захист приватної особи будь-якої національності від образи чи зневаги «словом», в письмі чи вчинкові на національному ґрунті, а з іншого, – захист державних та громадських інституцій, що з огляду на формулювання (пор.: «винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції...») мав поширення й на державну мову.

Отже, заходи уряду Директорії УНР, спрямовані на удержання української мови, мали на меті подолати негативні тенденції в суспільній свідомості (йдеться про досить поширені ще переконання пересічних громадян про недосконалість української мови та про комплекс меншовартості), а також врегулювати функціонування мов – української як державної і як мови української нації та мов національних меншин в українському соціумі. Попри складні соціально-політичні умови, за яких довелося працювати урядові Директорії, законодавчу базу мовнореформаторських заходів було розширено законом з чітким формулюванням юридичної норми *державна мова* та законом про відповідальність за образу державних і громадських інституцій та будь-кого з громадян України за національною ознакою. Мова посіла певне місце в системі соціальних символів. Уряд Директорії спробував залучити апарат держави для формування в суспільній свідомості позитивного стереотипу в ставленні до української мови. Про це свідчать спроби державної корпусної мовної політики. Узв'язку з цим слухним видається спостереження Н. Мечковської про зміну статусу мови внаслідок удосконалення її корпусу: відтак мовнореформаторські заходи набувають значення механізмів реалізації статусної мовної політики [Мечковская 2001: 229–230]. Щоправда, паростки державної корпусної мовної політики засвідчені так званими підзаконними актами, а не документами найвищої юридичної сили. Утім, і ця риса мовної політики Директорії УНР узгоджується з заходами попередніх українських урядів, що дає підстави зробити висновок про послідовність статусної мовної політики доби Української революції.

2.3. Українізація освіти як основний напрям мовної політики в Україні 1917–1920 рр.

Рідна мова в школі – провідна засада освітніх заходів Центральної Ради. Реформування мовної дійсності за доби Української революції розпочалося, як уже зазначали, із впровадження української мови в освіту. Забезпечення права навчати дітей рідною мовою українські громадські діячі домагалися впродовж тривалого часу, але особливо активно на хвилі революційних подій у Російській імперії від 1905 р. М. Грушевський у статті «Рівною мірою» (1907 р.) наголошував, що питання про мову викладання в школах нижчих та вищих не залежить від питання про державну мову і його слід розв'язувати з погляду просвітницьких і культурних інтересів місцевого населення: «Якщо йдеться про вивчення рідної мови й літератури, то нічого вдаватися в оцінку її гідності – це право має бути невід'ємним для кожної народності» [Грушевський 2002б: 434]. Тож початковий етап впровадження української мови в освіту за доби Української революції (1917–1920 рр.) ґрунтувався на випрацюваних іще 1905–1907 рр. засадах, що передбачали використання української мови як мови викладання в народній школі (для нових умов – це початкова українська школа), а в школі середній і вищій – як навчальної дисципліни. І. Огієнко зауважував, що «навчання рідної мови, рідної літератури в новій школі повинно стати міцним осередком всеї шкільної науки» [Огієнко 1918б: 3]. Нагальною лишалася проблема забезпечення шкіл учителями, які б викладали українською мовою [Грушевський 2002б: 427].

Варто наголосити, що в теорії мовної політики запровадження певної мови в систему освіти витлумачують не як мету, а як засіб мовнореформаторської діяльності. Чимало факторів, що надають мові статус «домінуючої» – такої, яка відіграє провідну роль у спілкуванні, має важливе значення для просування соціальною дробиною, – нав'язані зовнішнім середовищем. Навіть послідовність, згідно з якою навчаються мов, вік, коли їх починають опановувати, та межі орфографічної компетенції, – зауважують сучасні соціолінгвісти, – визначає суспільство [Вайнрайх 1999: 37].

Мова як «духовний адекват світу» [Фаріон 2002; Федик 2000] набуває для освіти значення життєвого середовища. Власне, тому успішність або безрезультатність державної мовної політики сучасна соціолінгвістика пов'язує з тим, наскільки

впливовими є її заходи в освітній галузі. «Найкращий спосіб досягти панівної ролі національних мов, – зазначає В. Алпатов, – розвиток ними шкільної освіти» [Алпатов 1997: 174]. Згідно з проведеними соціолінгвістичними дослідженнями з-поміж соціально-демографічних чинників, що впливають на мовну поведінку особистості, найсуттєвішими є мова батьків (мова дитинства) та мова школи [Шумарова 2000: 98]. Цей перевірений експериментально висновок має також підтвердження в історичному досвіді. І не лише в українському: коли в другій половині XIX ст. розгорнувся політичний рух за розширення функціональної сфери фінської мови, найзапекліша боротьба точилася саме в освіті. «Успіхи на цьому фронті, – констатує Б. Ажнюк, – забезпечили дивовижне перетворення фінської мови з соціально підпорядкованої на панівну» [Ажнюк 2000б: 22].

Запровадження української мови в освіті, ініційоване Центральною Радою, набуло широкого громадського розголосу. Цей напрям діяльності українського уряду втілювався в терміні *українізація школи*, пор.: Товариство українських поступовців зверталось в березневі дні 1917 р. до громадян України із закликом «закладати українські школи, насамперед народні, *українізувати* (курсив наш. – О. Д.) теперішні...» [До українського громадянства... 1997: 401–402].

Особливо жваве обговорення шляхів українізації освіти розгорнулося на сторінках журналу Всеукраїнської учительської спілки «Вільна українська школа».

Лейтмотивом численних публікацій була думка, що «українізація... повинна проводитись згідно з вимогами педагогії» [Постернак 1920: 57].

Влада вдавалася до пропагандистських заходів, щоб надати справі розбудови національної школи загальнодержавного характеру. Так, Міністерство освіти через засоби масової інформації або обіжниковими розпорядженнями зверталось до «української людності», «українців поза межами України суцільних», директорів середніх шкіл, інспекторів вищих початкових шкіл, педагогічних рад, керівників земських управ з роз'ясненням своєї позиції. Прикметно, що однією з причин, яка ускладнювала процес українізації освіти, керівники міністерства вважали непростителістю української мови: «Проти української рідної мови і рідної школи... плетуть небиліці, звучи цю мову мужицькою і кажучи, що в наших школах ми добудемо менше науки, ніж у російських» [До української... ЦДАВО України].

Щоб піднести престиж української мови в суспільній свідомості, Міністерство освіти запропонувало директорам навчальних закладів ширше використовувати нетрадиційні форми організації навчального процесу: театральні вистави, літературно-вокально-музичні вечірки, літературні гуртки тощо [До директорів ЦДАВО України б]. Тематику таких занять було запропоновано в додатку до відповідного циркуляра. Цікаво, що в інструкції настійливо рекомендовано «завести спеціальне навчання дикції та декламації» [До директорів ЦДАВО України б]. Отже, має слушність твердження Ю. Шевельова, що «організація шкільництва в добу Центральної Ради відбувалася без поспіху, помірковано, з розрахунком на поступовий успіх протягом років» [Шевельов 1998: 62].

Проте навіть така поміркована політика часом наражалася на спротив. Як факт суспільної протидії політиці українізації Н. Агафонова наводить діяльність «Комитета русских учащихся средних учебных заведений», що полягала в підбурюванні учнів та їхніх батьків проти запровадження предметів українознавчого циклу [Агафонова 1998: 68]. Щоправда, в публікаціях на сторінках «Вільної української школи», звідки й був узятий цей факт, акценти розміщено по-іншому: автор звинувачує політиків, які руками дітей-росіян, учнів середніх навчальних закладів, намагаються реалізувати свої політичні програми [Дурдуковський 1918: 44–47]. Наведені факти переконують, що мовні проблеми за тієї доби перебували в центрі політичної боротьби.

Зважаючи на реальну політичну ситуацію й послідовно дотримуючись демократичних переконань, діячі Центральної Ради прагнули втілити в мовній політиці принцип національно-персональної автономії.

Йшлося про те, що кожна з національностей України має право на реалізацію своїх національно-культурних потреб, серед яких основне – право користуватися рідною мовою. Для сфери освіти це означало, що кожна з націй (українці, росіяни, поляки, євреї, а також інші, що вирішать скористатися правом національно-персональної автономії) розбудуватиме свою національну школу. Політичний напрям, визначений як «українізація освіти», стосувався передусім шкіл для українського народу. Щоправда, питання впровадження української мови поряд з російською для шкіл інших національностей обговорювалося навіть у перші революційні місяці, що дає підстави для висновку про тлума-

чення української мови саме як державної (за першого періоду діяльності Центральної Ради чинним був політичний курс на автономію України в межах Російської держави, власне, це пояснює збереження за російською мовою статусу державної). Так, з-поміж опублікованих у журналі «Вільна українська школа» матеріалів з'їзду діячів народної освіти, що відбувся наприкінці грудня 1917 р., привертає увагу «Постанова в справі організації керування національною школою» [Постанова в справі... 1918: 62–65]. Розділ другий цієї постанови «Підвалини національної школи» декларував «обов'язковість» української мови для шкіл національних меншин, починаючи з вищої початкової школи, але «необов'язковість» її для учнів. Окрема примітка розтлумачує, що «на 1-му ступні навчання українська мова може вводитися по постановах на місцях або відповідних національних секретарів» [Постанова в справі... 1918: 65].

Окремі примітки формулюють застереження, що українська та російська мови обов'язковими для школи стають тоді, коли є «установлений Генеральним Секретарством Освіти мінімум охочих вчитися учнів» та що обов'язковими для всіх шкіл УНР є «мінімальні вимоги». До «мінімальних вимог» варто віднести, очевидно, й вимогу, сформульовану в циркулярі Міністерства освіти: «В кожній школі треба завести українську мову та українознавство» [Циркуляр до директорів 1918: 72].

В обіжниковому розпорядженні № 555 від 2 квітня 1918 р. «До всіх «Просвіт» та «Вчительських Спілок» на Україні» йшлося про принципи розподілу шкіл між національностями. Оскільки більшість державних шкіл в УНР мала стати українськими національними з українською мовою викладання (відповідно до відсотка українців серед населення України), Міністерство освіти прагнуло з'ясувати, «хто з учителів з майбутнього шкільного року зможе викладати свій предмет по українському» [Циркуляр «До всіх... ЦДАВО України]. Очевидно, розпорядження подібного змісту мали бути адресовані й педагогічним радам та директорам, бо в тексті документа надруковано: «хто з учителів дорученої Вам школи», а потім закреслено і від руки вписано «Вашого міста» [Циркуляр «До всіх... ЦДАВО України»].

Такі документи свідчать, що діячі Центральної Ради добре усвідомлювали, що найбільшу складність для втілення намірів упровадження української мови в школу становитиме відсутність українськомовних учителів, викладачів

української мови та українськомовних підручників. Навесні 1917 р. в Центральній Раді обговорювали можливість створення Державної друкарні, що спеціалізувалася б на виданні підручників для школи [Клопотання про створення... ЦДАВО України]. Але поки такого державного видавництва не було, Міністерство освіти співпрацювало з приватним «Товариством шкільної освіти», створеним у березні 1917 р. [Шевельов 1998: 62] та іншими приватними видавництвами. Часто ініціатива створення українських підручників належала саме видавцям. Так, через журнал «Вільна українська школа» видавництво «Криниця» оголосило конкурс на такі підручники: буквар, підручник з української історії, всесвітньої історії, географії, природознавства. Найважливіші вимоги – відповідність програмам для вищих початкових шкіл (окрім букваря) та оригінальність («праці повинні бути оригінальні, ще не друковані і неперекладені») [Конкурс 1917: 77]. Аналогічний конкурс було оголошено й у травні 1918 р. [Козак 2002: 276].

У Міністерстві освіти УНР працювали спеціальні комісії, на які було покладено обов'язок аналізувати рукописи підручників [Протокол засідань комісії... ЦДАВО України]. До шкіл регулярно надходили розпорядження з переліком підручників, які можна було використовувати. Так, в обіжнику № 1833 від 2 листопада 1917 р. [До директорів середніх шкіл... ЦДАВО України] для середньої школи рекомендовано такі підручники з української мови: «Початкова граматика української мови» О. Курило, «Коротка граматика української мови» П. Залозного, «Граматика української мови» Г. Шерстюка, «Граматика української мови. Приклади і матеріал до класної роботи. Для початкових шкіл і низчих класів гімназій» І. Огієнка. Міністерство освіти прагнуло залучити досвід створення підручників з мови в західноукраїнських землях, про що свідчить публікація на сторінках «Вільної української школи» переліку рекомендованих для користування в школі галицьких підручників [Бібліографія 1918: 94–96].

Більшість підручників за часів УНР побачило світ коштом приватних видавництв, проте й державні асигнування теж були залучені. Так, витяг з протоколу Центральної Ради від 28 листопада 1917 р. повідомляє про «асигнування «Товариству шкільної освіти» 200000 карбованців та Єврейському демократичному товариству 50000 карб. на видання підручників» [Вимітка з протоколу... ЦДАВО України].

Держава фінансувала також запроваджену штатну посаду вчителя української мови та літератури в середніх та вищих початкових школах, про що довідуємося з законопроекту «Про возстановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури по середніх та вищих початкових школах всіх відомств, а також учительських і духовних семінаріях та інститутах» [Законопроект про возстановлення... ЦДАВО України].

Щоб уявити масштаби здійснюваних державою заходів для українізації освіти, варто пам'ятати, що уряд Росії «визнав українізацію початкової школи» лише 1917 р. (Українська Центральна Рада 1996: 98), тобто, фактично, української школи в Україні не існувало. Так звані «народні школи» проблему не розв'язували, бо, як промовляють документи, «звідтіля виганяли рідну мову і давали тільки початкову науку, яка не може просвітити очей народних» [До української... ЦДАВО України]. Створене Міністерство освіти УНР долало опір Шкільних округ, які часто не визнавали української влади й саботували її рішення. Тож упровадження української мови в освіту передбачало й такі адміністративні заходи, як скасування попередньої системи управління освітою та запровадження нової, що вимагало, крім іншого, й чималих коштів. Такі заходи залежали від загальної політичної стратегії: якщо спочатку йшлося про розвиток в Україні автономії в межах Російської держави, то, зрозуміло, російські освітні структури зберігали свої повноваження. Лише в грудні 1917 р. було схвалено закон Центральної Ради, згідно з яким «всі школи й просвітні установи, які існують на території УНР, переходять до Секретарства освіти (інших національностей – в завідування Генеральних Секретарів відповідних національностей) [Закон про шкільне... ЦДАВО України]. 28 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон «Про скасування шкільних округ» [Закон про скасування... 1997: 75].

Про складність втілення в життя накреслених у законах та міністерських розпорядженнях заходів свідчать звіти комісарів у справі українізації шкіл. Так, у доповідній записці комісара Чернігівщини від 2 серпня 1917 р. йдеться про несприйняття ідеї українізації педагогічними радами шкіл регіону. На спільному засіданні представників педагогічних рад було досягнуто компромісної згоди: ухвалили рішення про часткову українізацію, тобто лише про впровадження української мови

як необов'язкової навчальної дисципліни [Доповідна записка комісара по українізації... 2003: 601–602]. Про труднощі організаційного характеру йшлося у звіті комісара народної освіти Волині. З-поміж причин повільної українізації названо активну пропаганду опозиції, низький відсоток учителів-українців (особливо в середніх школах; у гімназіях учителів-українців узагалі не було), відсутність підручників та ліберальний характер вимог Міністерства освіти до термінів українізації. «Щоб спинити шкодливу роботу оттих учителів та попів, треба розіслати спеціального приказа про неодмінну потребу якнайскорішого переведення в життя навчання на українській мові. Без такого приказа... справа буде йти мляво» [Доповідна записка комісара... 2003: 776–778].

Крім українізації існуючих шкіл, уряд Центральної Ради клопотався про створення нових освітніх закладів з українською мовою навчання. Так, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України було виявлено «Список українських шкіл, що відкрились 1917 року на Україні» [Список українських шкіл...ЦДАВО України]. Документ повідомляє, що протягом 1917 р. на території УНР почали діяти 35 гімназій, 2 реальні школи, 6 учительських семінарій. Ці показники історики зазвичай оцінюють як досить скромні, наголошуючи на обмежених можливостях влади реально впливати на ситуацію [Агафонова 1998: 65; Проданюк 1994: 160–161]. Та, очевидно, щоб об'єктивно оцінити внесок уряду Центральної Ради у справу українізації освіти, потрібно зважати на те, що стратегія цього політичного напрямку залишилася незмінною і за наступних урядів.

Отже, започаткувавши українізацію освіти, Центральна Рада посприяла розширенню меж функціонування української мови, внаслідок чого в суспільній свідомості відбулися помітні зрушення: за наступних українських урядів менше потрібно було переконувати, що українська мова не поступається рівнем розвитку й досконалістю мові російській, ані будь-якій іншій. Аргументом на користь української мови дедалі частіше ставали прагматичні міркування – такі, як наклади видань та попит на українські підручники¹⁵.

¹⁵ Українська преса за 1918 р. рясніє повідомленнями про наклади українських підручників. Приміром, «Граматики» С. Черкасенка було видруковано 95000 примірників, «Читанки» Є. Білоусенка – 20000 примірників, а «Читанки» С. Чепіги – 600 000 [Рудий 1995: 165].

Суспільний компроміс – основа освітньої політики уряду П. Скоропадського. Українізація освіти лишалася провідним напрямом мовної політики уряду П. Скоропадського. Законодавчий акт, що мав найвищу юридичну силу в цьому напрямі, – це закон *«Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах»*, ухвалений Радою Міністрів і затверджений П. Скоропадським 1 серпня 1918 р. Цей закон передбачав обов'язкове викладання української мови «по всіх середніх хлоп'ячих, дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях» [Закон про обов'язкове навчання...1918: Державний Вістник]. У навчальні плани визначених законом типів середніх шкіл було запропоновано ввести не менше 3 годин на тиждень української мови в перших п'яти класах та не менше 2 годин – в останніх класах. Було передбачено також штатну посаду вчителя української мови та літератури. Запропоновані законом зміни уточнено й конкретизовано низкою інших розпоряджень. Так, закон *«Про встановлення розпису нових окладів платні служачим Вчительських Семінарій...»*, затверджений 5 листопада 1918 р., передбачав посаду вчителя української мови серед учителів інших «наукових» предметів [Закон про встановлення розпису... 1918: Державний Вістник]. Закон *«Про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про дівочі гімназії колишнього Марійського Відомства...»*, затверджений 5 листопада 1918 р., так само передбачав посаду вчителя української мови та літератури з відповідним окладом [Закон про деякі зміни... дівочі гімназії... 1918: Державний Вістник]. Закон *«Про деякі зміни та доповнення до закону про хлоп'ячі гімназії та реальні школи «від 10 травня 1912 р. ...»*, ухвалений 20 жовтня 1918 р., передбачав виділення коштів на утримання посади вчителя української мови та літератури [Закон про деякі зміни... хлоп'ячі гімназії...1918: Державний Вістник].

Пункт 6 закону *«Про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах»* регламентує відношення до нього шкіл з українською мовою навчання, що дає підстави зробити висновок про певні труднощі в здійсненні українізації освіти. Як зауважує Н. Агафонова, «за часів УНР було українізовано майже виключно початкові школи (з переважанням нижчих)... Середні школи (їх налічувалося понад 400) чинили опір

українізації» [Агафонова 1998: 64–65]. Упровадження української мови як обов'язкового предмета в середню ланку української школи свідчить про спорідненість політики урядів Центральної Ради та Гетьманату в справі розширення меж функціонування української мови. «Адже перед Міністерством народної освіти Української держави, – наголошує Ф. Проданюк, – стояло завдання розвитку рідної мови, створення національних освітніх закладів, зростання кількості українськомовних газет, журналів, художньої та навчальної літератури тощо» [Проданюк 1994: 159–160]. Ця теза має документальне підтвердження. В офіційній урядовій газеті П. Скоропадського «Державний вісник», у числі 6 (від 26 травня 1918 р.) було опубліковано «Обіжник в справі українізації учительських інститутів та семінарій від 24.04. 1918 № 858/5248», підписаний іще міністром освіти уряду Центральної Ради В. Прокоповичем. Педагогічним радам учительських інститутів та семінарій було доручено оцінити стан українізації в їхніх навчальних закладах за низкою критеріїв, з-поміж яких і такі: «1) чи в яких клясах провадиться навчання всіх предметів українською мовою і з якого часу; ґ) які предмети українознавства ведуться в кожному клясі якою мовою, з якого часу, скільки годин; 3) які предмети, крім українознавства, в яких клясах з якого часу викладаються українською мовою; 6) хто з учителів і які предмети викладає українською мовою; 7) хто з учителів міг би тепер викладати свій предмет (який) українською мовою; 8) хто з учителів і по яких предметах зможе викладати українською мовою з осені...» [Обіжник в справі українізації 1918: Державний Вісник].

Практичні заходи для реалізації закону «Про обов'язкове навчання української мови... по всіх середніх школах» передбачали не тільки зміни штатних розкладів освітніх закладів, виділення великих сум коштів на утримання нових штатних одиниць, а й на підготовку фахівців, спроможних викладати нові навчальні дисципліни. Обіжникове розпорядження Міністерства освіти від 15 серпня 1918 р. (№ 127/3187) передбачало впровадження в учительських семінаріях з українською мовою навчання курсу методики викладання української мови [Обіжникове розпорядження... 1918: Державний Вісник]. Цілком закономірною була поява циркулярного розпорядження Міністерства народної освіти і мистецтва «Про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на

титул *учителів початкових шкіл*», підписаного міністром освіти М. Василенком 7 вересня 1918 р. під № 248 [Циркулярне розпорядження Міністерства...1918: Державний Вістник].

Про прагнення Української Держави розширити сфери вживання української мови в закладах освіти також свідчить затверджений П. Скоропадським 2 червня 1918 р. закон *«Про асигнування Міністерству Освіти на курси українознавства для вчителів по всій Україні 2.184.790 карб.»* [Закон про асигнування... на курси українознавства...1918: Державний Вістник] та затверджена 15 липня 1918 р. постанова *«Про асигнування в розпорядження міністра Народної Освіти та Мистецтва 39.340 карб. на утримання однорічних педагогічних курсів при Київській та Одеській Шкільних округах для підготовки вчителів середніх шкіл* [Постанова про асигнування... педагогічних курсів... 1918: Державний Вістник]. Отож, у справі організації курсів українознавства, де основним предметом була українська мова, уряд не обмежувався деклараціями: були виділені чималі кошти, й держава контролювала їх використання. Про дотримання законів ішлося, зокрема, в *«Обіжнику в справі неприхильного відношення Повітових Старостів до українських учительських курсів»*, що його підписав за № 199 25 червня 1918 р. міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб. Місцевим органам влади в особах губерніяльних старост рекомендовано прихильніше ставитись до курсів українознавства, не перешкоджати їхній організації та роботі [Обіжник в справі неприхильного відношення... 1918: Державний Вістник].

Зініційована урядом Центральної Ради українізація початкових шкіл була поглиблена за часів Гетьманату. Розпорядження Міністерства Народної Освіти та Мистецтва, підписані влітку 1918 р., передбачали заходи, спрямовані на створення національної нижчої та вищої початкової школи. Принципова відмінність цього напряму освітньої політики від українізації середньої школи полягала в тому, що йшлося про впровадження в навчальний процес у початковій ланці освіти української мови як основної мови навчання. Міністерство висувало вимогу перед губерніяльними, повітовими земськими й міськими управами, місцевими комісарами освіти *«негаймо приступити до з'ясування стану шкіл з цього боку, щоб з наступного 1918–1919 шкільного року навчання в школах для українського люду велося українською мовою у всіх групах низчої початкової школи на всім просторі України»* [Наказ про утворення національної... 1918: Державний Вістник].

Практичний бік справи впровадження української мови як основної мови навчання в початковій школі з усією очевидністю постає з обіжника Міністерства народної освіти та мистецтва № 1.709/16.103 від 5 серпня «Про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року» [Обіжник про утворення національної... 1918: Державний Вістник]. Міністерство пропонувало в усіх вищих початкових школах – і тих, що перейшли до викладання українською мовою минулого року, і тих, що лише відкривалися на початку 1918–1919 навчального року, всі предмети викладати українською мовою й призначити відповідний педагогічний персонал. У школах, що діяли раніше, рекомендовано дітей 1-ого класу навчати винятково українською мовою, щоправда, враховуючи національний склад учнів: дітей української національності повинно було бути більше 50%. «Що ж до старших клас, – підкреслено в обіжнику, – то в них перехід до викладання того чи іншого предмету українською ставити в залежність від фактичної можливості здійснити це» [Обіжник про утворення національної... 1918: Державний Вістник]. Варто наголосити, що рекомендаційна форма документа не означає його «необов'язковості». Йдеться про реалістичність документів, можливість їх дотримання. Адже більш жорсткий виклад вимог жодним чином не може означати, що ті вимоги будуть виконані автоматично. Будь-яке рішення влади повинно відповідати реальним умовам: для тогочасної української школи це і наявність підготовлених кваліфікованих педагогічних кадрів та підручників, зрештою, – і готовність учнів навчатися українською мовою та бажання батьків навчати дітей в національній школі. Помірковані, зважені кроки гетьманської влади, підкріплені асигнуваннями коштів, сприяли, на нашу думку, позитивному ставленню широких кіл суспільства до змін, пов'язаних з розширенням сфер функціонування української мови. Принаймні, влада уникла протистояння на мовному ґрунті, а тенденціям утвердження української мови як державної надала незворотного характеру, чим, очевидно, й можна пояснити той кардинальний злам, що стався в становищі української мови за революційних років.

За періоду Гетьманату посилювалися позиції української мови й у вищій школі. Гетьманський уряд дотримувався в цьому напрямі тактики, подібної до тієї, що використовував в українізації середньої освітньої ланки: у діючих вищих навчальних закладах було передбачено створення українознавчих

кафедр, більшість інститутів та університетів пройшла шляхом реорганізації зі встановленням статусу державних. За підтримки гетьмана було створено й кілька вищих навчальних закладів зі статусом українських. Отже, в царині вищої школи П. Скоропадський послідовно втілював свої переконання: «Ми нічого не хочемо руйнувати. Старі освітні установи ми будемо оберігати, але поруч будемо будувати нові...» [Рудий 1995: 83]. Про те, наскільки складною була справа впровадження української мови у вищу освіту, свідчить, зокрема, затверджений 28 вересня 1918 р. закон «Про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх вищих школах України українською мовою» [Закон про право писання... 1918: Державний Вістник]. Цей законодавчий акт аж ніяк не можна визначати як радикальний чи революційний. Адже в ньому не йшлося про особливий статус української мови як мови науки, жодних заборон у ньому не передбачено для російської мови, лише внесено зміни до розпоряджень попередніх урядів – ідеться про закони, що регламентували діяльність вищих шкіл, чинні в Російській імперії. Сенс тих змін – зняти заборони й обмеження у сфері використання української мови. Хоч яким очевидним був подібним крок української влади, проте він різко суперечив реальності: абсолютна більшість викладацького складу тогочасних вищих навчальних закладів не володіла українською мовою. Влада навіть не вважала можливим запровадити обов'язковий вступний іспит з української мови, бо цієї мови не навчали в середніх школах. Затверджені міністром освіти та мистецтва М. Василенком у липні 1918 р. правила прийому до університетів у 1918–1919 рр. передбачали складання іспитів лише з древніх та нових мов, а також з російської мови та літератури [Правила до прийому...1918: Державний Вістник].

Для проникнення української мови в зросійщені вищі навчальні заклади й поступового розширення її вживання в науковій сфері уряд П. Скоропадського вдався до створення кафедр українознавства. Ці заходи спиралися на відповідні законодавчі акти. Так, 2 жовтня 1918 р. гетьман затвердив ухвалену Радою Міністрів постанову «Про утворення в Ніжинському Історично-Фільологічному Інституті двох кафедр Українознавства» [Постанова про утворення в Ніжинському... 1918: Державний Вістник], що передбачала створення кафедри історії України та кафедри історії української мови та історії українського письменства з «обов'язковими викладами українською мовою». Ця постанова безпосередньо пов'язана з

законом «Про проголошення Українськими державними Вищими Школами бувших Російських Вищих шкіл, які знаходяться нині на території України» [Закон про проголошення Державними... 1918: Державний Вістник]. Ішлося про зміну статусу колишніх державних російських університетів Київського св. Володимира, Харківського й Новоросійського та колишніх державних російських вищих технічних шкіл Катеринославського гірничого інституту, Харківського технологічного інституту, Харківського ветеринарного інституту та Київського політехнічного інституту. Формальне перепідпорядкування названих вищих навчальних закладів з неформального боку мало й таку зміну – створення на історико-філологічних факультетах кафедр українознавства з українською мовою викладання [Закон про проголошення Державними... 1918: Державний Вістник]. Про труднощі організаційного характеру в цій справі свідчить оголошення від Катеринославського університету, вміщене в урядовій газеті «Державний вісник» (від 24 серпня 1918 р.) про конкурс на заміщення посад завідувачів кафедр історії західно-руського (українського) права на юридичному факультеті та української мови на історико-філологічному факультеті з читанням лекцій на обох українською мовою. Прикметно, що оголошення написане російською мовою [Оголошення 1918: Державний Вістник].

Вивчення предметів українознавчого профілю було передбачене і в тимчасовому *Статуті Київської Духовної Академії*, затвердженому гетьманом 13 серпня 1918 р. [Тимчасовий Статут Київської... 1918: Державний Вістник]. Так, у розділі восьмому *Статуту* «Про науки, котрі викладаються в Академії» з-поміж предметів, які вибирають студенти, в богословсько-словесній групі вказано українську мову. Окремий 124-ий пункт *Статуту* сповіщав: «Задля найкращого досліджування духовної культури України в Київській Академії повинні бути спеціальні катедри: 1) по українській мові; 2) історії українського письменства; 3) історії України; 4) західно-руському праву [Тимчасовий Статут Київської... 1918: Державний Вістник].

Виняткове значення для утвердження української мови як наукової мало відкриття Українських Університетів: Київського, що постав на основі створеного урядом Центральної Ради народного університету, та Кам'янець-Подільського. Розбудову обох вищих навчальних закладів регламентували законодавчі акти найвищої юридичної сили: за-

кони «Про перетворення Київського Народнього Українського університету в Київський Державний Український Університет» [Закон про перетворення Київського...1918: Державний Вістник] та «Про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» [Закон про заснування Кам'янець-Подільського...1918: Державний Вістник], обидва затверджені 17 серпня 1918 р. Названі закони разом з іншими становили законодавчу базу для розв'язання мовної проблеми, оскільки декларували використання в українських університетах як мови навчання української: «Викладовою мовою в Київському державнім Українським Університеті є мова українська» [Закон про перетворення Київського...1918: Державний Вістник]. Цей пункт має майже таку саму редакцію і в законі про Кам'янець-Подільський університет: відмінність у тому, що в документі про Київський Державний Український університет дозвіл на використання в навчальному процесі російської мови дає спеціальна примітка: «по проханню факультетів і з дозволу Міністра Народньої освіти в окремих випадках можливо читання лекцій і російською мовою» [Закон про перетворення Київського...1918: Державний Вістник].

Тільки-но створені вищі навчальні заклади, кафедри українознавства могли працювати, коли вони спиралися на професорсько-викладацький склад. У листопаді 1918 р. було ухвалено закон «Про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України» [Закон про зміну умов здобуття...1918: Державний Вістник]. Щоправда, окремої статті про українську мову в цьому законі немає, а її легалізація як мови науки досягається дозволом отримувати звання приват-доцентів у державних університетах особам, які скінчили курс наук в одному з державних університетів України й захистили дисертацію [Закон про зміну умов здобуття...1918: Державний Вістник]. Позаяк закон про написання дисертацій та їх захист українською мовою [Закон про право писання...1918: Державний Вістник] набув чинності з вересня 1918 р., нова юридична норма узгоджувалася з ним. Гетьманський уряд виділив кошти на підготовку викладачів для вищих шкіл з українською мовою навчання, про що свідчить, зокрема, затверджена 16 вересня 1918 р. постанова «Про встановлення двадцяти стипендій для приготування професорів та вчителів вищих шкіл з українською викладовою мовою та про асигнування на те 40000 карбованців» [Постанова про встановлення...1918: Державний Вістник].

Створення українських університетів, відкриття кафедр українознавства мало велике значення для реалізації такого напрямку мовної політики, як підтримка державою мовознавчих досліджень, розвиток україністики. Та найважливішу роль у реалізації цього напрямку відіграла УАН, що почала діяти в листопаді 1918 р. згідно з законом «Про заснування Української Академії Наук в м. Києві» [Закон про заснування Української... 1918: Державний Вістник] та постановою «Про асигнування в розпорядження Міністра Народньої Освіти та Мистецтва 869 216 карбованців 69 копійок на утримання Української Академії Наук в Києві» [Постанова про асигнування... на утримання... 1918: Державний Вістник]. Ухвалений законом *Статут Української Академії Наук* у загальних тезах визначав українську мову як «оруддя української культури» [Статут Української...1918: Державний Вістник] одним з головних пріоритетів своєї діяльності. Академія поділялася на три відділи, перший із яких – відділ історико-філологічних наук. З-поміж дійсних членів Академії Статут передбачав два академіки граматики й історії української мови та по одному академікові з класичної філології, тюркології, слов'янської історії, мови, літератури з уточненням: «переважно як вони стосуються до України». Наукову філологію істотно посилювали кафедри російської, білоруської, польської, сербської, хорватської, болгарської, литовської, мадярської, румунської, єврейської мов та письменства. Особливе завдання в галузі функціонування української мови було покладено на «клас» українського письменства, три дійсних члени якого мали дбати, «щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста» [Статут Української...1918: Державний Вістник]. З-поміж постійних установ та комісій, що перебували в підпорядкуванні Академії, *Статут* регламентував діяльність Кабінету експериментальної фонетики, Постійних комісій: для видання пам'яток мови, письменства та історії, для складання словника живої української мови та історичного словника української мови, діалектологічної, орфографічної та термінологічної.

Офіційний статус української мови підтверджувала окрема стаття *Статуту*: «*21. Всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно іншою мовою, якої забажає автор». З огляду на те, що Академія була найвищою державною науковою установою, викладена вимога набувала значення схваленої державою юридичної норми.

Поглиблення процесу українізації освіти урядом Директорії УНР. Плекати освіту за умов війни (а саме війна була тією реальністю, на яку не міг не зважати уряд Директорії) – надзвичайно складно. Проте діячі Директорії, усвідомлюючи важливість започаткованих Центральною Радою внутрішньополітичних заходів, спрямованих на створення національної школи, докладали зусиль, аби надати позитивним тенденціям у сфері освіти незворотного характеру. За Директорії було схвалено закон «Про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» [Закон про безплатне...1919: Вістник Державних законів], низка розпоряджень, що стосувалися конкретних навчальних закладів (Кам'янець-Подільської державної селянської дівочої гімназії [Закон про перетворення Кам'янець-Подільської...1919: Вістник Державних законів], комерційних шкіл [Закон про де-які зміни... комерційні...1919: Вістник Державних законів] або шкіл національних меншин [Постанова про асигнування... єврейську освіту 1919: Вістник Державних законів]). Було схвалено також закон «Про управління освітою в Українській Народній Республіці» [Про управління освітою...1919: Вістник Державних законів].

Усі ці закони мали на меті поглибити процес українізації освіти. У них, зокрема, є статті, у яких йшлося про штатні розписи й навчальні плани предметів, та статті, що регламентували використання мов національних меншин.

Проте кілька законів Директорії стосувалися мовної політики в освіті безпосередньо. По-перше, це згадуване вже розпорядження міністра освіти І. Огієнка про обов'язкове дотримання мовного режиму в діловодстві Міністерства освіти та підлеглих йому установ [Розпорядження № 38... ЦДАВО України]. По-друге, закон «Про заснування в усіх вищих школах Української Народньої Республіки лектури української мови» [Закон про заснування в усіх вищих... 1919: Вістник Державних законів]. Новою порівняно з аналогічними законами Центральної Ради та Гетьманату стала норма про обов'язковість української мови як навчальної дисципліни для всіх факультетів та відділів вищих навчальних закладів [Закон про заснування в усіх вищих... 1919: Вістник Державних законів]. Платню за викладання цього курсу було встановлено таку саму, як і за викладання «чужих мов», і в розмірі, передбаченому відповідним законом гетьманського уряду.

У квітні 1919 р. було схвалено закон «Про асигнування 490 000 гривень на влаштування українських книгозбірень при українських державних середніх школах» [Закон про асигнування... українських книгозбірень... 1919: Вістник Державних законів].

Зміст вказаних вище директивних документів свідчить, що і в цьому напрямі мовної політики простежується наступність заходів урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР.

Засади статусної мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР у тогочасних підручниках української мови. Як зауважує автор однієї з тогочасних статей, упродовж двох революційних років було видруковано 1 млн 620 тис. примірників підручників для народних шкіл та 345 тис. для середніх шкіл [Рудий 1995: 165]. Узагальнюючи повідомлення української періодики, Г. Рудий зазначає, що було видруковано 673 назви книжкових українськомовних видань мільйонними тиражами [Рудий 1995: 166]. Зрозуміло, що принципи демократизму мовної політики, як і всього суспільного життя, у книжках для школи мали опосередковане втілення. Незважаючи на революційні часи, автори шкільних підручників з української мови не захоплювалися пропагандистськими прийомами, з повагою ставилися до юних громадян незалежної України, пропонуючи їм для читання лише такі тексти, які викликали б у них дитячий інтерес та захоплення. Це здебільшого зразки українського фольклору (казки, прислів'я та приказки, дитячі пісеньки), твори класиків українського письменства – Т. Шевченка, Б. Грінченка, В. Самійленка, С. Воробкевича та інших, авторські тексти про життя дітей. Варто наголосити, що зумисне «ігнорування» складності політичного моменту лише посилювало природність і закономірність мовнореформаторських процесів, що відбувалися в Україні.

Ідею утвердження української мови як державної автори втілювали зазвичай в епіграфах. Так, у читанці «Рідний край» (ред. Д. Панадіаді, співред. О. Синявський) [Рідний край 1919] як епіграф використано однойменний вірш М. Чернявського. У посібнику «Сонечко» («ГраMATка до науки читання й писання», авт. С. Титаренко), опублікованому в 1918 р., ідеологічно наснаженою є остання сторінка, на якій розміщено вірші С. Воробкевича «Рідна мова» та М. Чернявського «Рідний край» [Тита-

ренко 1918]. Вірш С. Воробкевича «Рідна мова» пропонує для списування й Г. Шерстюк у «Короткій українській граматиці для школи» [Шерстюк 1917].

У букварі Б. Грінченка останнім текстом для читання є уривок з послання «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка від слів «Учітеся, брати мої» до слів «не цурайтесь того слова...» [Грінченко 1917]. Крім того, серед речень для списування запропоновано й такі: «Наша мила Україна – то наш рідний край. Українська мова – наша рідна мова» [Грінченко 1917]. Так само в текстах вправ, вибраних з поезій Т. Шевченка, В. Самійленка, С. Воробкевича, Б. Грінченка, реалізує патріотичні ідеї І. Огієнка у своєму «Підручнику для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх» [Огієнко 1918в].

Серед посібників з мови тих років вирізняється підручник О. Курило – «Початкова граMATика української мови», друга частина якої вийшла друком у Харкові 1923 р. Ця книжка текстами вправ яскраво втілює ідею соборності України та її мови, адже серед цитованих письменників є не тільки наддніпрянці, але й галичани, пор.: Л. Боровиковський, Л. Глібов, С. Руданський, Леся Українка, І. Франко, М. Філянський, І. Левицький, Г. Чупринка, М. Коцюбинський, М. Чернявський, П. Карманський, Хр. Алчевська, О. Олесь та інші [Курило 1923].

У підручниках учених-мовознавців І. Огієнка, Є. Тимченка, В. Сімовича, опублікованих у 1917–1920 рр., ідею рівноправності української мови з іншими європейськими мовами втілено в навчально-пізнавальних текстах з історії української мови та української культури.

Приміром, у «Підручнику з української мови для другого й третього року навчання в народніх школах...» І. Огієнка вміщено авторські розповіді про М. Смотрицького, який «написав дуже гарну граматику, і з цієї української граматики почали навчатися скрізь по всім слов'янським світі» [Огієнко 1918г]. До ілюстрації зі зразками церковнослов'янських текстів І. Огієнко пропонує коментар і питання: «Так балакали колись нашою мовою в Києві 900 років тому назад. Коли так, то чи можна нашу українську мову звати молодого, недавньою?» [Огієнко 1918г].

Науковість – найпереконливіший аргумент і в «Українській граматиці» Є. Тимченка [Тимченко 1918]. Окремий параграф цього підручника присвячений українській мові в колі інших

європейських мов. Викладена в параграфі інформація доводить правомірність мовної політики Української держави, спрямованої на всебічний розвиток української мови, пор.: «До тридцять п'ять мільйонів люду говорить нашою мовою, і має вона до сто тисяч слів» [Тимченко 1918]. Історичну довідку про розвиток української мови, становлення літературної мови подає і В. Сімович [Сімович 1923: 13–15].

Варто наголосити, що мовної політики безпосередньо стосувалися й науково-методичні пошуки українських філологів, бо лише в умовах української держави набули актуальності й практичної зумовленості проблеми методики викладання української мови.

Провідні українські мовознавці, активні учасники мовно-реформаторських процесів, теоретики педагогічної науки, вчителі-практики розгорнули громадську дискусію про найоптимальніші методи навчання української мови. Так, на сторінках журналу «Вільна українська школа» в 1918 р. було опубліковано ґрунтовну статтю О. Левицького «Про навчання рідної мови в українській початковій школі» [Левицький 1918: 201–206].

Позиції були різними, кожен, хто брався до написання підручника, прагнув переконати, що його книжка – найліпша. Тож зрозуміло, що тогочасні наукові й методичні пошуки яскраво засвідчені в підручниках.

Найпоследовніше свої дидактичні ідеї й водночас погляди на шляхи реалізації мовної політики втілював І. Огієнко. Учений переконував: «Найважливішою з шкільних наук, головною підвалиною шкільної освіти... завше буде рідна мова. Навчання рідної мови, рідної літератури повинно стати міцним осередком всієї шкільної науки. На навчання цих дисциплін повинно покласти якомога більше часу, якомога більше сил та знання» [Огієнко 1918б: 3]. Зрозуміло, що мовознавець мав на увазі не формальне переведення школи на українську мову викладання, а внутрішнє переродження, дух школи. Варто наголосити, що ця ідея й сьогодні є ще не використаним резервом втілення мовної політики.

Зв'язок із засадами тогочасної мовної політики простежується в ідеях І. Огієнка, згідно з якими «навчання рідної мови не повинно рушати... шляхами, що ними воно провадилось в школі російській» [Огієнко 1918б: 5]. Учений застерігав від того, щоб навчання мови зводилося до студіювання граматики й засвоєння правопису. Він переконував: «Грамати-

ка повинна дати повний, яскравий малюнок життя нашої мови, повинна змалювати мову од її початку аж до нашого часу. Повинна показати, що процес утворення мови ніколи не припиняється...» [Огієнко 1918б: 10]. Отже, «перша підвалина, на якій повинно закладати граматику, це наука», – зазначав І. Огієнко. А в тому, що така науковість не має нічого спільного із затеоретизованістю, складністю, недохідливістю, переконують підручники вченого для школи. Так, вдалим авторським прийомом у другій частині «Української граматики» [Огієнко 1918г] є казки та оповідання про мовні явища, тексти вправ – розповіді про видатних українських мовознавців, ілюстрації з зображенням пам'яток українського книгарства, історичні довідки про розвиток писемності на наших землях тощо.

Думки І. Огієнка про шляхи викладання мови в школі поділяли й інші мовознавці. Приміром, В. Сімович у своїй «Практичній граматиці» намагався пояснити вчителям, які будуть навчати української мови за його книжкою, у чому відмінність його викладу від інших граматик: «Але передусім я мав на оці наше вчительство. Вихованого в російській школі, познайомленого зі старими методами навчання цього предмету, мені бажало ся нашого вкраїнського вчителя повести цією книжкою на иньчий, новий шлях розуміння цієї гарної, бо живої, науки» (виділено в джерелі. – О. Д.) [Сімович 1923: 4].

Проаналізовані вище суто методичні міркування зонайтісніше пов'язані з принципами мовної політики тієї доби. Адже примусове вивчення мови суперечило демократичним переконанням українських політичних діячів. Тож жвавість викладу, зрештою, цікавість – це не просто методичний прийом, – так прагнули реалізовувати засади гуманістичної педагогіки.

Отже, підручники української мови періоду Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР послідовно й повно втілювали принципи та основні напрями тогочасної мовної політики, проте пропагандистських прийомів, що заперечували б загальні принципи педагогіки, у них не використовували, оскільки, як зауважував автор тогочасної методики української мови О. Левицький, «не тільки зміст вчиття повинен бути зрозумілим, цікавим і виховуючим, але й самий метод навчання мусить бути відомим дітям, щоб кожний ступінь науки читання й письма був засвоєний дітьми свідомо, з повним розумінням, через що так, а не инакше треба робити» [Левицький 1918: 201–206].

2.4. Українська мова у сфері культури

Державна мова в соціокультурному контексті. Зміна статусу української мови в період становлення української державності 1917–1920 рр. передбачала забезпечення її вільного функціонування в усіх галузях культурного життя соціуму. Освіта, наука, хоч якими важливими є для суспільного поступу, не вичерпують усіх духовних потреб людини. Як зазначає Л. Масенко, характеризуючи сучасну мовну ситуацію в Україні, «лише популяризація української культури в різноманітних жанрових і стильових формах... спроможна підняти престиж української мови, сприяти пасивному її засвоєнню» [Масенко 2000: 257]. Таке саме завдання стояло й перед українським політикумом на початку ХХ ст. М. Грушевський іще 1907 р. в статті «Українство і питання дня в Росії» писав: «Українським словом, звільненим з дотеперішніх обмежень, будуть користуватися досить тісні круги людей, уже тепер настільки освідомлених і приготовлених національно, що вони потребують української книжки, української преси для задоволення своїх культурних потреб. Але поза нею лишаються на українській землі маси інтелігенції й півінтелігенції, вихованої на російській мові як мові культурній і при звичаєній до неї. Вони будуть тільки що при звичаюватися до українського літературного слова і користуватися ним більше або менше, оскільки сильно проявить себе національних рух. Та й з огляду на народні маси не досить самого тільки цензурного дозволу. Треба і організації для розповсюдження української книжки на селі, треба по селах прихильної, то значить також при звичаєної вже до української книжки інтелігенції, яка б ту українську книжку ширила, сільських читачів до неї заохочувала. Треба нарешті, щоб та українська книжка відповідала на ті життєві питання – політичні, суспільні, економічні, господарські, які підіймаються вже тепер серед освіченішого селянства, а з дальшим розвоєм свободи й політичного життя... будуть виступати все сильніше. Інакше українське село лишиться таким далеким від українського літературного руху, як російське село від недавньої великоросійської літератури» [Грушевський 2002в: 295–296].

Функціонування мови у сфері культури є тим чинником, що пов'язує мову як код, мовлення та зовнішні щодо мови характеристики мовної ситуації в структурі мовної поведінки особистості. Як зауважує Н. Шумарова, «оцінні ознаки мовних ситуацій стосуються зовнішніх та внутрішніх оцінок мови, на-

приклад, її здатності до виконання комунікативної функції в різних сферах життєдіяльності соціуму, естетичності, культурної престижності тощо» [Шумарова 1995: 103]. У зв'язку з цим заходи, які мають регулювати функціонування мови у сфері культури, набувають значення мовнореформаторських. Для доби Української революції характерним було явище «вростання» української мови в так звану масову культуру, бо в колах національно свідомих українців українська мова функціонувала, всупереч обмеженням або прилаштовуючись до них, і раніше. Важливим завданням у галузі мовної політики було донесення до свідомості пересічного мешканця зросійщеного міста зразків українського письменства, ознайомлення за посередництва українських перекладів з творами зарубіжної літератури, створення українських театральних труп, розвиток українськомовної преси тощо. Варто наголосити, що реалізацією цих завдань опікувалися однаковою мірою й урядові структури, й громадські організації.

Функціонування української мови в пресі. Найнаочнішим досягненням мовної політики доби Української революції стало поширення української мови в пресі. Як зазначає Ю. Шевельов, «кількісно преса зросла нечувано» [Шевельов 1998: 63]. Покликаючись на різні джерела, дослідник для 1917 р. кількість українськомовних видань визначає в межах 63–106 назв, для 1918 р. – 212 назв. Із певними застереженнями з такою кількістю погоджуються сучасні українські історики. Так, за підрахунками Г. Рудого в Україні в травні – грудні 1918 р. виходило 198 газет, з них 140 російськомовних, 50 українськомовних і 8 газет, що виходили двома мовами. Проте загальна кількість українськомовних періодичних видань була більшою – за рахунок журналів, альманахів, бюлетенів тощо. Як свідчать матеріали тогочасної української преси, в Україні українською мовою друкувалося біля 90 газет і журналів [Рудий 1995]. Цікаво, що бібліографічний часопис «Книгар» в останньому числі за 1918 р. подає матеріал «*Реєстр української періодичної преси за 1918 р.*», що складався з 83 назв [Реєстр... 1918: 938]. Інший журнал (ідеться про вісник літератури, мистецтва та громадського життя під назвою «Шлях») упродовж того-таки 1918 р. подавав інформацію про періодичні видання, що надходили до його редакції. Публікацію завершує «Універсальний журнал», що його видавало видавництво «Ґрунт», з порядковим номером 109.

Про розширення меж функціонування української мови свідчать не тільки кількісні характеристики тогочасної української преси, а й якісні: профіль видання, регіональна ознака, періодичність, а також тематична спрямованість публікацій. За профілем видання українська періодика поділялася на загальнополітичну (газети й журнали політичних партій та громадських організацій) та державну (видання урядових установ, земств тощо). Багато виходило фахових, літературно-художніх, гумористичних газет та журналів. Були щоденні газети, тижневики й такі, що виходили раз на 2 тижні чи на 2 місяці. За територіальною ознакою дослідники поділяють тогочасні періодичні видання на центральні, губернські, повітові. Г. Рудий зауважує, що впродовж 1918 р. українські газети й журнали виходили в 50 містах України, тобто в усіх її регіонах [Рудий 1995: 78].

Варто зазначити, що преса за тих років була одночасно і об'єктом, і суб'єктом мовної політики.

Як об'єкт мовної політики періодичну пресу розглядають у ситуаціях, коли державна влада опікується створенням нових видань, протегує їм, віддаючи для оприлюднення офіційну інформацію та асигнуючи кошти, а також у ситуаціях вибору мови для офіційних видань. Водночас преса як засіб впливу на суспільну свідомість здатна сама реалізовувати цілі мовного реформування в межах і статусної, і корпусної мовної політики. Г. Рудий, застосовуючи в дослідженнях преси періоду Гетьманату метод контент-аналізу, встановив, що проблемі українізації громадсько-політичного й духовного життя присвячено 40% матеріалів українськомовної преси [Рудий 1995: 83]. Опосередковано мовного питання стосувалися й публікації, присвячені розвитку національної початкової освіти (за підрахунками дослідника, таких публікацій упродовж 1918 р. було 468), діяльності вищих навчальних закладів (248 статей), гімназій, реальних училищ, середніх шкіл (227 статей), розвитку українського книговидавництва (221 публікація), діяльності української періодичної преси (206 статей). Такі спостереження дають підстави для висновку про активну участь творців та видавців періодики в процесах удержавлення української мови.

Водночас слід погодитися з Ю. Шевельовим, що роль преси в тогочасній мовній політиці була й негативною. По-перше, українськомовна преса, хоч і зростає кількісно, поступалася російськомовній у цьому плані; по-друге, українськомовна преса була нижчою за фаховим рівнем за російськомовну

(«редагування багатьох видань було невправне», «мова ненормалізована», більшість газет «була розрахована на неосвіченого читача» [Шевельов 1998: 64]). Тож, очевидно, має рацію твердження Ю. Шевельова про те, що «вплив української преси на престиж мови був двоякий. З одного боку, преса поширювала знання мови і сфери її вжитку, а з іншого – вона підривала престиж мови, друкуючи не завжди грамотні, недостатньо відредаговані матеріали» [Шевельов 1998: 64].

Схарактеризувавши в загальних рисах роль українськомовної преси в процесах мовного реформування, Ю. Шевельов, однак, не ставив перед собою мети з'ясувати участь українських урядів у забезпеченні діяльності засобів масової інформації. Виявлені документи свідчать, що розвиток української преси був важливим напрямом тогочасної державної політики.

Так, в офіційній газеті уряду П. Скоропадського «Державний вісник» було опубліковано низку постанов [Постанова про асигнування... на видання популярного часопису 1918: Державний Вісник; Постанова про асигнування... на видання тижневика...1918: Державний Вісник; Постанова про асигнування... на видання «Вісника Міністерства Народного здоров'я...1918: Державний Вісник; Постанова про утворення при Міністерстві Торгу й Промисловости часопису 1918: Державний Вісник], що передбачали фінансування українськомовних офіційних видань. В окремих випадках у текстах постанов містилися певні застереження про мову цих видань. Наприклад, у часописі «Торговельно-Промислова Україна» було дозволено «друкування статей... як українською, так і російською мовами; законодавчі акти й постанови та розпорядження уряду та урядових установ друкуються паралельно українською та російською мовами» [Постанова про утворення при Міністерстві Торгу й Промисловости часопису 1918: Державний Вісник]. Двомовність практикувала редакція «Державного вісника» в популярних брошурах з текстами законів «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» та «Про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.», про що повідомляє оголошення, вміщене на сторінках газети. Було передбачено два випуски брошур: «популярний, для широких мас, в українській мові» та «в українсько-російській мові паралельно», які можна було замовляти в Міністерстві земельних справ [Оголошення Видання «Державного Вісника» 1918: Державний Вісник].

Заслуговує на увагу той факт, що названі вище постанови стосувалися міністерств, які ще не мали своїх періодичних видань або політика яких суттєво відрізнялася від аналогічного міністерства з попереднього уряду, тож раніше створені газета чи журнал орієнтувалися на іншу політичну програму. Як свідчать реєстри періодичних видань [Реєстр... 1918: 938] та дослідження українських істориків [Рудий 1995: 140], коштами держави виходили у світ друковані видання більшості міністерств та відомств: за того часу 28 видань мали статус офіційних¹⁶.

Ініціатива створення офіційних видань належала державі й за часів Директорії, про що свідчить, зокрема, постанова «*Про асігнування 280 000 гривень на видання періодичного органу Міністерства Народного Господарства*» від 9 липня 1919 р. [Про асігнування... на видання...1919: Вістник Державних Законів].

Виразна протекціоністська політика уряду Директорії стосовно українських видань знайшла втілення в постанові «*Про реєстрацію й передачу в розпорядження Управління Преси й Інформації друкарських підприємств і засобів друкарської техніки*» [Про реєстрацію й передачу... 1919: Вістник Державних Законів] та «*Про асігнування 2000 000 гривень на підтримання української преси на території Української Народної Республіки, яка зайнята ворожим військом*» [Про асігнування... підтримання української преси 1919: Вістник Державних Законів].

Наведені факти переконують, що використання української мови в періодичній пресі було регламентоване державною підтримкою офіційних видань. Лише в деяких випадках такі видання отримували дозвіл друкувати українською та російською мовами.

Українські уряди Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР використовували пресу для роз'яснення напрямів своєї політики. Не становила винятку й мовна політика, адже, як уже зауважували, кожне число українськомовного видання пропонувало до уваги читачів матеріал, присвячений розв'язанню мовної проблеми.

¹⁶ Офіційними, крім згаданих, були ще й такі видання: «Вісті Краєвої преси», «Вістник закордонної преси», «Військово-науковий вістник», «Українська кооперація», «Бюлетень Українського Телеграфного Агентства», «Часопис Міністерства Шляхів» тощо.

За змістом та жанрово-стилістичними особливостями публікації, присвячені мові, можна поділити на декілька видів. По-перше, це тексти законів, постанов, розпоряджень, законопроектів, рішень з'їздів громадських та професійних організацій, що забезпечували законодавчу базу тогочасної мовної політики. Більшість проаналізованих у роботі документів було опубліковано на сторінках офіційних видань. Проте й громадсько-політичні та фахові видання друкували тексти директивних документів, що стосувалися функціонування мов: часом у вигляді офіційної інформації, як, наприклад, публікація з текстом *«Меморандуму товариства «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка у Києві до п. Гетьмана всієї України в справі оборони українського слова»* на сторінках газети *«Відродження»* [Меморандум товариства «Просвіта» 1918: Відродження] або текст обіжника міністра освіти УНР І. Стешенка *«До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України»* в рубриці *«Хроніка»* на сторінках журналу *«Вільна українська школа»* [Циркуляр до директорів середніх шкіл... 1918: 72], а часом у журналістському переказі в різноманітних інформаційних рубриках¹⁷.

По-друге, це ґрунтовні аналітичні статті, які інформують громадськість про заходи мовного реформування. До статей такого типу належить, наприклад, згадувана вже публікація С. Єфремова *«Не з того кінця»*, надрукована в березні 1918 р. в газеті *«Нова рада»*, або стаття О. Левицького *«Про навчання рідної мови в українській початковій школі»*, що побачила світ у травні 1918 р. на сторінках журналу *«Вільна українська школа»* [Левицький 1918: 201–206].

По-третє, статті агітаційно-пропагандистського спрямування, прикладами яких є публікація в 34 числі тижневика *«Народна справа»* (від 31 серпня 1918 р.) з промовистою назвою

---

¹⁷ Приміром, інформацію про законопроект, що передбачав встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури [Законопроект про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови... ЦДАВО України], вміщено в рубриці *«Хроніка»* на сторінках журналу *«Вільна українська школа»* в № 5–6 за 1918 р. [Законопроект про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови... 1918: 73]. Прикладом таких публікацій є також замітка *«Державна мова»*, у якій йдеться про розпорядження міністра шляхів щодо української мови, надрукована в рубриці *«Всілякі звістки»* в часописі *«Народна справа»* [Державна мова 1918: 28].

«Лепта від малечі»¹⁸ [Лепта... 1918: 27] та стаття «Про нашу державну мову» [Про нашу державну мову 1918: 4–6] в 36 числі того-таки часопису.

По-четверте, аналітичні статті знаних мовознавців та письменників з роздумами про шляхи впорядкування української орфографії, створення національної термінології тощо. До таких публікацій належать, наприклад, кілька статей Є. Тимченка «Лінгвістичні замітки», опублікованих у часописі «Шлях» упродовж 1918 р. [Тимченко 1918а: 44–48; Тимченко 1918б: 74–75], стаття В. Самійленка «Чужомовні слова в українській мові», надрукована в тому самому виданні в серпні 1918 р. [Самійленко 1918: 44–60], стаття І. Огієнка «Найперші завдання української філології».

Окремий тип публікацій про функціонування української мови становили бібліографічні огляди з інформацією про нові українські книжки та рецензії на них. Варто зазначити, що рубрика «Бібліографія» була в кожному тогочасному журналі незалежно від його політичної чи фахової орієнтації. Замітки, що інформували читачів про нові підручники з української мови, можна було прочитати навіть у таких виданнях, як «Вісник ветеринарної медицини» або «Українська кооперація».

На сторінках тогочасної преси публікували листи з міркуваннями читачів про перспективи розвитку української мови в українській державі (прикладом такої публікації є лист М. Черкаського «До учителів нижчих і вищих початкових шкіл на Волині», надрукований у «Волинській газеті» в червні 1918 р.). У щоденній «безпартійній», як зазначено біля назви видання, газеті «Відродження» була навіть окрема спеціальна рубрика «З приводу питання про державну мову» (вересень – жовтень 1918 р.).

Регулярно друкували матеріали, присвячені культурі мови. Їх здебільшого публікували в рубриці «Вивчаймо українську мову». Зміст таких статей становили методичні й практичні поради тим, хто вивчає українську.

---

¹⁸ Текст замітки «Лепта від малечі» яскраво свідчить про ставлення до мовних проблем у тогочасному суспільстві, пор.: «Директор однієї з українських гімназій у Києві одібрав такого листа: До п. Директора. Посилаю вам на українську школу зі своєї схованки 2 крб. сріблом, 1 карб. рос. паперовий, 100 шагів марками, 1 корону і 2 копійки мідних, і прошу дуже dokonче найняти помешкання під школу, бо мені дуже хочеться вступити зараз до української гімназії. Я ще пришлю як назбираю поміж товаришами...» [Лепта... 1918: 27]

Зрозуміло, що не всі газетні й журнальні матеріали, присвячені українській мові, були зініційовані державою. Це, однак, не применшує значення преси в мовнореформаторських процесах, бо кількісні та якісні характеристики тогочасних публікацій, присвячених мовному питанню, свідчать, що мовні проблеми цікавили суспільство, вони були сприйняті суспільною свідомістю, відтак впливали на мовну поведінку. Опосередкованим свідченням позитивної налаштованості соціуму до змін мовної ситуації є тональність публікацій, загальна стурбованість долею української мови, доброзичливість у ставленні до тих, хто поки що не володіє мовою належним чином. Саме ці настрої, втілені в публікаціях, переконують, що вмінню говорити й писати українською мовою надавали значення суспільно важливої цінності. Про актуальність утвердження цієї цінності в наш час розмірковують українські мовознавці, покликаючись на ситуації, коли представники влади різного рівня або взагалі не користуються державною мовою, або, користуючись, вживають ненормативні форми, а тих небагатьох, хто говорить правильно, суспільство на загал сприймає як диваків і чужаків [Радчук 2000: 362–373; Ставицька 2000: 378–385; Кочерган 2003: 3–10].

Як зауважує російський дослідник І. Стернін, формування індивідуальної культури члена суспільства визначає суспільна свідомість [Стернін 2000: 361 – 373]. Цей умовивід стосується й культури мовлення, яка, поєднуючись з іншими компонентами в структурі мовної компетенції особистості, виступає складовою мовної ситуації [Шумарова 2000: 151]. Оскільки поведінка людини, у тому числі й мовна, в 92–98% випадків мотивована на підсвідомому рівні [Стернін 2000: 362], для успішної реалізації статусної мовної політики найбільше важать заходи, що міняють стереотипи використання мови в безлічі комунікативних інтеракцій [Шумарова 2000: 151]. З огляду на це участь української преси в процесах мовного реформування можна оцінити як цілком самодостатню. Українськомовна преса досліджуваного періоду ламала вікові стереотипи, спонукаючи пересічних українців до активності в мовнореформаторських заходах. Нерідко це виглядало як провокація, бо ситуацію з рівнем письменності в тогочасному українському соціумі історики оцінюють невтішними статистичними показниками: у 1917 р. 75% населення України не вміли читати [Рудий 1995: 80].

Власне, як провокативні в позитивному сенсі, тобто як такі, що спонукали відмовитися від поведінкових стереотипів, на

нашу думку, можна кваліфікувати заходи, що передбачали створення української наукової та технічної термінології. Періодичні видання часто ініціювали такі заходи.

Активним учасником процесів терміноутворення був, зокрема, часопис «Вісник ветеринарної медицини». Крім того, що майже в кожному числі цього журналу в рубриці «Бібліографія» вміщено інформацію про нові термінологічні словники,¹⁹ у кількох номерах поспіль було надруковано оголошення з промовистою назвою «Збирайте термінологічний матеріал!». Із оголошення читачі довідувалися, що Головна Військо-Ветеринарна Управа, «не бажаючи засмічувати рідної мови чужими й «кованими» словами, утворила спеціальну термінологічну комісію для збору й розгляду ветеринарних, зоотехнічних, фармацевтичних та інших слів і назв» і звертається до всіх «з великим проханням допомогти в цій складній та важливій справі: надсилати до вищезгаданої інституції потрібні слова й терміни» [Збирайте термінологічний... 1918: 32]. В оголошенні вказано також, як оформлювати лексичний матеріал: «вписуючи кожне слово на окремій картці в такому порядку: 1-е – назва російська або польська, 2-е – назва латинська (по можливості), 3-є – назва українська» [Збирайте термінологічний... 1918: 32].

Публікація таких матеріалів, крім фіксації історичної реальності, переслідувала, безперечно, й агітаційно-пропагандистську мету та відповідала певній політичній кон'юнктурі: мовні проблеми цікавили суспільство, відтак публікації, присвячені їм, досить відчутно впливали на ставлення до мови в суспільній свідомості й на мовну поведінку. Тож перспективи змінити мовну ситуацію ставали реалістичнішими, адже, на думку соціолінгвістів, «мовні реформи найчастіше супроводжують періоди суспільних криз» [Яворська 2000: 234].

Саме тому на особливу увагу заслуговують матеріали преси, у яких зафіксовано зміни в мовній ситуації. Щоправда, варто пам'ятати, що такі публікації мають значення суб'єктивних критеріїв аналізу, оскільки визначальним мотивом їх появи

---

¹⁹ Упродовж 1918 р. журнал «Вісник ветеринарної медицини» опублікував матеріали, присвячені «Медичному словнику» Прокопа Адаменка (№ 1), «Російсько-українському словничку медичної термінології» (№ 3), аналітичну статтю «Про потребу словника українських термінів ветеринарної науки та зоотехніки» (№ 4–5), «Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехніки» (№ 6).

було прагнення показати ситуацію не такою, якою вона є, а такою, якою вона має бути. Для прикладу наведемо статтю «Лист з Києва», опубліковану у «Волинській газеті» [Рудий 1995]. Автор матеріалу ділиться враженнями від відвідання українських театрів у Києві – М. Садовського та П. Саксаганського: якось мимоволі йому спало на думку, «що публіка... зовсім не та, що була перед революцією». Відмінність полягала не в соціальному складі («зовні вона, – пише автор, – та сама – міська демократія, народ, люди, що не так давно з села до міста перебрались»), а в мові: якщо раніше мало хто з публіки в єдиному тоді в Києві українському театрі говорив по-українському, то тепер «зовсім навпаки – дуже рідко між глядачами можна почути московську мову». Можна було б звинуватити дописувача в нещирості: мовляв, як це так швидко всі навчилися говорити по-українському, коли б не одна обставина. Її автор втілює у характеристиці: «Бувало в театрі Садовського мало хто з публіки говорив по-українськи. Переважна більшість, *намагаючись* (курсив наш. – О. Д.) розмовляти по-московськи, по-городському, говорили малоросійським жаргоном».

Отже, заходи влади, спрямовані на забезпечення прав української мови саме в такому нежорсткому й демократичному вияві виявилися адекватними реальній мовній ситуації, власне тому вона досить швидко почала змінюватися на краще.

Непрямым свідченням позитивних зрушень у мовній ситуації є оголошення в періодичних виданнях. З-поміж офіційних оголошень в українськомовних газетах та журналах переважали публікації українською мовою, хоча багато було й таких, що написані по-російському. Жорстких вимог з боку редакцій до мови оголошень сформульовано не було. Швидше винятком чи формальністю, аніж правилом, можна вважати звернення редакції «Державного вісника» – офіційної газети уряду П. Скоропадського, у якому, зокрема, йшлося про те, щоб державні установи та офіційні особи подавали оголошення українською мовою [Оголошення адміністрації... 1918: Державний Вісник]. Проте оголошення російською мовою друкували й далі, особливо багато їх було серед приватних. Про зміну ж мовної ситуації свідчать те, що все-таки постійно зростала кількість українськомовних оголошень. Так, у 149 числі газети «Відродження» за 1918 р. із 45 оголошень лише 3 було написано російською мовою; у серпневому номері журналу «Українська кооперація» за той самий рік з 5 оголошень – одне російськомовне.

Звичайно, треба пам'ятати, що переважала на той час в Україні російськомовна преса, тож більшість оголошень було написано по-російському. Проте такий стан речей характеризує мовну ситуацію, що склалася в попередній історичний період; паростки ж нового проглядали в тому, що упосліджену ще рік тому мову дедалі вільніше використовували в усіх сферах суспільного життя.

Через брак соціологічних досліджень тогочасної мовної ситуації, статистичних та демографічних показників важко об'єктивно оцінити динаміку мовнореформаторських процесів. Мова йде про загальні тенденції. Безумовно, позитивною рисою тогочасної мовної дійсності було зростання кількості учнів, що бажали навчатися українською мовою. Свідченням змін на краще вважаємо й те, що подібну інформацію висвітлювала періодика. Незважаючи на накладання в публіцистичних матеріалах об'єктивного та суб'єктивного планів, немає підстав не довіряти інформації, що її наводить газета «Відродження»: у вересні 1918 р. до київських шкіл було зараховано 5 309 дітей, з них у російські школи – 4 208 учнів; в українські – 716, в єврейські – 266, в польські – 130. «У цей підрахунок, – зазначено в замітці, – не увійшли дані по 6 школах, з яких 4 – колишні церковно-приходські; дітей в цих школах – до 200 душ» [Хроніка 1918: 6].

Отже, українськомовна періодика була потужним засобом удержавлення української мови. Крім того, вона стимулювала внутрішній розвиток мови, посилюючи її стильову диференціацію, сприяючи процесам нормалізації та кодифікації правопису.

Вищезазвані аспекти стосуються періодичної преси як об'єкта мовної політики. Водночас, і в цьому переконують газетні матеріали доби Української революції, періодична преса була суб'єктом мовнореформаторських процесів, бо ініціювала заходи в межах усіх окремих напрямів мовної політики, впливаючи на громадську думку й уособлюючи її. Преса активно пропагувала мовні реформи, сприяла утвердженню думки, що мовне питання в Україні є виявом істотних соціально-політичних зрушень. Що такі переконання справді відповідали тогочасним суспільним настроям, свідчить уривок зі спогадів П. Скоропадського про першу зустріч з С. Петлюрою: «С Петлюрой я очень мало говорил, он совсем не был в курсе военных дел, а больше занимался киевской политикой. Был любезен, тогда еще (курсив наш. – О. Д.) говорил со мной

по-руськи, а не по-українськи...» [Скоропадський 1995: 62]. Цікаво, що мова виступає головним критерієм політичної орієнтації самого П. Скоропадського в оцінці російського генерала А. Денікіна, пор.: «Национальный шовинизм и украинизация легли в основу программы и гетманского правительства. Сам гетман в официальных выступлениях торжественно провозглашал самостоятельность Украины на вечные времена и поносил Россию, «под игом которой Украина стонала в течение двух веков»... Кадетское министерство не отставало в шовинистических заявлениях и в прямых действиях: министр внутренних дел Кистяковский вводил закон об украинском подданстве и присяге; министр народного просвещения Василенко приступил к массовому закрытию и насильственной украинизации учебных заведений; министр исповеданий Зенковский готовил автокефалию украинской церкви... Все вместе в формах нелепых и оскорбительных рвали связь с русской культурой и государственностью» [Деникин 2003: 382].

Отже, періодична преса як основний засіб масової інформації за того періоду була провідною сферою духовного життя суспільства. Вона істотно впливала на мовну ситуацію, стимулюючи функціональні можливості української мови. Тогочасні українськомовні періодичні видання активно випрацьовували й популяризували літературні норми, термінологію, розвивали публіцистичний стиль. Виняткова роль періодики в розгортанні процесів удержавлення української мови, в інформуванні суспільства про мету та практичні заходи мовнополітичної стратегії українських урядів.

Розвиток українського книговидавництва. Результативним заходом реалізації мовної політики періоду 1917–1920 рр. був розвиток українського книговидавництва. Про масштаби змін, які відбулися в цій галузі впродовж трьох років, свідчать такі дані: до 1917 р. в Києві працювало тільки дві українські книгарні й торгівля в них була настільки мізерною, що вони ледве себе утримували, а в 1918 р. в місті діяло вже 15 українських видавництв і стільки само книгарень [Рудий 2000: 152]. Д. Дорошенко згадує, що три київські та четверта кам'янецька книгарні видавництва «Час» за один день продавали більше книжок, ніж до 1917 р. за рік. «Тому не дивно, – зауважує дослідник, – що в багатьох залізничних кіосках зникла російська книжка і преса, поступившись місцем українській» [Дорошенко 1930: 369]. У 16 числі часопису

«Книгар» за 1918 р. вміщено перелік українських книжкових видавництв, що складався зі 104 назв з приміткою: «У цьому списку не зазначено багато таких видавців, що видають лише власні твори; не зазначено товариства «Просвіта...», а також багатьох кооперативних установ і земств, які так само протягом минулого року розвивали значну видавничу діяльність» [Список українських... видавництв 1918: 1003]. Дослідники зазначають, що впродовж 1917 р. вийшло 747 назв українських книжок, протягом 1918 р. – 1084, а в 1919 р. – 665 назв [Шевельов 1998: 64; Ківшар 1996: 79]. Щоправда, більшість з тих видань становили підручники, навчально-методична література та брошури. Загальний тираж українськомовних книжок склав, на думку істориків, кілька мільйонів [Рудий 1995: 166]. Важливо, що українською мовою друкували книжки в усіх регіонах України.

За періоду Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР в періодичних виданнях традиційною була рубрика «Бібліографія», де, крім бібліографічного огляду, публікували рецензії та критичні статті. Про ставлення до мови в суспільстві, а також про заходи, спрямовані на його корекцію, свідчить той факт, що аналіз мови нових видань мав значення обов'язкового структурного елементу рецензій. Автори бібліографічних заміток та рецензій давали здебільшого докладну характеристику мови книжок, вказували на конкретні мовні огріхи. Стосувалося це не лише текстів художньої літератури (наприклад, перекладів або текстів підручників та словників), а й фахової літератури. Так, у 14 числі місячника «Книгар» вміщено рецензію на книжку «Коротенький християнський Православний Катехизис з додатком щоденних молитов українською вимовою» К. Ванькевича. Інформацією про мову видання завершено замітку: рецензент зауважує, що текст Катехизису в основній частині подано церковнослов'янською мовою з українською вимовою, а потім, задля розтлумачення, – по-українському. «Але мова вкраїнська, – наголошує автор рецензії, – якась старовинна, мало літературна, є багато слов'янських виразів» [Критика і бібліографія 1918: 863]. Суттєвим недоліком книжки рецензент вважає те, що в українській частині «Катехизису» не уніфіковано вживання церковної термінології: замість «церковної ієрархії» кілька разів вжито «духовна ієрархія», замість «у чому полягає таїнство» – «на чім залежить таїнство» тощо.

Про мову українського перекладу книжки «Принципи і теорія кооперації» в бібліографічному огляді журналу

«Українська кооперація» зазначено, що вона є «дуже важкою». «Досить часто, – пише автор замітки, – натрапляєш на вирази, які даються зрозуміти тільки після того, коли наново перекладеш їх...» [Бібліографія 1918: 57]. Не відповідають правилам українського слововживання, на думку рецензента, такі вислови: «кооперація – започаткування в економічному житті права подачі голосів усіма», «проти схованих нахилів підіймається постійна й гаряча соціалістична свідомість», «свідомість усуває небезпечність вирождення», «доставити перемогу», «автоматичне гальмо, котре здатне спинити зріст монопольних нахилів» тощо.

Варто наголосити, що наведені приклади оцінки мови нових видань були типовими. Особливо ретельно аналізували мову книжок для дітей та перекладів зарубіжної літератури.

Дослідники зауважують, що видання книжок українською мовою впродовж аналізованого періоду стало прибутковою справою, тож часто-густо ініціатива виходу у світ нової книги належала підприємцям. Проте держава прагнула втримати свої позиції в цій сфері. Діячі Центральної Ради вдалися до спроб створити в Міністерстві освіти Видавничий Відділ, що повинен був опікуватися виданням українських підручників та інших книжок на потреби школи. Крім того, у Видавничому відділі Міністерства освіти було передбачено створити «Центральне інформаційне бюро для збирання даних про всі книжки, які видаються на теренах України» [Про Видавничий Відділ... 1918: 263 – 265].

За періоду Гетьманату, зазначає Г. Рудий, було схвалено закон, за яким скасовано мито, що накладалося на українські книги, ноти й мапи, видрукувані за межами держави. Цей закон стосувався всіх українських видань, з якої б країни їх не ввозили. Було також створено Державне книжкове видавництво. Його статут передбачав друкування книжок тільки українською мовою [Рудий 1995: 155]. Прагнув контролювати книговидавничу справу й уряд Директорії, який схвалив згадану вже постанову «Про реєстрацію й передачу в розпорядження Управління Преси й Інформації друкарських підприємств і засобів друкарської техніки» [Про реєстрацію й передачу... 1919: Вістник Державних Законів]. Йшлося про підтримку в складних економічних умовах саме українськомовних видань. У січні 1919 р., зазначає Я. Ісаєвич, Директорією УНР засновано Українську книжкову палату – орган державної реєстрації друкованих видань [Ісаєвич 2002].

Про труднощі економічного характеру, які мусила долати українська книжка, повідомляла тогочасна преса. Так, у рубриці «Видавнича хроніка» в 14 номері часопису «Книгар» за 1918 р. уміщено замітку «Паперова криза в Австрії», де ситуацію в книговидавничій галузі в Україні порівнюють із ситуаціями в європейських країнах. Ознаки кризи, на думку українських видавців, у тому, що «книжкового паперу майже нема; старий запас вичерпано, а нового паперу майже не витворюється через нестачу сирівця, робочих рук, вугілля» [Видавнича хроніка 1918: 868].

Цей факт узгоджується з висновком О. Ткаченка про економічне підґрунтя мовної політики [Ткаченко 2000: 400–405]. Н. Мечковська економічні заходи, спрямовані на реалізацію мовної політики, визначає як фінансово-економічний рівень її забезпечення [Мечковская 2001: 230–231].

За доби Української революції особливої гостроти набула проблема престижу та конкурентоспроможності української мови. Саме тому левову частку українських видань досліджуваного періоду становили твори української літератури та художні переклади українською зарубіжної класики. Варто наголосити, що перекладні видання були виявом не тільки статусної мовної політики, а й корпусної, оскільки практично втілювали засади правописної реформи, зокрема, правопису слів іншомовного походження.

Свідченням того, що видання перекладної літератури сприймали як політичний захід є діяльність перекладацьких гуртків. Так, у Катеринославі було створено гурток перекладачів під керівництвом С. Бачинського. Учасники гуртка переклали оповідання О. Уайльда «Егоїстичний велетень» та «Щасливий принц», О. Купріна «Біла акація», Г. де Мопасана «Оздоба» й «Парасоль», М. Твена «Собаки» тощо.

У видавництвах України за досліджуваного періоду побачили світ переклади творів Л. Андреева, Ф. Гарта, Г. Гауптмана, Г. Гейне, М. Гоголя, Г. Ібсена, Д. Лондона, Е. Ожешкової, Е. По та інших. Вдруге було опубліковано переклади історичних повістей М. Костомарова («Чернігівка» в перекладі Б. Грінченка) і Д. Мордовця («Сагайдачний» в перекладі М. Загірної). Видавництво «Час» видрукувало для дітей переклад «Дядькової Томової хатинки» Бічер-Стоу. Було також опубліковано повість В. Короленка «Без язика» у перекладі П. Дятлова [Рудий 1995: 156].

Рубрика «Літературний переклад» стала постійною на сторінках журналу «Шлях». Так, у № 2 за 1918 р. надруковано переклад М. Вороного п'єси О. Мірабо «Злодій», у № 3 – переклад В. Отомановського новели Г. де Мопасана «Півень заспівав», у № 4–5 – переклад М. Рильського комедії Ш. ван Лерберта «Пан», у № 6–7 – переклад О. Шихаренка з Ш. Бодлера, у № 9, 10–11 – переклад В. Самійленка оповідань К. Мандеса «Дивний органчик», «Імператор і Метелик», «Лихий подорожній» тощо.

Варто наголосити, що на відміну від сьогоденної ситуації, яку О. Ткаченко характеризує як «ситуацію несприяння» українському книговидавництву («непомірно високі ціни українських книжок закривають до них доступ незгірш колишніх заборон, роблять українську книгу неконкурентоздатною в змаганні з російською [Ткаченко 2000: 400–405]), за періоду Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР переважали недорогі українські книжки: їх називали «книжками для народу», нерідко дублюючи дорожчими опатнішими виданнями. Наприклад, редакція часопису «Шлях» повідомляла про надходження 1918 р. трьох книжечок з оповіданнями Д. Лондона по 32 сторінки кожна ціною 65 копійок, книжечки з оповіданням Г. де Мопасана в перекладі Є. Тимченка ціною 30 копійок.

Українські уряди прагнули опікуватися не лише книговидавничою справою, а й бібліотечною. За часів Гетьманату набула поширення практика створення бібліотек та архівів у державних установах [Статут Державної... 1918: Державний Вістник]. У серпні 1918 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про асигнування в розпорядження Міністра закордонних справ 40 000 «на заснування книгозбірні» [Постанова про асигнування... на заснування книгозбірні 1918: Державний Вістник]. Підтримував ці заходи й уряд Директорії УНР [Закон про асигнування... українських книгозбірень... 1919: Вістник Державних законів].

Отже, заходи держави й громадська ініціатива, спрямовані на розвиток українського книговидавництва, мали на меті розширення сфер функціонування української мови, забезпечення такої важливої функції мови як культуротвірної, сприяли зростанню престижу української мови, утвердженню в суспільній свідомості її позитивної оцінки. Крім того, українськомовні видання були тим дискурсом, у якому відбувалося власне мовне реформування: поглиблювалася стильова диференціація

української мови, удосконалювалася практика орфографічної передачі запозичень тощо.

Пробуджена й заохочена українськими урядами стихія словесної творчості розквітла пізніше – вже за 20–30-х рр. – цілим поколінням митців, що його називають Розстріляним Відродженням. Мовнореформаторські процеси досліджуваного періоду заклали підвалини явищам, про які Л. Масенко, покликаючись на Е. Райса, пише як про зростання «шляхетності мови», що поширює межі свідомості й збільшує певність своїх сил у людей, які нею говорять.

Українська мова в масовій культурі. Аналізуючи сучасну мовну ситуацію в Україні, мовознавці наголошують, що нагальним завданням мовної політики є утвердження української мови в урбаністичному просторі [Масенко 2000: 255–260; Масенко 2003: 12–17]. Наукові засади цього напрямку мовної політики ґрунтуються на висновках соціолінгвістів про те, що мовне реформування «завжди починається з міст» [Ларин 1977: 189]. Швидке поширення мови в міському середовищі зумовлюють, як зауважував Б. Ларін, три чинники: культурна потужність мови, характер соціальної бази та втручання політичних сил. «Коли всі вони діють на користь однієї мови, – наголошував дослідник, – то вона швидко стає панівною... Коли ж названі чинники діють перехресно або один проти одного, – то мовна історія міста розгортається складно...» [Ларин 1977: 193].

Демографічні показники про національний склад міста Києва періоду 1917–1920 рр. свідчать, що завдання поширення української мови в урбаністичному просторі було актуальним і для тих літ. Г. Рудий наводить дані перепису, організованого у вересні 1917 р., згідно з якими українці склали тільки 12,21% населення Києва, росіяни – 50,26%. Українською користувалися в побуті 75,1% тих, хто назвав себе українцем [Рудий 2000: 160–161]. Тож російська мова домінувала в житті української столиці. З огляду на джерело статистичних даних (Г. Рудий посилається на статтю В. Селиванова «Русский язык и культурный прогресс на Украине», опубліковану в газеті «Русский голос» у травні 1918 р.) можна припустити, що вони дуже неточні й тенденційні, проте, безумовно, свідчать про складну, незбалансовану мовну ситуацію. Цю обставину українські політики витлумачували як прояв соціальної несправедливості й прагнули подолати згідно з принципом національно-персональної автономії.

Престиж української мови мали підносити українські театральні трупи та народні хори. Репертуар українських театрів, звіти про діяльність театральних колективів регулярно висвітлювала тогочасна преса. У Міністерстві освіти й мистецтва було створено Театральний відділ, який очолювала Л. Черняхівська-Старицька. Особливу увагу цей відділ зосередив на репертуарах театральних труп, висувачучи вимогу, щоб переважали українськомовні вистави високого художнього рівня. Недбале ставлення до репертуару оцінювали як прояв безвідповідальності, що завдавав шкоди справі українізації, не сприяв авторитетові української мови.

Іншим масовим видовищем тих літ був кінематограф. Упровадження української мови в цю сферу розпочалося фактично на порожньому місці, бо якщо українські театри – нехай і нечисленні – діяли до революції, а українська драматургія була розвиненою й популярною, то кінофільмів з українськими написами не існувало жодного. Українських політиків надзвичайно турбувало, що процеси удержавлення української мови оминули кінопрокатні контори, які на той час були всі приватними. Змінити ситуацію на краще мав закон *«Про українські написи на кінематографічних фільмах»*, проект якого підготували в Театральному відділі. У *«Доповідній записці»* до законопроекту, що починалася твердженням про державний статус української мови, аргументовано необхідність такого закону: він потрібен, вважали чиновники Театрального відділу Головного управління мистецтв та національної культури, «в інтересах пропаганди української мови в широких масах» [Докладна записка... ЦДАВО України].

Демократичність вимог, викладених у законопроекті, гарантовано його 2-им пунктом: «Поруч з написами українською мовою власники кінофільм можуть робити [написи] й другими мовами» [Докладна записка... ЦДАВО України]. Законопроект належно оформлений і поданий до розгляду на засіданні Ради Міністрів у встановленому порядку. Відповідальність за дотримання норм закону було покладено на власників кінопрокатних закладів, а також на Міністерство народної освіти та мистецтва, товариство «Українфільма» та Кінолабораторію. У доповідній записці про діяльність товариства «Українофільма» сформульовано вимогу «відкрити в м. Києві український кінематограф, у якому будуть демонструватися тільки фільми з українськими написами» [Законопроект про заснування... кінотеатру та кінолабораторії].

ЦДАВО України]. Засади діяльності українського культурно-просвітницького кінотеатру та кінолабораторії викладено в Законопроекті та статуті. Найголовніше завдання державних кінематографічних установ полягало, на думку авторів законопроекту, в поширенні «серед зденаціоналізованих городських мас чистої української мови».

Варто наголосити, що законопроект, очевидно, було схвалено, бо в Києві почали відбуватися «Українські Кінематографічні вистави», про що свідчить програмка одного сеансу [Програма Українських Кінематографічних... ЦДАВО України].

Комунікативній потужності української мови мали сприяти й народні хори та музичні школи. Їх чимало виникло в досліджуваній період. Статути музичних шкіл, затверджені в Міністерстві освіти й мистецтва, декларували дотримання українськомовного репертуару. Написані ці документи здебільшого українською мовою (хоч часом і дуже недосконало), що свідчить про виразну тенденцію використовувати в діловодстві державну мову. Важливо, що територіально документи належать до різних регіонів України, наприклад: листі-клопотання та листи-відповіді з приводу відкриття Музичної академії в Одесі та приватної музичної школи в Проскуріві [Дозвіл Головного управління... про відкриття в Одесі... ЦДАВО України].

Популяризації української мови сприяла також ініційована державою (Музичним відділом Міністерства освіти та мистецтва) кампанія записування української уснопоетичної творчості, зокрема пісень та дум. Особливу увагу відділ приділяв записові українських церковних пісень [Рудий 2000: 217].

Пильний інтерес до церковної пісні був зумовлений тим, що українська церковна обрядовість через обставини політичного характеру перебувала за межами наукових досліджень. Гармонізація відношень «мова – церква» – одне з найважливіших завдань тогочасної мовної політики, адже в православній церкві панувала російська мова.

Варто наголосити, що впровадження української мови в церковне життя наражалося на опір священнослужителів – вихованців імперської політичної системи. Українська держава діяла в цій сфері дуже обережно. Лише в 1919 р. було підписано розпорядження Міністра віросповідань (тоді цю посаду обіймав І. Огієнко) з вимогою, щоб «усі Служби Божі, всі читання та співи церковні... неодмінно правити з українською вимовою» [Німчук 2000: 337].

Активно висвітлювала проблему впровадження української мови в церковне життя тогочасна преса. Українськомовна періодика публікувала пропагандистські матеріали, що мали на меті переконати загал користувалися в церкві українською мовою [Рудий 2000: 177]. Натомість російськомовна преса обстоювала протилежні ідеологічні принципи. Особливо гостро противники уцерковлення української мови висловлювалися за періоду правління П. Скоропадського, бо саме в цій царині найвиразніше втілювалися «колабористські переконання гетьмана» [Масенко 1998: 66–71] й ними, безумовно, прагнули скористатися.

Отже, потребу впровадження української мови в побут, збільшення кількості її активних користувачів добре усвідомлювали українські політичні лідери в період становлення української державності 1917–1920 рр. Для реалізації цієї мети використовували потенціал українськомовної преси. Було створено відповідні підрозділи в структурі уряду (Театральний та Музичний відділи в Міністерстві освіти та мистецтва), підготовлено кілька законопроектів (зокрема, «*Про українські написи на кінематографічних фільмах*»), схвалено низку міністерських розпоряджень. Проте політична нестабільність, слабкість влади, економічні чинники не дали змогу налагодити механізми контролю за виконанням урядових приписів.

Розділ 3

КОРПУСНА МОВНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ГЕТЬМАНАТУ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР

3.1. Оцінне ставлення до мови в суспільній свідомості як основа мовнореформаторських заходів українських урядів 1917–1920 рр.

Аналіз архівних документів, матеріалів періодичної преси дає підстави для висновку про пріоритетність у мовнореформаторських процесах доби Української революції статусних заходів. Проте чимало було зроблено й для реформування корпусу мови. З одного боку це зумовлено детермінованістю статусних та корпусних впливів на мову, а з іншого – прагненням суспільства вдосконалити мову, перетворити її на інструмент соціального реформування. Як зауважує Г. Яворська, «характерною рисою мовного реформування є не стільки обсяг та ступінь «кардинальності» пропонованих змін, скільки критика мови як його підстава» [Яворська 2000: 222].

Зміна статусу української мови за періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР загострила такі корпусні проблеми, як невивпрацюваність правописних норм та відсутність єдиного правопису, функціональна обмеженість, пов'язана з несформованістю національних терміносистем, довільність слововживання. Упровадження української мови в систему освіти як мови викладання і як навчальної дисципліни ускладнювалося через недостатнє теоретичне розроблення основних галузей наукового мовознавства, через брак методичної літератури, у якій досягнення наукової лінгвістики мали б прикладне застосування. Усе це в комплексі й становило сутність оцінки тогочасного стану мови.

У проблемно-аналітичній статті «Чужомовні слова в українській мові» В. Самійленко оцінював невідповідність корпусу української мови її новому статусові так: «Тепер наша література ще в такому стані, що не кожний одділ її заповнено однаково. Найбільш розвинена поезія і белетристика та публіцистика. Популярних книжок з поля ріжного знання маємо теж чимало. Чисто наукових праць маємо далеко менше: по деяким питанням майже нічого оригінального й небагато перекладів. Через те ми маємо гарно оброблену мову для поеми, драми, повісті, статті до журналу, а для мови спеціальної

й наукової ще часто бракує нам виразів; властиво маємо їх багато, бо кожний або утворює свій неологізм, або бере чужомовне слово, українізуючи його на свій лад, але ті неологізми не мають загальної ухвали, й це вносить безладдя в мову» [Самійленко 1918: 46].

На правописному аспекті критичного ставлення до мови акцентувала увагу редакційна колегія журналу «Вільна українська школа» в примітці до статті «Найголовніші правила українського правопису», наголошуючи, що «школа не може нормально функціонувати без сталого правопису» [Найголовніші правила... 1918: Вільна Українська Школа].

Розмірковуючи над причинами мовних проблем в Україні, І. Огієнко дорікав тій частині суспільства – журналістам, письменникам, учителям, що повинна фахово відчувати відповідальність перед мовою, за некомпетентність: «У нас так повелося, що й письменники й преса мало пильнують знання рідної мови. Така байдужість до того, що друкувати, дуже шкідлива і нашій мові і вкраїнській справі...» [Огієнко 1918а: 4]. «Вже не раз в нашій пресі гостро писали про кованість слів... Викувати слово, та ще викувати влучно й гарно – це річ не така-то вже легка. У нас де-коли просто жаргонізують мову російську, слова російської мови так-сяк перекручують навкраїнську фонетику...» [Огієнко 1918а: 5–16]. Проте І. Огієнко пов'язував і це, своє особисте, ставлення до мови з загальною політичною ситуацією, наголошуючи, що «неусталеність мови завжди свідчить і про такий самий стан культурний» [Огієнко 1918а: 18].

Українські мовознавці А. Кримський та Є. Тимченко критично оцінювали не саму мову, а рівень її наукового опрацювання: «Студіювання української мови було доси в виключно не вигідних умовах... Таке становище річей не сприяло тому, щоб збуджувався й піддержувався інтерес до студій над українською мовою, через те її розроблення має характер уривкості, несистематичности, випадковости. Мову нашу в багатьох її сторонах ледве доторкнуто дослідом, як у сучасному становищі, так і в її історичній долі» [Із пояснювальної записки... 1993: 119].

До різноаспектного оцінювання мови були залучені найширші народні верстви: через пресу держава розгорнула активну пропаганду своєї мовної політики. Уже йшлося про те, що в тогочасній періодиці систематично публікували листи читачів, присвячені мовним проблемам. Тематично це

були листи про підтримку державного статусу української мови, проти упереджень щодо української мови як мови «мужицької», недосконалої, з проханням допомогти відкрити українськомовні навчальні заклади тощо. Прикметно, що такі кореспонденції надходили з різних регіонів України. Так, у 25 числі тижневика «Народна справа» від 29 червня 1918 р. було вміщено замітку «На якій мові видавати газету «Народне життя». Матеріал повідомляє про результати анкетування стосовно мови видання земської газети, здійсненого Катеринославською губернською управою. «До 20 червня, – повідомляє замітка, – виключно на рідній українській мові губернська управа одержала 1079 голосів від читачів і 44 – від громадських інституцій. На українській і російській – від 4 читачів і громадських інституцій, а на російській мові – від 3 читачів» [На якій мові... 1918: 29].

До активного захисту української мови в тогочасному суспільстві спонукали різкі виступи прибічників офіційної двомовності, що почастишали за часів Гетьманату. У щоденній українській газеті «Відродження» з'явилася навіть постійна рубрика «З приводу питання про державну мову», у якій публікували листи читачів. Наприклад, у газеті від 3 жовтня в цій рубриці надруковано лист працівників Міністерства шляхів з протестом проти безпідставних, на їхню думку, звинувачень у формальній українізації відомства, лист мешканців села Лядова на Поділлі Могилівського повіту з протестом проти намірів фінансово-промислової верхівки надати російській мові в Україні статус офіційної, протест співробітників департаменту державної скарбниці Міністерства фінансів із 70-ма підписами, лист присяжного адвоката Е. Інфімовського, у якому він спростовує твердження російськомовної газети «Киевская мысль» про цілковите нехтування державної української мови працівниками київських судів [З приводу питання... 1918: 5]. Усі тогочасні публікації про мову ґрунтувалися на оцінці й порівнянні мов – здебільшого української та російської, рідше української та європейських.

Прагнення поліпшити мовну дійсність спонукало багатьох до вивчення української мови. Як зауважував автор полемічно-пропагандистської статті «Жахлива небезпека для рідної мови», опублікованої в № 4–5 часопису «Шлях» за 1918 р., зацікавлення мовою не мало аналогів у тогочасному світі, бо «мабуть, нігде зразу стільки людей не вчилося нової для себе мови» [Криlach 1918: 84]. Ота мовна освіта була на

загал стихійною й мала в собі багато від критики мови. Бо в кожному конкретному випадку через неможливість отримати кваліфіковану консультацію та через брак науково-методичної літератури вибір варіанта правописної норми чи норми слововживання ґрунтувався на виборі конкретного мовця. Саме в цьому автор згадуваної вище статті вбачав «жахливу небезпеку» для української мови, висловивши думку про необхідність централізованої корпусної мовної політики, про прерогативи держави в керівництві стихією мовного реформаторства, що захопила соціум.

Отже, оцінне ставлення до мови було типовим для тогочасної суспільної свідомості і саме на ньому ґрунтувалися мовнореформаторські заходи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР.

3.2. На шляху кодифікації правописних норм

Проблема внормування правопису в досліджуваній період стояла надзвичайно гостро. «З відновленням української державності, – пише В. Німчук, – з'явилася потреба вироблення чітких правил орфографії, обов'язкових для всіх та офіційно затверджених» [Німчук 2002: 10]. До розв'язання проблеми правопису українські мовознавці та письменники наблизилися в перше десятиліття ХХ ст., коли розгорнулася дискусія між наддніпрянцями та галичанами про основні принципи українського правопису (стаття І. Огієнка «Як селяни пишуть та читають по-українському. Матеріали до питання про український правопис» у «Літературно-науковому віснику» (1909 р.), стаття І. Франка «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (1912 р.) тощо).

Найвразливішою була проблема орфографічної норми для запозичень: у західноукраїнських та східноукраїнських землях, які внаслідок політичних обставин перебували в різних культурних ареалах, засвоєння іншомовних слів відбулося різними шляхами: або за посередництва польської мови чи безпосередньо з німецької, або за посередництва російської. Як зауважують дослідники, «ніхто не сумнівався в тому, що українська літературна мова повинна мати одну орфографічну систему, питання було лише в тому, як дійти згоди» [Яворська 2000: 187]. Тож остаточно проблему розв'язано не було, тому утвердження української державності відбувалося на тлі правописної нестабільності.

Українські мовознавці зазначають, що правописна система мови є елементом соціальної символіки. «Національна орфографія, починаючи з алфавіту й закінчуючи правилами вживання розділових знаків, є важливим складником етнографічної культури і невід’ємним її зовнішнім атрибутом», – зауважує В. Німчук [Німчук 2002: 3]. «Роль письма принципово не можна цілковито звести до скороминущих політичних маніпуляцій, оскільки воно являє собою важливий культурний символ», – наголошує Г. Яворська [Яворська 2000: 228].

Механізм символізації письма Н. Мечковська вбачає в тому, що воно на відміну від нефіксованого усного мовлення уособлює стабільність. Письмо є «найпомітнішим і найпереконливішим свідченням писемної культури народу» [Мечковская 2000: 135]. Водночас орфографічна система належить до периферії мови. «Письмо – це вторинна надбудова над природною звуковою матерією мови, периферія його форми» [Мечковская 2001: 242]. Складається парадоксальна невідповідність об’єктивного статусу правопису в системі мови та суб’єктивного ставлення до нього соціуму. З одного боку це твердження ілюструє мету свідомого втручання суспільства в мову, а з іншого дає змогу осягнути причини набуття реформами орфографії політичного характеру. Оцінне ставлення до мовної норми – найкоротший шлях символізації певних національно-культурних орієнтацій. Саме тому відсутність кодифікованого правопису на момент проголошення незалежності УНР (січень 1918 р.) була не стільки мовною проблемою, скільки політичною, бо ставила під сумнів дієздатність і життєспроможність Української держави. Якщо в перший період революції, коли розв’язання українського питання діячі Центральної Ради пов’язували з автономією України в оновленій федеративній Росії, українська мова не обов’язково повинна була мати статус державної (законодавчо закріплений він тоді і не був), то після проголошення *IV Універсалу* удержавлення української мови ставало нагальною політичною потребою, позаяк державна мова – один із символів державності. Тож поява березневого закону про мову цілком узгоджувалася з логікою соціально-політичних процесів, що відбувалися в Україні. Так само закономірним було поживавлення інтересу до проблеми кодифікації правописних норм.

«Єдиний правопис консолідує національну культуру, етнос, – наголошує В. Німчук. – Безладне розхитування

орфографічних правил призводить до дестабілізації всіх норм літературної мови, дезорієнтує її носіїв, знижує грамотність населення, викликає елементи хаосу в словниках... Державна мова (а такою знову стала українська) повинна мати стійкий правописний кодекс, обов'язковий для всіх громадян держави й друкованих органів» [Німчук 2002: 3].

Варто зазначити, що проблема правопису перебувала в центрі уваги наукової та педагогічної громадськості. Особливо активно її обговорювали освітяни й науковці-методисти у зв'язку з розбудовою національної школи. Так, у 1917 р. Українське товариство шкільної освіти видрукувало брошуру «Грамматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови» [Грамматична термінологія...1917: 16]. Тогочасна суспільна полеміка навколо правописних проблем стала важливим напрямом громадсько-політичного життя, проте ще не була проявом державної мовної політики, бо не була зніційована державними інституціями, але згодом ці проблеми були підтримані ними.

Свідченням того, що правописні проблеми потрапили до кола державних інтересів, стало рішення Міністерства освіти про створення Правописної комісії. До роботи в ній було запрошено професорів-мовознавців Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, М. Грунського, А. Лободу, Лук'яненка, приват-доцентів Т. Сушицького, І. Огієнка, а також таких відомих фахівців, як В. Науменко, Г. Голоскевич, О. Курило, М. Марковський, В. Дурдуківський, В. Ганцов, П. Пелех та інші. Головою комісії під час першого засідання 16 квітня 1918 р. обрали І. Огієнка, секретарем С. Якимовича. У короткому звіті, що передував текстові «Найголовніших правил українського правопису», повідомлено, що відбулося 10 засідань, під час яких члени комісії прагнули узгодити суперечливі питання українського правопису. Після їх обговорення комісія доручила І. Огієнку скласти редакцію «Найголовніших правил українського правопису». З деякими змінами ці правила було затверджено 24 травня 1918 р. й опубліковано в пресі та видруковано окремою брошурою.

Про те, що кодифікація правопису була пріоритетним заходом у державній мовній політиці, свідчить і авторитетність складу Правописної комісії, і ретельність обговорення питань правопису, а також намір розширити стислі правила до справжнього правописного кодексу: «Міністерство Освіти, заклавши Правописну Комісію через настирливі вимоги сучасного жит-

тя, щоб завести єдиний український правопис – для шкільної потреби та друку шкільних підручників, має на меті, – наголошено в передмові до «Найголовніших правил...», – скликати в найближчі часи з'їзд відомих українських учених та фахівців-педагогів для утворення українського єдиного правопису» [Найголовніші правила...1918: Вільна Українська Школа].

Важливо, що запропоновані Комісією правила Міністерство освіти ухвалило як обов'язкові для закладів освіти та шкільних підручників. Отже, вони мали силу міністерського розпорядження.

Запропоновані комісією «Правила» стосувалися правопису питомих українських слів та запозичень. Комісія, зокрема, ухвалила літеру *ї* писати на початку слова або складу на позначення звукосполучення [йі]. Після приголосних звуків букву *ї* вживати не слід. Варто наголосити, що цієї орфографічної норми дотримувалися послідовно майже всі українські видання. З нею узгоджувалися й тексти законодавчих актів. Вживання *ї* замість *й* траплялося рідко й було, з огляду на непослідовність, друкарською помилкою, пор.: назва журналу «*Вільна Українська Школа*», але в назві статті в цьому ж часописі «*Про навчання рідної мови в українській школі*».

«Правила» закріплювали також вживання літери *і* на початку слова, крім випадків перед наступною *н*, коли можна було писати *й* *и* (*цнший*). Цю норму теж було вже устійнено тогочасною мовною практикою, пор.: *в тій або цншій формі* (журнал «Шлях»), *між цншим* («Вільна українська школа»), *і багато цнших* («Вісник ветеринарної медицини»), *та цнші* («Книгар»).

Окреме правило регламентувало вживання буквосполучення *йо,ьо* так само, як і в сучасному правописі, що не викликало різнотлумачень і за тих років.

Послідовно вживаним був і апостроф. Написання *пьять* або *пять* траплялися рідко, хоч про них була згадка в примітці до четвертого правила, яке стосувалося вживання апострофа в коренях та після префіксів.

Серед «Найголовніших правил» було й таке, що закріплювало написання *я,ю* після шиплячих звуків наприкінці слів (після подовження): *збіжжя, клоччя, роздоріжжя, за піччю*. Проте в примітці до 5-ого пункту зауважено, що «іноді тут пишуть і «а», «у»: *збіжжа, цею ніччу*».

Кілька правил стосувалися вживання м'якого знака. Правописна комісія ухвалила не вживати *ь* перед м'яким приго-

лосним для передачі асиміляції за м'якістю (*слід, світ*), крім випадків позначення м'якості [л'] перед наступним м'яким (*пальця, садьцю*). Однак у тогочасній мовній практиці використовували й інші написання. Так, у часописі «Народна справа» майже послідовно писали *подьска, сідьске*, зустрічалося написання *уцьніх*.

Не мало усталеного написання й слово *менший*. «Найголовніші правила...» закріплювали норму, згідно з якою після *н* перед шиплячими м'який знак не вживався (*ганчірка, віцшувати*), натомість після *л* – вживався (*більший, палчик*). Усупереч правилам багато видань дотримувалися написання *меньший*.

Укладачі правил не оминули увагою й так званого спрощення. Правила пропонували буквосполучення *здн, стн* писати перед наступним *н* без літер *д, т*: *тижня, пізно, пісний*. Матеріали тогочасної преси засвідчують, що реалізація цього правила не була послідовною. Адже навіть офіційні видання, фахового редаговані, послідовно писали *вістник* («Державний Вістник», «Вістник Державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки», «Вістник Ветеринарної Медицини», «Військово-Науковий Вістник», «Літературно-Науковий Вістник»), *істнуючий*.

Потребували уніфікації й написання типу *безпечний-безпешний*. Правописна комісія віддавала перевагу буквосполученню *шн*, тобто пропонували використовувати фонетичний принцип: *сердешний, пшенишний, Сагайдачний* тощо. Як винятки треба було писати *влучний, вдячний, зручний, вічний*. Про вживаність обох варіантів написання свідчать назви тогочасних видань, пор.: «Вістник Всеукраїнської Спілки лікарських помічників, поміщиць і акушерок», «Українське Пасішництво».

Правописна комісія прагнула внормувати написання слів з префіксами *з-, роз-, без-*. Правило, присвячене цим випадкам, мало майже сучасну редакцію. Тільки слова *роскіш, роскішний* пропонували писати з літерою *с*.

Іменники із кінцевим *ар* рекомендували писати з *ь*, (*книгарь, царь, секретарь*), хоч примітка свідчила, що були прихильники написання і без м'якого знака.

З-поміж трьох варіантів написання іменників середнього роду із закінченням *-я* (*життє, житє, життя*) нормативними було визначено форми *життя, сміття, безладдя*. А в віддієслівних іменниках середнього роду зі значенням процесу

закріплювали написання суфіксів *-ува-* (*-юва*): *будування, раювання, горювання*.

Було закріплено норми правопису відмінкових закінчень іменників. У родовому відмінку множини «Правила» передбачали вживання закінчення *-ей* (а не *-ий*): *люде́й, ноче́й*. У давальному відмінку однини в іменниках чоловічого роду закріплювали вживання закінчень *-ові, -еві, -єві*: *козако́ві, коне́ві, молодце́ві, Василе́ві, крає́ві, рає́ві*. В орудному відмінку чоловічого й середнього роду в однині треба було вживати закінчення *-ом, -ем, -єм* (*столо́м, поле́м, мече́м, товарише́м, крає́м*), а жіночого роду – *-ою, -єю* (*водо́ю, земле́ю*). Щоправда, серед «Найголовніших правил» не було такого, яке б закріплювало вживання закінчення іменників жіночого роду III відміни в родовому відмінку однини. У тогочасній пресі та мові офіційних документів, тобто в писемній практиці, переважали написання з закінченням *-и* (*діяльності, національності, честі*).

У правописі прикметників найбільше хитань спостерігалось в написанні суфіксів *-ев-* (*-ов-*), *-ськ-* (*-цьк-*) та *-іш-*. Правописна комісія ухвалила в наголошеній позиції вживати суфікс *-ев-* (*смуше́вий, груше́вий*), у ненаголошеній допускалося написання суфікса з *о*: *польо́вий, лойо́вий*. У написанні суфіксів *-ськ-* (*-цьк-*) обов'язковим було вживання м'якого знака (*людськи́й, молодецьки́й*), нормативним пропонували вважати суфікс вищого ступеня порівняння прикметників *-іш-*, а не *-ійш-*.

Майже в сучасній редакції викладено правило написання іменників із суфіксами *-ств-*, утворених від прикметників. Щоправда, не розглядали випадки на *-зький* (*-зтво*).

Правила міністерської комісії для дієслів нормативним проголошували форми на *-шся* (*-тсья*), а не *-сся, -цяя*; суфікси *-ува-, -юва-*, а не *-ова*. У дієприкметниках, утворених від таких дієслів, суфікс *-ува-* (*-юва-*) зберігався в ненаголошеній позиції (*вибудува́ний*), під наголосом треба було писати суфікс *-ова-* (*купо́ваний, схвилюва́ний*).

Правопис слів іншомовного походження регламентували тринадцять правил, що ґрунтувалися, як зазначав згодом І. Огієнко, «на українській віковій традиції та на панівній в Україні вимові» [Огієнко 1995: 240]. Цей принцип було сформульовано в тринадцятому правилі: «Чужі слова треба писати по можливості так, як вони пишуться і в своїй мові: *доктор, фельдшер, адвокат, холера, вокзал, капітан, капітал*» [Найголовніші правила...1918: Вільна Українська Школа].

Відповідно до «панівної вимови» пропонували писати *гімназія, телеграф, генерал, газета, термінологія, психологія*. Варто наголосити, що вживання літер *г* – *г* у словах іншомовного походження було непослідовним у тогочасній пресі, пор.: *педагогія, географія, геометрія* («Вільна українська школа»), *сфрагістика, геральдика, гербовник*, але *релігія* («Книгар»), *термінологія, льонзвістка, патологія* («Вісник ветеринарної медицини»), *колегія, філологічний, інтелігенція* («Українська кооперація»), *археолог, інтелігенція, органічний, фразеологія, онтологічний, графіка, аргументація, лінгвістичні* («Шлях»), *делегація, гімназія, філологічний* («Народна справа»).

Правописна комісія пропонувала не пом'якшувати звук [л] в іншомовних словах у вимові й писати відповідно: *клас, флот, лояльний*. Вищенаведені приклади з періодичної преси свідчать, що помітною була тенденція до передачі пом'якшення, проте дотримувалися її непослідовно.

«Найголовніші правила» регламентували вживання літери *ф*: *фізика, фаховий, філософ*. Таке написання було справді панівним. Так само усталеним було написання іншомовних слів без подвоєння: *професор, комісія*.

Вживання початкового *є*, *е* в запозичених словах ґрунтувалося на традиції: у словах давніх і часто вживаних, де вимовлять [йе], треба писати букву *є* (*євангелія, еретик*), а в більшості випадків – *е* (*євакуація, екзамен*).

Аналіз тогочасної преси дає підстави для висновку, що найнепослідовнішим було вживання літер *и* – *і* після приголосних у словах іншомовного походження. Якщо варіанти написання в інших випадках були зумовлені позицією редакційної колегії часопису (послідовне вживання *г* в запозиченнях у журналі «Вільна українська школа» або *г* – у часописі «Народна справа»), то правопис *и* – *і* здебільшого був нерегламентований навіть у межах одного видання: написання *педагогія* – *педагогцка* – *педагогіка* – *педагогічний* – *педагогчний* на трьох сторінках статті «Про навчання рідної мови в українській початковій школі» [Левицький 1918: 201–203].

Укладачі «Найголовніших правил...» прагнули уніфікувати вживання *и* – *і* шляхом спрощення: *і* пропонували вживати на початку слова (*іронія, ідея*), перед наступним голосним та [й] (*історія, Франція, діякон*); *и* рекомендовано було вживати після всіх приголосних (*публіка, мінцистр, телеграфист, директор*). Після голосних треба було писати *ї* – *руїна, героїчний*.

Закріплено було також вживання *я* в буквосполученні *ія* в словах *фіялка, матеріял*.

Для передачі дифтонгів після літери *т* пропонували писати *о* (*доктор, директор*), після *н, с, ц* – *е* (*доктринер, офіцер*), після букви *л* можливим було написання *е* або *о*, хоч приклади стосувалися написання тільки з *е* (*суфлер, контролер*).

Отже, основний масив правил закріплював ту правописну традицію, що склалася в підросійській Україні. У цьому головний недолік правопису і як орфографічної системи, і як соціального символу, бо він не сприяв згуртуванню української нації. Водночас неможливість досягти зваженого компромісу мала причини політичного характеру. Йому перешкождали фактична розділеність України, складність, а часом і неможливість спілкування мовознавців через умови воєнного часу (хоч до участі в комісії було запрошено С. Смаль-Стоцького, приїхати на засідання вчений не зміг), зміна політичних ідеологій (як відомо, гетьман П. Скоропадський, який прийшов до влади наприкінці квітня 1918 р., був переконаним противником галицьких впливів на українську мову, а схвалення «Найголовніших правил...» відбувалося вже за його влади).

Та попри це поява «Найголовніших правил українського правопису», підтриманих Міністерством освіти Української Держави, мала непроминальне значення для тогочасного суспільного життя. І. Огієнко характеризував той звід правил як «першу наукову систему нашого правопису» [Огієнко 1995: 238]. Саме ці правила, які «затвердили правопис, що панував в Україні ще з 1905 р.», були основою наступного – так званого академічного – правопису 1920–1921 рр. та правопису 1928 р. Незважаючи на деяку непослідовність (у правилі 1-ому правопису запозичених слів в іменниках на *-ія* рекомендовано вживати *г* – *термінологія, психологія*, – а в правилі 2-ому рядком нижче вжите написання *філологія, аналогія*), правила були виваженими й обґрунтованими – навіть у тому, що практично не враховані західноукраїнські правописні тенденції, проглядала певна система.

Щоправда, сили закону «Найголовніші правила українського правопису» не набули, а мали рекомендаційний характер. Як пояснювали укладачі в передмові, правописний кодекс потребував довшої праці й більшої ретельності, адже не розв'язаною лишалася проблема узгодженості двох правописних традицій.

Формулювання окремих правил були двозначними, бо, очевидно, члени комісії не дійшли згоди: кожна примітка в частині, що стосувалася правопису питомих українських слів, фактично дозволяла інший варіант написання. Прикметно, що подібна двозначність була притаманна правилам написання питомих українських слів. У частині, що стосувалася запозичень, варіантів, крім випадку з передачею дифтонгів, не пропонували. Водночас у мовній практиці – тогочасних книжках, періодиці, текстах юридичних документів – більша непослідовність спостерігалася в написанні слів іншомовного походження. З огляду на це, зрозуміло, що дискусії навколо правописних проблем не вщухали. До «Найголовніших правил...» поверталися за часів Директорії, у січні 1919 р. Тоді І. Огієнко, який обіймав посаду міністра освіти, від імені держави ще раз ухвалив їх «для обов'язкового вжитку в усій Україні» [Огієнко 1995: 239], проте умови політичного життя перешкоджали втіленню цього припису.

Варто наголосити, що несприятливою для першого правописного кодексу була не стільки внутрішньополітична ситуація (хоч політична нестабільність і зміна влади підривала авторитет схвалених попередніми урядами законів), а зовнішні чинники – війна.

Що ж до мотиваційного аспекту в мовній поведінці українського суспільства, то він мав позитивне спрямування. Суспільство було налаштоване на правописну реформу, бо ця реформа символізувала утвердження нового суспільного ідеалу, проголошеного в революційному вирі. Промовистим у зв'язку з цим є такий факт: у кожному номері тижневика «Народна справа» на першій сторінці нижче назви, в інформації про замовлення на рекламу була примітка: «Читайте наше *и* як *ы*, *і* як *и*, *е* як *йе*, *е* як *э*, *ю* як *ё*)».

Отже, рушієм мовнореформаторських процесів в Україні в період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії було ставлення до мови в суспільній свідомості, що ґрунтувалося на оцінці проблем функціонування мови, використання мови конкретними мовцями, розвитку самої мови. Власне тому мовна політика того періоду, незважаючи на об'єктивно зумовлену неможливість залучити до її реалізації весь потенціал держави, була успішною. Адже, як зауважує Н. Мечковська, історія реформ графіки та правопису свідчить про переваги тих змін традиційних норм, що є на часі, бо «потрібна психологічна готовність суспільства до них» [Мечковская 2000: 135].

Готовність суспільства до мовного реформування заохочувала тогочасна преса, акцентуючи увагу на позитивних аспектах проблеми. Вже йшлося про те, що статті про українську мову посідали чільне місце серед газетних публікацій. Чимало статей було присвячено проблемі кодифікації українського правопису. Своїми думками з цього приводу на сторінках преси регулярно ділилися С. Єфремов, О. Курило, І. Огієнко, Є. Тимченко, В. Самійленко, С. Черкасенко та інші українські мовознавці, письменники, культурні діячі. Так, Є. Тимченко в циклі статей «Лінгвістичні замітки» у журналі «Шлях» за 1918 р. зосередився на позначенні на письмі так званих йотованих. На його думку, запропонована в «Найголовніших правилах українського правопису» норма про «подвійну функцію букв я, ю, є, ї збуджує правдиве невдоволення» [Тимченко 1918а: 74]. Найбільшу незгоду висловлює мовознавець з випадком, коли ці літери треба писати після губних *б, п, в, м, ф* або після префіксів, тобто він заперечував їх використання для позначення на письмі звукосполучень [йі], [йе], [йа], [йу]. Обидва із обговорюваних варіантів – уживання апострофа або м'якого знака, що повинні були увиразнювати невластиву цим буквам функцію, Є. Тимченко вважав невдалими, натомість пропонуючи запровадити до української графічної системи літеру *ј*. Для унаочнення своєї позиції мовознавець використав нетрадиційний прийом: уся замітка надрукована з використанням нової для української абетки букви. Цей приклад яскраво ілюструє тогочасні пуристичні тенденції в правописі: потреба впровадити графему *ј* мотивована відштовхуванням від російської мови, де літери *я, ю, е*, вживаючись після губних, передають зовсім іншу вимову. «Покликання на те, що українець в зазначених позиціях буде жіх (літери я, ю, є, ї. – О. Д.) вимовляти як два звуки, заслабе, – пише Є. Тимченко, – бо ми добре знаємо, що графіка має чималий вплив на вимову, і з часом може статися так, що ми будемо вимовляти жіх в цих позиціях як дві літери, се-б то по-московські: мясо (м'ясо), вязати (в'язати) і т. под. а з другого боку, як пристати на цю умовність, то виходить, що ми не маємо жадної змоги написати своєїу абеткоюю чужоземні слова з більш-менш поправноюю вимовою, і напр., бюро, мусимо конче вимовляти бјуро, а не буро» [Тимченко 1918а: 74].

Знаний український письменник В. Самійленко присвятив ґрунтовну статтю особливостям слововживання та правопису запозичень [Самійленко 1918: 49]. Майстер літературного пе-

рекладу обстоював думку про недоцільність написання літери *г* в іншомовних словах – загальних назвах. Свою позицію В. Самійленко аргументував спостереженнями: «Той само селянин, що чудово вимовляє *г* в словах «дзига, погуляти» (від «гулі» – О. Д.), ніколи вам не вимовить: аґент, інтеліґент, а тільки: агент, інтелігент, фонетизуючи такі слова по аналогії з словами слов'янського коріння спільними з російськими, де вимовляється, напр. гуляти, коли в російській мові гулять, гора, коли в російській мові гора... Коли селянин чує слова вимовлені так: аґент, інтеліґент, то йому все здається, що ви трошки закидаєте по-московському» [Самійленко 1918: 48–49]. Отже, позиція В. Самійленка ґрунтувалася на етнографічному варіанті пуризму, де за взірець було визнано усне народне мовлення.

Прикметно, що для своєї аргументації письменник використовував той самий принцип, що й Є. Тимченко – дистанціювання від російської мови, тільки не писемної, а усної.

Інше дискусійне питання українського правопису – це використання літери *ф* у словах, запозиченнях з грецької мови. В. Самійленко, зокрема, вважав, що її варто застосовувати, застерігаючи, щоправда, що тут не мають бути за дороговказ форми російських слів. «Визначаючись із правописом таких слів, як арифметика, Феофан, треба зважити не тільки на те, як їх адаптувала російська мова, а й на те, як вони пишуться в інших мовах: якщо, напр., у французькій пишуть *f* або *ph*, то в українській слід вживати *ф*; якщо ж у французькій *th* – то в нашій мові неодмінно треба писати *т*» [Самійленко 1918: 59]. Як бачимо, ця аргументація є, з одного боку, виявом пуристичних тенденцій, а з іншого – намаганням наблизитися до західноєвропейських традицій.

Не оминув увагою В. Самійленко й позначення м'якості звука [л] в іншомовних словах, відмінювання запозичених іменників середнього роду на *-о*, правопису власних назв – тобто тих питань, які активно дискутуються й досі.

Подані вище приклади переконують, що проблеми правопису за доби Української революції розглядали не лише в лінгвістичній площині, а й у площині політики, бо, як уже зазначалося, схвалення єдиного правописного кодексу було нагальною політичною потребою. В аргументації переважали пуристичні тенденції. Для літературного стандарту обирали варіанти, що відмежовували українську мову від російської. Що ж до поєднання західноукраїнської та східноукраїнської

правописних традицій, то серед мовознавців утвердилася думка про пошук зваженого компромісу. Проте політична ситуація тих років не сприяла його втіленню в першій правописній системі – «Найголовніших правилах українського правопису». Використання періодичними виданнями УНР, Гетьманату, Директорії УНР елементів західноукраїнської правописної практики залежало від їхньої політичної платформи: видання, що орієнтувалися на інтелігенцію, як наприклад «Вісник ветеринарної медицини», більшою або меншою мірою використовували такі елементи (особливо в правописі запозичень); ті ж газети та журнали, що своїм читачем вважали селян та міське робітництво, зокрема часопис «Народна справа», західноукраїнські елементи послідовно відкидали.

Попри значну заполітизованість правописної реформи, що, на думку дослідників, цілком відповідає її прескриптивній природі [Тараненко 1995: 8], головними експертами правописних суперечок були тоді не політики, а мовознавці, письменники, методисти, які, щоправда, за велінням часу брали активну участь у політичних подіях. Так, на одному з засідань Історико-філологічного відділу УАН на початку 1920 р. обговорювали пропозицію від Товариства шкільної освіти взяти участь у діяльності його Правописної комісії. Учасники засідання ухвалили «нагадати Товариству шкільної освіти, що теперішній загальнонавчаний на Україні правопис склався зовсім історично, що з наукового погляду він найвідповідніший для України, що його затверджено Міністерством освіти після нарад з найвидатнішими українськими філологами і що Українська Академія наук так само прийняла той правопис. Усякі одхилення від його основ... можуть бути шкідливі і не тільки через те, що вони йдуть у розріз з наукою й історією, але ще й через те, що вони вносять розлад в українське національне життя...» [Витяг з протоколу № 2...1993: 313]. Як бачимо, за того періоду українські вчені добре усвідомлювали політичний аспект правописних проблем, ставилися до нього надзвичайно відповідально.

Основні правописні тенденції знайшли втілення в численних граматиках, довідниках, порадниках для тих, хто взявся за опанування української мови. Попитом користувалися граматики, правописні довідники І. Огієнка – «Вчимося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську» (1918 р.) [Огієнко 1918а], «Український правопис, його історія і закони» (1918 р.), «Орфографічний словник. Порадник української мови»

(1918 р.), «Рідна мова в українській школі» (1918 р.) [Огієнко 1918(б)], «Українська граматики. Частина перша. Основи українського правопису. Підручник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх» (1918 р.) [Огієнко 1918в], «Рідне писання. Частина друга. Основи українського правопису. Підручник для другого й третього року навчання в народніх школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх» (1918 р.) [Огієнко 1918г], «Таблиця до вивчення українського правопису» (1918 р.), «Краткій курсь украинскаго языка и правописанія» (1918 р.); Є. Тимченка – «Українська граматики» (1918 р.) [Тимченко 1918б]; О. Курило – «Початкова граматики української мови». Частина I і II. (1917–1918 рр.); О. Синявського – «Короткий нарис української мови з лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1918 р.» (1918 р.); П. Залозного – «Коротка граматики української мови» (1918 р.) [Залозний 1918], Г. Шерстюка – «Граматики української мови» (1917) [Шерстюк 1917], В. Мурського – «Коротка граматики української мови для шкіл та самонавчання. Етимологія – синтаксис» (1918 р.); М. Грунського – «Украинская грамматика» (1918 р.); М. Левицького – «Українська граматики для самонавчання» (1918 р.) тощо. Звісно, не всі з цих книжок мали однаково високу наукову цінність (наприклад, про граматики В. Мурського, Г. Шерстюка, Ю. Грок-Грохольського, О. Поповича, Добровольського Комісія з розгляду підручників у Міністерстві освіти, висновки якої були опубліковані на сторінках журналу «Вільна українська школа» в червні 1918 р., висловилася як про такі, що не придатні для використання в школі [Розгляд підручників... 1918: 367–369]).

Певним орієнтиром у розмаїтті тогочасної наукової та методичної літератури з української мови був бібліографічний покажчик І. Огієнка «Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови (Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови)» [Огієнко 1918 г: 52–55].

Цей покажчик складено за тематичним принципом. Розділ 17-ий присвячений грамадикам української мови, а розділ 18-ий – літературі з проблем українського правопису. До бібліографічного покажчика внесено й видання за 1917–1918 рр., хоча, як зауважує укладач, не всі. До деяких книжок у покажчику вказані рецензії. Так, наприклад, до граматики О. Курило наведено дві рецензії: П. Пелеха в № 2 журналу «Вільна

українська школа» за 1917 р. та Є. Тимченка в № 5 часопису «Книгар» за 1918 р. [Огієнко 1918г: 52–55].

Покликання на рецензії зумовлено, очевидно, потребою зіставити думки про принципи українського правопису, щоб допомогти розібратися студентам, учителям у правописній полеміці. Адже не всі пропозиції, подані в нових граматиках, узгоджувалися з науковим мовознавством.

Про слухність такої думки свідчить рецензія І. Шалі на граматику української мови М. Грунського, у якій, зокрема, є твердження: «Взагалі треба зауважити, що в відділі правопису автор більш зазначає хиби й вагання українського правопису, ніж дає його систему» [Шаля 1918: 268–269].

Свої правописні вподобання автори підручників пояснювали в передмові або післямові. Так, Б. Грінченко в «Українській граматиці» подає «Слово до вчителів», де й коментує застосування в підручнику правописну систему [Грінченко 1917: 61–64]. П. Залозний у передмові покликається на правописно-термінологічну комісію Товариства шкільної освіти [Залозний 1918].

Є. Тимченко розв'язує правописну проблему, навівши наприкінці підручника основні правила орфографії [Тимченко 1918б: 132–139]. Окремий параграф, присвячений використаному правописові, пропонує й В. Сімович [Сімович 1923: 17–18].

Коментуючи ситуацію з правописом, видавці «Найпотрібніших правил...» С. Черкасенка зауважували: «Безладдя, яке панує тепер в українській ортографії й термінології, – се суще прокляття для сучасних упорядчиків шкільних книжок і підручників» [Черкасенко 1918: 3].

Вплив кодифікаційних процесів на освіту І. Огієнко коментував так: «Нам повинно тільки подбати і рішуче настояти, аби на всій цілій Україні був заведений неодмінно тільки один правопис. Повинен бути тільки один правопис і до навчання в нижчій школі і до навчання в університеті, і навіть до писання наукових праць» [Огієнко 1918б: 30]. Про відповідальність авторів підручників за реалізацію мовної політики розмірковував В. Сімович, про що свідчить, зокрема, примітка в його «Граматиці», пор.: «Шкільні підручники мають велике значення, бо ж вичитані в підручниках слова чи фрази вбирають ся легко в голову... Через те, як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цілі покоління на тому терплять» [Сімович 1923].

Отже, кодифікація українського правопису була одним із найважливіших завдань корпусної мовної політики доби Української революції. Усвідомлюючи свою відповідальність за розвиток української мови, уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР започаткували кардинально нову добу в історії правопису української мови [Німчук 2002: 10]. Першим науково обґрунтованим та офіційно схваленим правописним кодексом стали «Найголовніші правила українського правопису» (24 травня 1918 р.), які Ю. Шевельов визначив як «зародок централізованого мовного планування» [Шевельов 1998: 66]. Саме цю систему удосконалювала Правописно-Термінологічна комісія УАН, розробляючи так званий Академічний правопис.

3.3. Термінологія як об'єкт корпусної мовної політики

Одним із засобів упровадження української мови як державної в період 1917–1920 рр. було створення української наукової та технічної термінології. Дослідники проблем термінотворення наголошують, що взаємозв'язок між статусним та корпусним плануванням зумовлює зміни в структурі мови, тобто в її корпусі, одразу зі зміною статусу: «Підвищення статусу певної мови або надання їй певних нових функцій (ведення офіційного діловодства, викладання в навчальних закладах, видання газет, наукової літератури тощо)... вимагає розроблення необхідних терміносистем та стилів» [Д'яков 2000: 23]. Заходи, спрямовані на створення національних терміносистем – термінологічну модернізацію та термінологічну стандартизацію, називають термінологічним плануванням. Цей термін витлумачують як один з аспектів планування корпусу мови [Д'яков 2000: 145].

На необхідності централізованого розв'язання проблеми термінотворення за доби Української революції наголошували учасники мовнореформаторських процесів. Так, І. Огієнко зазначав: «Недержавний народ, що прагне стати державним, мусять заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову, правничу, урядову, канцелярійну, шкільну й т. ін.» [Огієнко 1994: 56]. Його думки були суголосні суспільним настроям. «Тепер на вчені круги вкраїнського суспільства лягає велика відповідальність за розвій української наукової мови», – наголошено в одній з тогочасних статей [Арендаренко 1918: 52–54].

Про масштаби заходів, спрямованих на створення української термінології, свідчить заохочена державою діяльність термінологічних комісій (Термінологічної комісії в Державній Канцелярії уряду П. Скоропадського, Термінологічної комісії в Міністерстві шляхів та в Головній військово-ветеринарній Управі, Правописно-Термінологічної комісії в УАН), видання термінологічних словників²⁰, численні публікації в періодичній пресі. Практика вношення термінології засвідчена й у законодавчих актах. Так, спеціальним наказом міністра військових справ по Головній військовій санітарній управі (№ 87 від 19 квітня 1918 р.) було затверджено скорочені адреси: «Головна Військова Санітарна Управа» як «Говісануп» та «Начальник Головної Військової Санітарної Управи» як «Начовісануп» [Наказ про скорочені... 1918: Державний Вістник]. У серпні 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив закон «Про зміну назви посад в Акцизних Інституціях...», згідно з яким назву «корчемна сторожа» змінено на назву «фінансова охорона» [Закон про зміну назв посад... 1918: Державний Вістник]. Усталення термінів прагнули досягти тлумаченням деяких слів безпосередньо в текстах нормативних актів – своєрідними глосами. Наприклад, у тексті «Обіжника в справі надсилання статистичних відомостей» (№ 435 від 30 квітня 1918 р.) добром синоніма витлумачено слово «речинці» (строки) [Обіжник в справі надсилання... 1918: Державний Вістник].

Варто наголосити, що мовнореформаторські заходи в царині термінології суспільство сприймало як найпереконливіші свідчення соціальних змін. Однак та зовнішня легкість, з якою до загального вжитку пропонували нові терміни, наражалася досить часто на внутрішній спротив мовної системи та мовного узусу. Таке явище є типовим, про що свідчать теоретичні узагальнення. Приміром, Н. Мечковська, розмірковуючи про межі втручання соціуму в мову через термінологію, наво-

---

²⁰ І. Огієнко у своєму «Бібліографічному покажчику» наводить, зокрема, такі: Дубняк К.В. «Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії», Левицький В. «Матеріали до математичної термінології», Тимченко Є. «Правничий український словник», Василенко В. «Опыт толкового словаря народной технической терминологии», «Словарь технических выражений. Сборник природничо-технічної секції»; у тогочасній періодиці є згадки про «Медичинський словничок» П. Адаменка, «Російсько-український словничок медичної термінології» О. Курило, «Російсько-український словник термінів фізики і хімії» М. Вікула.

дить думку О. Реформаторського про те, що «термін служить одночасно двом панам – термінології та загальнозживаній лексиці». Як член системи спеціальних значень терміни є керованими: їх винаходять в лабораторіях і кабінетах, а згодом упорядковують термінологічні комісії. Проте коли терміни лишаються «просто» словами, вони опираються регламентації [Мечковская 2000: 136–137].

Підтвердженням цього висновку є апеляція учасників мовно-реформаторських процесів в Україні за доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР до державних органів, оскільки саме в них вбачали силу, здатну до централізованого внормування термінології. Так, В. Самійленко у згадуваній статті пропонував створити Центральну термінологічну комісію, «котра б об'єднувала всю роботу впорядкування мови, щоб не було так, що одна комісія ухвалить якийсь термін, а інша утворить інший, і знов ладу не буде в нашій мові» [Самійленко 1918: 47].

Функції такої центральної термінологічної комісії спочатку виконувала Термінологічна комісія Київського наукового товариства, а після утворення УАН – Правописно-Термінологічна комісія (від 1921 р. – Інститут української наукової мови). Про те, що держава саме цим установам делегувала найвищі повноваження в царині внормування термінології, свідчить текст постанови, схваленої гетьманом П. Скоропадським, «*Про асигнування 27.999 карбованців на утримання існуючої при Міністерстві Шляхів Термінологічної комісії та на видання матеріалів цієї комісії*». У ній йшлося про погодження матеріалів підготовленого до друку збірника термінів із Термінологічною комісією Наукового товариства як про головну умову його державного фінансування [Постанова про асигнування... на утримання Термінологічної...1918: Державний Вістник].

Аналізуючи засади, на яких ґрунтувалося створення національних терміносистем за доби Української революції (1917–1920 рр.), Ю. Шевельов зауважував, що найчисельнішою і найвпливовішою тоді в мовознавстві була етнографічна школа [Шевельов 2002: 13]. Це означає, що панівними були принципи пуризму. «Чистоти української мови, – пише Шевельов, – шукали в народній пісні й оповіді старих записів» [Шевельов 2002: 13]. Цей висновок підтверджують, наприклад, міркування Є. Тимченка про лінгвістичну термінологію, пор.: «Ми б ніколи не допильнували чистоти нашої мови, коли б уважали на право обивательства усяких жаргонових слів, що її занечищують за-

вдяки ненаціональній школі» [Тимченко 1918: 45]. Не заперечують його й настанови І. Огієнка: «Ми повинні вчитися мови в народа... Простий нарід – то найкращий, наймудріший професор української мови» [Огієнко 1918а: 27].

В «Історії української літературної мови» методологічний принцип опрацювання термінології, що на ньому ґрунтувалася діяльність Інституту української наукової мови, І. Огієнко сформулював так: «Між іншим було прийнято засаду, яка панує в інших слов'янських народів – щоб термінологія була своя національна, а не чужомовна, наприклад: осередок (центр), рівнобіжна (паралельна) лінія. Цим українська термінологія розійшлася з російською, що здавна будується на інтернаціональній підставі» [Огієнко 1995: 252]. Уже йшлося про те, що Інститут української наукової мови постав з двох термінологічних комісій – комісії Київського наукового товариства та Правописно-Термінологічної комісії в УАН, тож висновок про методологічні засади стосується й початкового періоду в діяльності згаданих наукових установ, тобто періоду 1917–1920 рр. Слушність цієї думки підтверджує термінологічне оформлення «Найголовніших правил українського правопису». У тексті «Правил» віддають перевагу національним термінам, витлумачуючи їх у випадку першого вживання синонімом-інтернаціоналізмом або вживаючи паралельно, пор.: *протинка* (апостроф), *приросток і приставка, наросток, пень, речівник* [Найголовніші правила... 1918: Вільна Українська Школа].

Характеризуючи в найзагальніших рисах процеси впорядкування термінології за доби Української революції, Ю. Шевельов наголошував, що в цій сфері переважав «романтичний напрям у двох відмінах: романтизм історичний і романтизм етнографічний» [Шевельов 1998: 67]. Оскільки засади «історичного романтизму, – зазначає дослідник, – мало надавалися, або й зовсім не надавалися для інших (крім державотворення – О. Д.) ділянок життя, наперед виступав романтизм етнографічний» [Шевельов 1998: 67]. Отже, основний шар термінологічної лексики творці української термінології досліджуваного періоду мали намір узяти з діалектних запасів. Для нових понять пропонували або використовувати відомі слова, надаючи їм нового значення, або творити нові терміни, використовуючи словотвірні моделі з народної мови.

Варто наголосити, що процеси термінотворення захопили увагу широких верств населення: тогочасні періодичні ви-

дання заохочували читачів до «збирання» термінологічного матеріалу. Про суспільний розголос процесів термінотворення свідчить, зокрема, дискусія, що розгорнулася на сторінках журналу «Вільна українська школа» з приводу різноманітних термінологічних словників чи матеріалів до таких словників, укладених учителями-практиками. Наприклад, у № 5–6 за січень – лютий 1918 р. було надруковано відгук І. Кияниці на «Проект фізичної термінології» І. Марченка. Варто зауважити, що автор статті висловлює занепокоєння з приводу аматорства в царині внормування термінології: «Ціль моєї оцінки – остерегти вчительство перед марними заходами в справі утворення термінології. Не до утворювання й вироблювання нових термінів закликаю вчительство, а до наукового студіювання мови» (курсив у джерелі. – О. Д.) [Кияниця 1918: 26]. «На жаль в виданнях останнього часу, – наголошує автор «Матеріалів до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехнії», опублікованих у журналі «Вісник ветеринарної медицини», – з легким серцем поспішають «творити» нові слова і ця творчість частенько буває невдалою. Ми ж гадаємо, що раніш ніж кувати якісь нові терміни, треба розгорнути сторінки давно скованої народньої мови і там пошукати потрібного» [Матеріяли до складання словника... 1918: 122].

Проявів пуризму багато в тогочасних підручниках з мови. Мотивуючи використання граматичної термінології в підручнику «Коротка українська граматика», Г. Шерстюк подає українсько-російський термінологічний словник [Шерстюк 1917: 62–64]. П. Залозний покликається на авторитет Термінологічної комісії Товариства шкільної освіти [Залозний 1918: 2]. Це свідчить про прагнення уніфікувати граматичну термінологію в підручниках мови, узгодити її з тенденціями в процесах термінотворення, яких дотримувалися термінологічні комісії на чолі з найавторитетнішими вченими. У зв'язку з цим доречно згадати слова І. Огієнка: «Цю різноманітність граматичної термінології ще можна було зносити, коли граматика не ставала шкільним предметом... З того часу, як українська граматика піде до школи, ми повинні всіма силами дбати, аби скрізь заводили однакову термінологію» [Огієнко 1918б: 26].

Отже, загальна зацікавленість мовнореформаторськими процесами свідчила, з одного боку, про активний інтерес до мови в суспільній свідомості, що полегшувало втілення реформ, а з іншого – про появу великої кількості мовних варіантів на

різних її системно-структурних рівнях, у певному сенсі – про мовний анархізм, що, без сумніву, справляло негативний вплив на становлення мовної норми, адже суспільний характер норми виявляється помітніше, ніж суспільний характер мови. «Мовна норма, – зазначають дослідники, – нерозривно пов'язана із колективом мовців» [Струганець 2002: 7].

Проаналізовані вище приклади стосуються наукового мовознавства лише почасти – переважно як ілюстрації панівних тенденцій. Щоправда, «панівні» стосовно тих років не можна витлумачувати як «єдині». Серед науковців більшість дотримувалися поміркованого принципу, який зберігав недоторканими позиції термінів-інтернаціоналізмів. У зв'язку з цим доречно згадати думку Р. Смаль-Стоцького: «Боротьби проти запозичених слів узагалі не можна виправдати вже тому, що запозичені старі, як цивілізація, і без них не обходилися найсамостійніші мови. Народ не боїться запозичених слів, так само як не боїться запозичених ідей: і те, й друге, безперечно, стане його набутком і одержить у майбутньому своєрідний національний відповідник» [Смаль-Стоцький 1936]. Поділяв такі переконання й І. Огієнко, пор.: «Не можна повсякчасно здаватися на мову народню і даремно шукати там того, чого ніколи не знайдемо. Не нам спускатися до народу за математичними термінами, ні – краще будімо нарід, кличмо його до себе... З обопільного впливу й витвориться найкраща літературна мова» [Огієнко 1918: 29–30].

Застереження проти практики перекладати всю запозичену термінологію висловлював у цитованій вище статті В. Самійленко: «Принцип сей дуже небезпечний. Звичайно, зробити таку революцію в мові ми спроможемося, виженем з мови всі барбаризми, створимо мову філософії, математики, медицини, музики, взагалі мову всякого знання й умілості, техніки й промислу, але якщо цю мову створимо сьогодні, то будьте певні, що через десяток років та наша спеціальна мова зробиться архаїчною» [Самійленко 1918: 47].

Прикладом практичного втілення викладених засад став «Російсько-український словничок медичної термінології» О. Курило. Щоправда, у тогочасній пресі до нього було висловлено чимало зауважень, не останнє місце серед яких посідали звинувачення в недотриманні засад пуризму: «Не можна замовчати систематичного ставлення русицизмів на перше місце, а поруч, на друге, – слова суто українські» [Бібліографія 1918].

Наведені приклади свідчать про мовну політику тією мірою, наскільки вони є втіленням суспільної свідомості. Адже

дослідники наголошують, що пуристична діяльність є виявом мовного реформування [Яворська 2000: 181]. У зв'язку з цим особливого значення набувають приклади так званого «непрофесійного» – ненаукового – пуризму: мовнореформаторські ініціативи періодичної преси, вчителів, видавництв, різноманітних громадських та державних установ на кшталт Українського товариства шкільної освіти або Головної військово-ветеринарної управи чи Міністерства шляхів. Як зауважує Г. Яворська, справжньою причиною появи пуристичних тенденцій є позалінгвальні чинники психологічної, соціально-історичної та ідеологічної природи. «Пуризм найнаочніше супроводжує історичні періоди, коли на перший план виходить проблема національної самоідентифікації, національної самосвідомості», – узагальнює дослідниця [Яворська 2000: 181–182].

Отже, аналіз процесів унормування термінології за доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР дає підстави для висновку про етнографічний різновид тогочасного українського пуризму в царині термінотворення. Мовнореформаторська діяльність тих років визначила тенденції розвитку української мови на кілька десятиліть (до кардинальної зміни курсу за 30-х рр. ХХ ст. в СРСР), які через штучне уривання знову набули актуальності вже на сучасному етапі, в умовах незалежної України²¹.

3.4. Стилістичне внормування української мови в період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР

Унормування української літературної мови як напрям корпусної мовної політики мало вияв не тільки в орфографії та термінології, а й у нормативно-стилістичній системі мови. Як зауважує Г. Яворська, саме на стилістичному рівні реалізовано етнографічний різновид українського пуризму [Яворська 2000: 183–184]. Ю. Шевельов оцінює завдання, що стояли перед українськими кодифікаторами в 20-ті рр. ХХ ст., як «завдання величезної трудности». «Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діалектів далеко ще не переборено», –

²¹ Дослідники звертають увагу на прагнення відновити й розвинути правописні норми 20-х рр. у «Проекті найновішої редакції правопису» [Український правопис (Проект... 1999) та пуристичні тенденції в сучасній термінології [Радчук 2000; Пономарів О. 2002].

наголошує дослідник [Шевельов 2002: 12–13]. Як і раніше, багато прихильників мала тенденція орієнтуватися на усну народну мову. Проте проблема полягала в тому, що, по-перше, в усній мові навіть одного діалекту «повсякчас існує ціла низка вагань і варіантів, паралельно вживаних» [Шевельов 2002: 13]. по-друге, літературну норму витлумачували як наддіалектну сутність. Адже, зауважує Ю. Шевельов, «було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи (літературної мови – О. Д.), які вже прищепилися, хоч би й вони не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці» [Шевельов 2002: 13]. Тож українські мовознавці повинні були випрацювати чіткі критерії для вибору варіанта, зважено поєднавши традиційне книжне й розмовне. Складність ситуації полягала в тому, що внормування української мови вимагала практика, відтак усі «труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер» [Шевельов 2002: 13]. Щоправда, практичні результати в цій царині за доби Української революції – найскромніші. Більшість словників, що тоді з'явилися, були невисокого рівня. Переважали російсько-українські словники, створені з метою допомагати практично опанувати українську мову. Як зазначає Ю. Шевельов, ті словники «склалися похапцем, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань» [Шевельов 1998: 66].

І. Огієнко в «Історії української літературної мови» серед тогочасних російсько-українських словників називає «Словник російсько-український» П. Терпила, «Словник московсько-український» В. Дубровського й «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського, що, на думку мовознавця, «могли задовольнити тільки перші потреби нашої інтелігенції, але не робітників пера» [Огієнко 1995: 248]. За умов «швидкої українізації», наголошує І. Огієнко, особливо гостро відчувався брак словників синонімів української мови. «Помітним порожнім місцем української філології» вчений вважав відсутність історичного словника української мови, який би дуже прислужився «в час хитання вкраїнської письменницької мови» [Огієнко 1918а: 35].

Участь держави в кодифікаційних процесах засвідчена роботою над вищезгаданими словниками і, передусім, діяльністю Постійної комісії для укладання словника української живої мови в УАН. У «Звіті про перший піврік існування Української Академії Наук», представленим у травні 1918 р., діяльності цієї комісії присвячено окрему спеціальну статтю, у якій,

зокрема, зазначено: «Енергійно працює Постійна комісія для складання словника живої української мови, російсько-українського словника, який тепер особливо необхідний, щоб зберегти багату українську мову від невідповідних слів» [Перший піврік існування... 1993: 201]. Про результати виконаної роботи свідчить «Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.». З документа довідуємося, що за рік Комісія живої української мови перетворилася на авторитетну, постійно діючу наукову установу, що є найчисельнішою серед академічних комісій – «з цілою армією співробітників» [Звідомлення про діяльність... 1993: 227]. Очолював Комісію А. Кримський. Штатні посади обіймали А. Ніковський («керівничий над працями»), В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченко (постійні члени-редактори), О. Андрівська (учений-діловод), М. Гармашівна, В. Тутковський. До 1-го жовтня 1919 р. в комісії працювали також О. Синявський (як постійний член-редактор) та С. Буда, М. Гнаткевич, І. Селецький, І. Рудницький. Крім того, було 154 нештатних співробітників, які працювали за плату від картки.

Діяльність Комісії оцінено як таку, що «мала велику національну вагу й була особливо жвавою» [Звідомлення про діяльність... 1993: 227]. У «Звіті» схарактеризовано наукові засади опрацювання лексикографічного матеріалу: «Вихідною хронологічною датою для словника живої мови являється І. Котляревський. Українська словесність поділена:

а) на джерела класичні, з яких вибираються слова поспіль усі, причому рівночасно складаються і навіть згодом, як матеріали, можуть бути видані словники окремих українських письменників;

б) на джерела звичайні, відки вибираються тільки слова чи то особливого інтересу, чи особливого значення, уживання і граматичних сполучень і управління чи то слова незафіксовані досі в словниках» [Звідомлення про діяльність... 1993: 227].

Про результати діяльності Комісії свідчить кількість опрацьованих джерел: у звіті їх наводять 45. Серед них українських авторів (крім тих, що є в Б. Грінченка) – 35, етнографічних матеріалів – 7, словникових, зокрема словник Б. Грінченка, матеріали П. Житецького та рукописний словник А. Кримського із Звенигородщини (так у документі – О. Д.) – 3. За рік діяльності Комісії було зібрано й відредаговано 116815 українських карток та 114358 російсько-українських.

Отже, у перший рік діяльності УАН було закладено підвалини так званого Академічного словника, що його українські мовознавці оцінюють як «один з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років» [Шевельов 2002: 32]. Як зауважує Ю. Шевельов, у Словнику «виразно проявлялися, часом змагавшись, дві тенденції – одна народницька, наставлена на реалізацію всього етнографічно-селянського, друга – більш інтелігентська, почасти європеїзаторська» [Шевельов 2002: 34]. Виняткове значення Словника в тому, що він одночасно був і російсько-українським, залишаючись, як влучно висловився Є. Тимченко, «в істоті своїй українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку», і синонімічним, бо проти кожного російського слова подавали спершу його прямий український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідка, і, зрештою, фразеологічним [Шевельов 2002: 33].

Зрозуміло, що за рік завершити укладання словника було не можливо. Поразка Української революції, політична нестабільність не сприяли науковій діяльності (у документах УАН є свідчення, що Комісія не мала змоги збиратися на засідання через відсутність світла або через заборону Денікіна тощо). Проте і після встановлення влади більшовиків праця українських лексикографів тривала ще якийсь час на тих само засадах (до кінця 20-х рр.). Як зауважує Л. Струганець, за років українізації було закладено підвалини подальшого розвитку української мови – усталено її норми. «Незважаючи на антиукраїнські буревії наступних десятиліть, міцний нормативний фундамент зумів утримати складну мовну архітектоніку», – наголошує дослідниця [Струганець 2002: 62].

Кодифікація нормативно-стилістичної системи мала й популяризаторський вияв – у численних бібліографічних оглядах, рецензіях на нові українські видання, у статтях періодики, присвячених питанням культури мови. Найпоширенішою мовною вадою тоді вважали вживання росіянізмів або калькування («кування») слів за російськими моделями. Так, у бібліографічному нарисі з оглядом нових видань перекладної літератури для дітей в 16 числі журналу «Книгар» один з перекладів оцінено як невдалий, бо в тексті «є русизми (приманка, стадо) та рідна костриця – повитрищались, вихопула, вергонула» [Критика і бібліографія 1918: 937].

Уже йшлося, що критерієм вибору варіанта слововживання

в більшості випадків була його наявність у народній мові. Наприклад, аналізуючи «Украинскую грамматику» М. Грунського, рецензент свої зауваження супроводжує коментарем: «Так українець не скаже» [Критика 1918: 268–269]. Про панівне становище етнографічного критерію вибору варіанта норми опосередковано свідчить і такий факт: щоб визначити, чи придатні для використання в школі українські букварі та підручники початкової граматики, методисти радять учителям з'ясувати, *наскільки відповідає мова навчальної книги народній мові* (курсів наш. – О. Д.) [Левицький 1918].

Утвердженню в суспільній свідомості тенденцій етнографічного пуризму сприяла популяризаторська діяльність українських мовознавців, письменників. Ґрунтовну статтю про засади розвитку українського мовознавства написав І. Огієнко («Найперші завдання української філології»). Є. Тимченко зосередився на практичних порадах: окрему статтю із згаданого вже циклу «Лінгвістичні замітки» присвятив слову *правопис* [Тимченко 1918а: 54]. Полемізуючи з Д. Пелехом, Є. Тимченко обстоює права форми *правопис* (а не *правопись*). Висновок мовознавця ґрунтується на протиставленні російських форм (*запись, выпись*) українським (*запис, випис, напис, допис, упис, припис*), не представленим ніде «ні діалектично і не засвідчених історично формою на -сь» [Тимченко 1918: 44–48].

Завдання українських нормалізаторів для того періоду О. Курило вбачала в тому, щоб допомогти сучасній українській літературній мові «зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давніших українських письменників, а відбігла її сучасна мова. Для української мови є єдина можлива підстава – народна мова: елемент, що з його тепер твориться українська інтелігенція, це українське селянство, – тільки воно може дати обличчя українській літературній мові» [Курило 1923: 10].

Українські уряди заохочували мовнореформаторську діяльність саме в такому напрямі. Посилення тенденцій етнографічного пуризму мало коріння в політичній ситуації: утвердження демократичної української влади, що прагнула будувати народну республіку, зумовлювало пріоритетність демократичних засад і в мовознавчих дослідженнях (уже з огляду на це характеристичним видається цитоване твердження В. Самійленка про те, що вимова [г] в словах на зразок *інтелігенція* не властива українським селянам і навіть може бути сприйнята ними як чужа московська).

Отже, унормування літературної мови не було стихійним процесом, а мало риси корпусної мовної політики, узгодженої з тенденціями доби та покликаної реалізувати конкретну політичну програму – побудову в Україні незалежної Української Народної Республіки, утвердженої на засадах соціальної справедливості. Сильні соціалістичні настрої (більшість українських політиків того часу були за переконаннями демократами-соціалістами) впливали й на ставлення до мови. У тогочасній суспільній свідомості стереотипним було переконання, що мова – хоча й не «святощ, перед котрою повинні побожно клонити голову», але те, «що вистраждав собі народ протягом тисячолітньої історії» [Кияниця 1918: 26]. Саме тому мова народу «вимагає коли не поважання до себе, то принаймні уважливості» [Кияниця 1918: 26].

3.5. Мова урядових документів періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР у світлі мовнореформаторських процесів

Напрями корпусної мовної політики в Україні в досліджуваній період, тенденції мовнореформаторських процесів доби послідовно втілено в мові тогочасних документів. Законодавчі акти, численні постанови й розпорядження, тексти політичної публіцистики (відозви, звернення, універсали, грамоти) є тим типом дискурсу, що трансформує ірраціональні цілі в мовну реальність. У зв'язку з цим Л. Ставицька наголошує, що мова політики є одним з найважливіших чинників вольового авторитету мови [Ставицька 2000: 378]. О. Зарецький з-поміж ознак мовної політики виділяє й таку: встановлення державою певних зразків усного та писемного мовлення (дискурсу). Дослідник вважає, що виявом цієї ознаки є традиція подання урядових та ідеологічних документів у пресі, радіо тощо [Зарецький 2003: 166].

За одним із визначень, дискурс – це «текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними факторами; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія» [Зарецький 2003: 56]. У такому розумінні дискурс є важливим джерелом дослідження мовної політики – так само цілеспрямованої соціальної дії. З огляду на це цікавим видається аналіз мови документів уряду ЗУНР, здійснений М. Лесюком у статті «Мова документів уряду ЗУНР» [Лесюк 2000: 62–67].

Для аналізу напрямів і шляхів реалізації статусної та корпусної мовної політики директивні документи мають значення джерел. Проте, якщо для висновків про статусні зміни дослідники зосереджують увагу на змісті законів, розпоряджень, приписів, то про корпусні зміни свідчить власне їхня мова. Отже, мова політичного дискурсу доби Української революції (1917–1920 рр.) промовляє про мовнонормалізаторські пріоритети українських урядів і дає підстави для висновку про проведення корпусної мовної політики в досліджуваній період.

Цей висновок підтверджує, зокрема, й той факт, що тексти офіційних документів ретельно редагували. У попередніх розділах уже йшлося, що за доби Центральної Ради підготовкою документації до друку опікувалося Генеральне Писарство. Згадували й про створення за часів П. Скоропадського у структурі Державної Канцелярії Термінологічної комісії, яку очолив А. Кримський. До повноважень комісії належало редагування текстів офіційних документів з боку мови (термінології, стилістики, правопису). В уряді Директорії працював авторитетний учений-мовознавець І. Огієнко, який особисто підготував тексти багатьох урядових розпоряджень.

Чимало прикладів мовнореформаторської активності наводить з мови офіційних документів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР Ю. Шевельов. На думку вченого, вживана в тогочасному політичному дискурсі суспільна та правнича термінологія яскраво свідчить про романтичний напрям у поглядах на мову. Так, обстоюючи принцип історичного романтизму в галузі термінотворення, уряд УНР схилився до відновлення термінології козацької держави XVII ст. Відповідно «урочисті оголошення Центральної Ради звалися *універсалами*, парламент мав називатися *сойм*, державний секретар – *генеральним писарем*, губернії ставали *землями*. Грошовими одиницями були *карбованець*, *гривня* і *шаг*. Військові ранги починалися з *ройового*, а далі йшли: *чотовий*, *бунчужний*, *півсотенний*, *сотник*, *курінний*, *полковник*, *отаман*», – наголошує Ю. Шевельов [Шевельов 1998: 67].

Ця тенденція простежується і в документах Гетьманату, пор.: керівник держави – *гетьман*; охорона гетьмана – *сердюки*, військові ранги – *гуртковий*, *ройовий*, *чотовий*, *значковий*, *сотник*, *булавний старшина*, *осавул*, *полковник*, *генеральний хорунжий*, *генеральний бунчужний*; *генеральний обозний*; звернення гетьмана до народу – *грамота*. Прикметно, що керівник Директорії УНР мав титул *головного отамана*.

Варто наголосити, що ці приклади стосуються публічних посад і державних структур, тобто таких, які уособлювали державу, владу й нерідко стереотипізувалися в суспільній свідомості.

Уживання історизмів у ролі термінів, безумовно, мало символічне значення: доводило тяглість державотворчих традицій українського народу. Тож уведення їх до терміносистем було політичним заходом: терміни-історизми як найкраще узгоджувалися з політичною ідеологією українських урядів. Проте вбачати в цьому заході тенденції до самоізоляції немає підстав. У тогочасній суспільній термінології широко вживаними були й слова інтернаціоналізми: *генеральний секретаріат, резолюція, комітет, сесія, фінансова комісія, проект, протокол, меморандум, декларація, статут, закон, бюро, автономія* (з офіційних документів УНР); *рада міністрів, державний сенат, державна секретар, юридичний, департамент, кодифікація законів, інституція, комісар* (з документів Гетьманату); *директорія, трудовий конгрес, кабінет міністрів* (з документів Директорії УНР).

Як бачимо, політичний дискурс свідчить про прагнення гармонійно поєднувати в процесах термінотворення національні та інтернаціональні елементи. Національні елементи отримували певне ідеологічне навантаження. Вживання історизмів у ролі суспільних термінів сприяло устійненню нормативно-стилістичної сфери. Водночас термінологія офіційних документів ілюструє позицію тогочасної української інтелектуальної еліти щодо майбутнього української мови як мови європейської держави. Покликаючись на статтю М. Грушевського, який полемізував з приводу термінології з О. Янатою, Ю. Шевельов пише: «Погляд М. Грушевського полягав у тому, що (з огляду на реальні умови й потребу швидкого утвердження української держави – О. Д.) доводиться скористатися з тієї термінології, яка вже є» [Шевельов 2003: 88].

Цей висновок не суперечить думці про сильні пуристичні тенденції в суспільній свідомості того періоду. Адже суспільна свідомість формується різними впливами й настроями, крім того, вона доволі часто не збігається із запропонованим політиками суспільним ідеалом, дещо відстаючи від нього.

Політичний дискурс досліджуваного періоду дає підстави для висновку про тенденції в правописній реформі. Тексти документів здебільшого відповідали «Найголовнішим правилам українського правопису», схваленим Правописною

комісією Міністерства освіти. Деякі відмінності спостерігали в написанні запозичень. Так, у документах Центральної Ради вживанішою була літера *i* після приголосних: *асі́гнування, семіна́рій, террі́торія, діре́ктор*. Натомість у текстах документів періоду Гетьманату писали *аси́гнування, семіна́рія, хи́мічна, дире́ктор, терцто́рія*. За Директорії УНР у текстах законів знову стали писати *асі́гнування*, хоч залишилося написання *семина́рія*.

Варто наголосити, що відхилення в правописі вичерпуються поданими вище прикладами. У більшості випадків вживання літер *i* – *u* в словах іншомовного походження було усталеним. Непослідовність написання властива текстам законів значно меншою мірою, ніж текстам періодичних видань. Тексти документів свідчать, що за періоду Гетьманату віддавали перевагу в іншомовних загальних назвах літері *u*, (тобто дотримувалися норми, запропонованої «Найголовнішими правилами»), а за Директорії УНР траплялися поодинокі відхилення від неї.

Що ж до істотних відхилень від «Найголовніших правил», то такими треба вважати практику позначення в текстах офіційних документів м'якості-твердості [л] у словах іншомовного походження. Всупереч рекомендаціям «Правил...» у документах уряду П. Скоропадського, опублікованих у газеті «Державний вісник», та документах Директорії УНР, опублікованих у «Віснику державних законів для всіх земель Української Народної Республіки», писали *кляс, пляни, поштово-телеграфний, термінольо́гія, фільольо́гічний, декляра́ція, фльо́та, лекту́ра*, що свідчить про досить сильні позиції західноукраїнської правописної традиції.

Послідовно з *я* писали слова *офіці́яльний, матерія́ли (матер'я́ли)*. Офіційними документами засвідчене написання *авді́торія, кате́дра*. До написань, що послідовно не відповідали запропонованим правописним нормам, належать *вістник, істну́ючий*. Непослідовні написання зустрічалися в словах *хлоп'ячий – хлопячий, менше – меньше, народний – народній, до осені – з осені*. У текстах законів досліджуваного періоду послідовно писали *роспис, сшиток, роспорядження*. У відозвах Центральної Ради вживаними були форми *люде, селяне*, що надавали документам народнорозмовного звучання й використовувалися з пропагандистською метою.

Отже, правопис документів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР свідчить про прагнення українських урядів досягти суспільної згоди у справі кодифікації правописної систе-

ми, проте до жорстких адміністративних заходів владні структури не вдавалися, враховуючи реальну політичну ситуацію. Нестабільне становище Української держави було засвідчене й правописом: на орфографію офіційних документів, що загалом відповідала «Найголовнішим правилам», впливали правописні уподобання політичних лідерів. Цей висновок узгоджується з висновками соціолінгвістів про те, що орфографічна дискусія нерідко може сприйматися як політична боротьба, альтернативні рішення – як патріотичні або загарбницькі лозунги, символи чи прапори політичних противників [Мечковская 2001: 229]. Адже «всі графіко-орфографічні реформи є соціально зумовленими», а «їхні справжні мотиви – не у сфері раціоналізації письма, а в царині соціальної семіотики» [Мечковская 2001: 234].

Як зауважують дослідники, соціальна маркованість правописних реформ буває трьох видів: 1) конфесійна; 2) національно-мовна; 3) у термінах опозиції «елітарність-демократичність» [Мечковская 2001: 234]. Мова офіційних документів українських урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР свідчить, що мовнореформаторським процесам тих літ була властива соціальна маркованість у двох виявах: національно-мовна і та, що протиставляє мову еліти мові загалу. Послаблення соціалістичних настроїв за часів гетьмана П. Скоропадського втілилося й у мові офіційних документів: у них побільшало слів іншомовного походження, правопис яких відповідав книжним традиціям, а не усному мовленню центральноукраїнських регіонів. Така практика певною мірою суперечила «Найголовнішим правилам українського правопису». Тож слушним видається спостереження сучасних соціолінгвістів, що мовна політика – насамперед соціологічне завдання, роль лінгвістів у якому важлива, проте тільки технічна [Алпатов 1997: 75].

Мова офіційних документів урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР є важливим джерелом для з'ясування тенденцій устійнення нормативно-стилістичної сфери. Передусім вони стосуються офіційно-ділового стилю. Як зауважує С. Єрмоленко, «зміна суспільного статусу української мови закономірно спричинилася до розширення стилістики офіційно-ділового спілкування» [Єрмоленко 1998: 28].

Тогочасний офіційний дискурс свідчить про жанрове розмаїття текстів офіційно-ділового стилю. Урядові до-

кументи за того періоду оформлювали як закони, накази, обіжники, протоколи (журнали), доповідні записки, звіти, інструкції, оголошення. Вживаними були жанри, що являли собою симбіоз офіційно-ділового та публіцистичного стилів – відозви, грамоти, універсали, декларації. Архівні матеріали та газетні публікації свідчать про становлення і розвиток українського справочинства як основної сфери застосування офіційно-ділового стилю. Зразки різноманітної ділової документації часом затверджували спеціальними законами (наприклад, запропонований державою стандарт оформлення документів для обліку населення ([Устава про учот... 1918: Державний Вістник]), а часом міністерськими розпорядженнями (приміром, обіжник Міністерства освіти від 22 листопада 1917 р. з пропозиціями, як поліпшити роботу діловодів [Інструктажі по веденню діловодства... ЦДАВО України]).

Стилістичний аналіз зразків офіційно-ділової документації досліджуваного періоду дає змогу зробити висновок про початковий етап формування таких підтипів офіційно-ділового стилю, як законодавчий та адміністративно-канцелярський [Озерова 1999 www]. Щоправда, для того процесу характерною була увага не до канонізації слововживання, а до чіткого дотримання зовнішньої форми документів. Саме про чіткість оформлення документів йшлося в більшості тогочасних приписів [Наказ про тимчасові... 1918: Державний Вістник; Зразки оформлення... 1918: Державний Вістник].

Мовне оформлення зразків тогочасного офіційно-ділового стилю свідчить про тенденції до калькування аналогічних зразків російського канцеляриту. Для такого висновку дає підстави аналіз схвалених законом текстів *домових* та *квартирних* книжок, пор.: документи [Додаток № 1 до ст. 1... 1918: Державний Вістник; Додаток № 2 до ст. 7... 1918: Державний Вістник; Додаток № 3 до ст. 4... 1918: Державний Вістник].

Домова книжка
для реєстрації осіб
мешкаючих у домі під №
..... по ..... вулиці
району Державної Варти
міста .....

№ № помешкання	Прізвище По батькові Стан	По якому документу	Діти від народження	Звідки і коли прибув	Віросповідання	Рід заняття	Росписка в одержанні відомостей місцевим районом Державної Варти з зазначенням часу одержання	Коли і куди вибув	Росписка в одержанні відомостей місцевим районом Державної Варти з зазначенням часу одержання

[Додаток № 1 до ст. 1... 1918: Державний Вістник]

Квартирний сшиток для реєстрації осіб, мешкаючих в помешканні № ....., дому під № ..... по ..... вулиці ..... району Державної Варти міста .....

Книга ведеться безпосередньо особою, яка займає помешкання (квартирогосподарем).

Прізвище, ім'я По батькові Стан	Звідки і коли прибув	Росписка квартирогосподаря з зазначенням часу подачі відомостей	Коли і куди вибув	Росписка особи, яка одержує відомості для домової книги

[Додаток № 2 до ст. 7... 1918: Державний Вістник].

Відомости
про осіб, прибувших без
документів до нового місця мешкання

Прізвисьце:	
Ім'я по батькові	
Стан:	
Місце постійного мешкання	
Звідкіль прибув:	
Час прибуття	
Причини не представлення документів	
Підпис прибувшого, або квартирогосподаря умебльованих кімнат готелів и т.п.	

[Додаток № 3 до ст. 4... 1918: Державний Вістник].

Вживання активних дієприкметників *прибувших, мешкаючих, існуючих, будуючих, підлягаючих, керуючі, тримаючих, управляючий, служачі* вказує на те, що за зразок оформлення ділової документації за тих років правила російські відповідники. Слушним є спостереження М. Сумцова, який зауважував: «Перехід державних інституцій на українську мову викликає страшенну путанину слів і виразів в термінології. Не маючи ніякої допомоги за браком відповідних людей і книжок, кожна інституція силкується щось зробити власними силами якого-небудь випадкового чиновника, полужнавця мови, який там дещо маракує по-українськи» [Сумцов 1918: 6–16].

Прагнучи подолати формальне ставлення до справи українізації сфери офіційного спілкування, уряд Директорії схвалив розпорядження *«Про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ»*, яке зобов'язувало покласти край вживанню «неможливої макаронічної мови, що складалась за допомогою словника російських слів та перекручених українських» [Обіжник про негайну... 1918 р. : Державний Вістник].

Варто наголосити, що функціональна диференціація української мови впродовж досліджуваного періоду істотно поглибилася. Тексти урядових документів удосконалювалися, стаючи дедалі чіткішими, однозначнішими. Виразною була тенденція до вживання віддіслівних іменників на -ння: *асигнування, відбування, видавання, викладання, встановлення,*

головування, заведення, завідування, заснування, з'ясування, невиконання, одержання, підготовлення, призначення, редагування, розроблення, увільнення, утримання тощо. Хоч подекуди трапляються й слова *надсилка, переписка, підготовка*. Широковживаними були канцеляризми з прийменником *по*: *по всіх семінаріях, по згоді, по мові, по попереднім порозумінні, по проханню, по тих або інших умовах, по телеграфу, по українознавству, по цьому питанню* тощо.

Основною синтаксичною конструкцією в текстах найвищої юридичної сили були інфінітивні речення. У складнопідрядних мети віддавали перевагу сполучнику *аби*, хоч вживаним був і сполучник *щоб (щоби)*, активно використовували звороти-канцеляризми: *згідно з, з огляду на, на підставі, разом з цим, вважає необхідним* тощо.

Наведені вище приклади свідчать про активне формування офіційно-ділового стилю мови. Навіть недостатня мовна освіта, російськомовність багатьох чиновників, відсутність словників та наукових рекомендацій не могли упокорити бурхливу мовну стихію. Тож державотворча діяльність українських урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР заклала підвалини розвитку української ділової мови.

Отже, кардинальні статусні зміни, що відбувалися впродовж 1917–1920 рр. помітно вплинули на корпус української мови: посилилася стильова диференціація мови, активізувалися термінотворчі процеси та процеси внормування правопису й слововживання. Важливо, що ці перетворення «стану української мови» [Шевельов 1998] були зумовлені мовною політикою українських урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР і мали ознаки керованого процесу, підпорядкованого чітко сформульованій меті – фактичному (а не лише юридичному) удержавленню української мови.

ВИСНОВКИ

1. Сучасна теорія мовної політики ґрунтується на протиставленні статусного та корпусного планування. Визначаючи напрями мовної політики, слід враховувати об'єкти свідомого впливу суспільства на мову, а також механізми втілення мовнореформаторських заходів. З огляду на це доцільною видається характеристика напрямів мовної політики за сферами впровадження мовних змін у соціумі. Тому напрями мовної політики досліджуваного періоду слід вважати запровадження української мови як державної в діяльність органів влади, розвиток освіти українською мовою, впровадження української мови у сферу культури (розвиток українськомовної періодики, українського книговидавництва, театрального та кіномистецтва), використання української мови в діяльності церкви тощо), унормування мови – кодифікацію правопису та нормативно-стилістичної сфери, створення національних терміносистем, розгортання мовознавчих студій.

2. Аналіз архівних матеріалів (директивних документів, публікацій тогочасної періодики) дає підстави для висновку про цілеспрямовану мовну політику української держави за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР.

3. Мовнореформаторські заходи урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, попри неоднакову стратегію внутрішньої політики, були послідовними.

4. Принципи мовної політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР мали характер політичної альтернативи: якщо всі проросійські політичні сили відкидали ідею державності української мови, то зазначені українські уряди не лише декларували її, а й прагнули втілити в життя. Є підстави вважати, що політика українізації, здійснювана в 20-х рр. урядом УРСР, була вимушеною: її (українізацію) зумовила потреба посилити позиції партії більшовиків в національних регіонах. Саме тому, відкидаючи спочатку політику удержавлення української мови, більшовицький уряд змушений був вдаватися до неї як до єдиного ефективного способу свого утвердження в Україні. Тож напрями мовнореформаторської стратегії, започатковані Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією УНР, набули директивного підтвердження більшовицькою владою (постанова РНР від 21 вересня 1920 р. «Про введення української мови в школах і радянських устано-

вах» фактично дублює закони «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері» (березень 1918 р.) та «Про державну мову в Українській Народній Республіці» (січень 1919 р.).

5. Серед механізмів реалізації мовнореформаторських приписів держави за доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР особливу роль відігравали ті, що були спрямовані на формування активного ставлення до мовного питання в суспільній свідомості. Це насамперед українськомовна преса, популярні види масової культури – театр, хорове мистецтво, кінематографічні вистави, а також мовна освіта через систему курсів українознавства та школу.

6. Аналіз документів та матеріалів періодичної преси дає змогу зробити висновки про труднощі в реалізації мовної політики об'єктивного та суб'єктивного характеру. Об'єктивно перешкождали втіленню мовної політики політична нестабільність, умови війни, економічні негаразди, короткий термін існування української держави, рівень розвитку української мови (некодифікованість українського правопису, несформованість національних терміносистем, недостатня диференційованість стилів). Труднощами суб'єктивного характеру слід уважати неузгодженість ідеологічних засад діяльності Центральної Ради (Директорії УНР) та Гетьманату, а також волюнтаризм політичних лідерів, який стосовно мовної політики мав вияв у правописних уподобаннях, особистих симпатіях чи антипатіях до вчених-мовознавців тощо.

7. Мовну політику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР маємо підстави оцінити як успішну. Головним здобутком цієї політики стало утвердження ідеї державності української мови в системі національних культурних цінностей. Українська мова як один із виявів державницьких прагнень української нації набула значення соціального символу. Такий ідеологічний статус української мови зберігався впродовж усього радянського періоду. Це зумовило постійне прагнення компартійної влади наблизити систему української мови до системи російської мови, що зрештою мало призвести до мінімізації ролі української мови в житті суспільства. Істотний потенціал української мови як соціального символу підтверджують факти суспільного руху за незалежність України у 80-ті рр. ХХ ст. (схвалення «Закону про мови в УРСР» як прелюдія процесів суверенізації, відродження Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка тощо).

8. Серед напрямів мовної політики урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР більша спланованість притаманна статусним, тобто тим, що мали на меті утвердження державного статусу української мови. Саме статусна політика засвідчена законодавчими актами. Проте українська влада заклала підвалини й корпусної політики. Найбільше досягнень було в справі кодифікації правопису та розгортанні мовознавчих досліджень. В УАН почали формуватися українські лінгвістичні школи, діяльність яких була перервана наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. з наступом тоталітаризму в СРСР.

9. Як вияв державної корпусної мовної політики слід кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, а також Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в діловодстві.

10. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР справила помітний вплив на суспільну свідомість, спричинивши бурхливий розвиток українського духовного життя: феноменальне явище, відоме як Розстріляне Відродження, стало наслідком реалізації творчого потенціалу української мови, штучно стримуваного в попередні часи дискримінаційною мовною політикою царату.

11. Результати аналізу мовної політики досліджуваного періоду мають практичне значення для розв'язання мовних проблем сьогодення. Вони свідчать про необхідність активної участі держави у випрацюванні мовної політики та її реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ажеж Клод. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки: Пер. с фр. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
2. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 13–19. (а)
3. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Фінляндія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 20–25. (б)
4. Ажнюк Б. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48–54.
5. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999. – 450 с.
6. Ажнюк Б. М., Ажнюк Л. В. Екологія мови: український вимір. – 36. праць Науково-дослідного інституту українознавства: – Т. XVII. – К., 2007. – С. 57–65.
7. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – О., 1998. – 190 с.
8. Алпатов В. М. 150 языков и политика. 1917–1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения, 1997. – 192 с.
9. Алпатов В. М. История лингвистических учений: Учеб. пособие. – М.: Языки рус. культуры, 1998. – 368 с.
10. Арендаренко А. Наші наукові справи // Шлях. – 1918. – № 2. – С. 52–54.
11. Базиев А. Т., Исаев М. И. Язык и нация. – М.: Наука, 1973. – 247 с.
12. Балабуха К. Мовна ситуація на Харківщині // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 139–145.
13. Балицька О. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 1993. – 266 с.
14. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 439 с.
15. Белл Р. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. М.: Международные отношения, 1980. – 318 с.
16. Белодед И. К. Избранные труды: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 1. – 447 с.
17. Бернацкая А.А. О трех аспектах экологии языка // Вестник КрасГУ. Гуманитарные науки. – 2003. – № 4.
18. Бібліографія // Вістник Ветеринарної Медицини. – 1918. – № 1. – С. 27.
19. Бібліографія // Українська кооперація. – 1918. – № 1. – С. 57.

20. Бібліографія. Українські підручники для галицьких шкіл // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 94–96.
21. Блакар Р. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88–125.
22. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.
23. Брайт У. Введение: параметры социолингвистики // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 34–41.
24. Брицин В.М. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 328–332.
25. Булаховський Л. А. Виникнення, розвиток літературних мов // Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР. – 1941. – Т.1. – С. 91–114; 1946. – Т. 2/3 – С. 113–154.
26. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Зарубежная лингвистика. – М.: Прогресс, 1999. – Вып. III. – С. 37–41.
27. Вахтин Н. Б., Головкин Е. В. Социолингвистика и социология языка. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2004. – 336 с.
28. Вахтин Н.Б. Языки народов Севера в XX веке. Очерки языкового сдвига. – СПб.: ДБ, 2001. – 338 с.
29. Верста І. Мікрополе терміна *мовна політика* // Вісник Львівського університету. – Серія філол. 2006. – Вип. 38. – Ч. І. – С. 89–94.
30. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – № 14. – С. 868.
31. Вимітка з протоколу засідання Центральної Ради від 28 листопада про асигнування «Товариству шкільної освіти» 200 000 карбованців та Єврейському демократичному товариству 50 000 карб. на видання підручників. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 14. – Арк. 8.
32. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX вв. – М.: Учпедгиз, 1938. – 448 с.
33. Витяг з протоколу № 2 засідання історично-філологічного відділу УАН // Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 239–240.
34. Гак В. Г. Мови і кордони // Комуніст України. – 1989. – № 7. – С. 61–67. (а)
35. Гак В. Г. К типологии форм языковой политики // Вопросы языкознания. – 1989. – № 5. – С. 104–133. (б)
36. Гамперц Дж. Дж. Об этнографическом аспекте языковых изменений // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 299–319.
37. Гіденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
38. Городенська К. Роль державних і академічних інституцій у випрацюванні мовної політики // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 152–155.

39. Граматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві. – К. – 1917. – 16 с.
40. Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. – К.: Криниця, 1917. – 64 с.
41. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
42. Грушевський М.С. Визволення Росії і українське питання // Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. – С. 383–544. (б)
43. Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905–1906 років // Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. – С. 289–382. (а)
44. Грушевський М.С. Українство і питання дня в Росії // Твори: У 50 т. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. – С. (в)
45. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: Пер. с нем. яз. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
46. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2000. – 218 с.
47. Декларація Генерального Секретаріату 25 червня 1917 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К.: Вища школа. – 1997. – Ч. 1. – С. 415.
48. Деникин А. И. Очерки русской смуты: в 3 книгах. – Кн. 2 / Т.2. Борьба генерала Корнилова; Т. 3. Белое движение и борьба Добровольческой армии. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 736 с.
49. Державна Канцелярія. Накази про призначення та увільнення // Державний Вістник. – К., 1918. – № 50.
50. Державна мова // Народня справа. – 1918. – № 19. – С. 28.
51. Дерусифікація середніх шкіл на Україні // Вільна українська школа. – 1918. – № 10.
52. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М.: Наука, 1966. – 402 с.
53. Дешериев Ю. Д. Языковая политика // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
54. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні // Урок української. – 2000. – № 10. – С. 2–4.
55. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 3–3 зв. (а)
56. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 10–10 зв. (б)
57. До директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 11; 45. (в)
58. До спокою і праці! // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 75.

59. До українського громадянства. Заклик ради Товариства українських поступовців // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 401–402.
60. До української людності. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 5–5 зв.
61. До українців поза межами України суцких. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 6–6 зв.
62. Додаток № 1 до ст. 1 Устави про учот населення в містах і міських оселях Української Держави // Державний Вістник. – 1918. – № 30. (а)
63. Додаток № 2 до ст. 7 Устави про учот населення в містах і міських оселях Української Держави // Державний Вістник. – 1918. – № 30. (в)
64. Додаток № 3 до ст. 4 Устави про учот населення в містах і міських оселях Української Держави // Державний Вістник. – 1918. – № 30. (б)
65. Дозвіл Головного управління у справах мистецтв і Національної культури про відкриття в Одесі Музичної академії. – ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Опис 1. – Спр. 2 – Арк. 1–11.
66. Докладна записка до пана Головноуправляючого по правах Мистецтв та Національної культури. – ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Опис 1. – Спр. 62. – Арк. 12–12 зв.
67. Доповідна записка делегації Української центральної Ради Тимчасового уряду та виконавчому комітетові Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України. 30 травня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 98.
68. Доповідна записка комісара народної освіти Волині про українізацію шкільної освіти // Український національний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 776 – 778.
69. Доповідна записка комісара по українізації шкіл Чернігівщини генеральному секретареві народної освіти // Український національний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 601–602.
70. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917–1923 рр. Ужгород, 1930. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с.
71. Дурдуковський В. З щоденника вчителя // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5 – 6. – С. 44 – 47.
72. Енциклопедія політичної думки – К.: Дух і Літера, 2000. – 580 с.
73. Єрмоленко С. Я. Стилістика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство. – 1998. – № 2. – С. 25 – 36.
74. Єфремов С. Українознавство: Показчик потрібнішої до самоосвіти літератури. – К.: Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, 1920. – 64 с.

75. Жирмунский В. М. Проблема дифференциации языков // Язык и общество. – М.: Наука, 1968. – С. 22–38.
76. Жлуктенко Ю. О. Современные проблемы теории и практики языкового планирования // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 85–96.
77. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 – 1941). – К.: Наукова думка, 1991. – 260 с.
78. Жовтобрюх М.А. Про наш правопис // Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису». – К.: УНВЦ «Рідна мова»: Довіра, 1997. – С. 86–99.
79. З Постанови Першого Всеукраїнського з'їду самостійників-соціалістів // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
80. З приводу питання про державну мову // Відродження. – 1918. – № 150. – С. 5.
81. З програми Української партії соціалістів-федералістів // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
82. Загнітко А. Напрями і тенденції сучасної мовної політики: семантичний і прагматичний аспекти // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 181–196.
83. Зайченко Н., Присяжнюк Н. Українська мова в контексті мовної політики світу ХХІ століття // Мовознавство: Матеріали III Міжнародного конгресу україністів 26–29 серпня 1996. – Харків, 1996. – С. 9–14.
84. Закон про асигнування 490 000 гривень на влаштування українських книгозбірень при українських державних середніх школах // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 21.
85. Закон про асигнування Міністерству Освіти на курси українознавства для вчителів по всій Україні 2.184.790 карбованців // Державний Вістник. – 1918. – № 12.
86. Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 21.
87. Закон про відновлення національно-персональної автономії // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 5. – С. 34.
88. Закон про встановлення розпису нових окладів платні служачим Вчительських Інститутів та Вчительських Семинарій та про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти та Мистецтва 4.999.080 карб на видачу платні по новим окладам з 1 червня 1918 року // Державний Вістник. – 1918. – № 74.

89. Закон про громадянство Української Держави // Державний Вістник. – 1918. – № 21.
90. Закон про державну мову в Українській Народній Республіці // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – № 1.
91. Закон про деякі зміни та доповнення до закону про хлопчачі гімназії та реальні школи від 19 травня 1912 року про встановлення розписів нових окладів платні їх служачим та про асигнування... // Державний Вістник. – 1918. – № 65.
92. Закон про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про дівочі гімназії Міністерські та гімназії колишнього Маріїнського Відомства, про встановлення розпису нових окладів платні служачим цих гімназій та про асигнування в розпорядження Міністра Народньої освіти та Мистецтва 8 389 789 карб. на видавання платні по нових окладах // Державний Вістник. – 1918. – № 74.
93. Закон про деякі зміни та доповнення до існуючих законів про комерційні школи // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 21.
94. Закон про заснування в усіх вищих школах Української Народньої Республіки лектури української мови // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 11.
95. Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Державний Вістник. – 1918. – № 41.
96. Закон про заснування Української Академії Наук в м. Києві // Державний Вістник. – 1918. – № 73.
97. Закон про зміну назв посад і про утворення нових посад в Акцизних Інституціях рівно ж про встановлення розпису платні служачих в Акцизних Інституціях, Центральній Хімічній Лябораторії й Скарбових Монополіях Міністерства Фінансів // Державний Вістник. – 1918. – № 33.
98. Закон про зміну умов здобуття звання приват-доцента в державних університетах України // Державний Вістник. – 1918. – № 80.
99. Закон про карну відповідальність за образу національної чести й достоїнности // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – № 5. – С. 34.
100. Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах // Державний Вістник. – 1918. – № 32.
101. Закон про перетворення Кам'янець-Подільської державної духовної дівочої школи в Кам'янець-Подільську селянську дівочу гімназію...// Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 37.

102. Закон про перетворення Київського Народнього Українського Університету в Київській Державний Український Університет // Державний Вістник. – 1918. – № 41.
103. Закон про право писання та оборони дисертацій на вчені ступені в усіх вищих школах України українською мовою // Державний Вістник. – 1918. – № 55.
104. Закон про проголошення Державними Вищими Школами бувших Російських вищих шкіл, які знаходяться нині на території України // Державний Вістник. – 1918. – № 51.
105. Закон про скасування шкільних округ // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2 – С. 75.
106. Закон про шкільне управління. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 14. – Арк.11.
107. Закон Центральної Ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері, *24 березня 1918 р.* // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 229.
108. Законопроект про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури по середніх та вищих початкових школах всіх відомств, а також учительських і духовних семінаріях та інститутах. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 14. – Арк. 50.
109. Законопроект про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 73.
110. Законопроект про заснування в м. Києві культурного кінотеатру та кінолабораторії. – ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Опис 1. – Спр. 62. – Арк. 10.
111. Залізник Г. Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 104–106.
112. Залізник Г. М., Масенко Л. Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 92 с.
113. Залозний П. Початкова граматики української мови. Підручник для початкових і першого класу середніх шкіл. Кн. 1. – К.: Вид-во Ів. Самоненко, 1918. – 64 с.
114. Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 260 с.
115. Збирайте термінологічний матеріал! // Вістник Ветеринарної Медицини. – 1918. – № 5. – С. 32.
116. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. // Історія Академії Наук України 1918–1923.

- Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 227.
117. Зразки оформлення міжнародних переводів по поштово-телеграфному відомству // Державний Вістник. – 1918. – № 8.
  118. Исаев М. И. О языках народов СССР. – М.: Наука, 1978. – 220 с.
  119. Исаев М. И. Языковое строительство в СССР (процессы создания письменностей народов СССР). – М.: Наука, 1979. – 352 с.
  120. Из пояснювальної записки Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка до комісії для вироблення законопроектів про організацію Історично-філологічного відділу УАН // Історія Академії Наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 569 с.
  121. Інструктажі по веденню діловодства. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 46. – Арк. 1–2 зв.
  122. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
  123. Карасик В. И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
  124. Каращук Г. Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині) // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 197–209.
  125. Катагощина Н. А. Языковая политика и процесс кодификации норм письменного-литературных языков // Докл. сов. ученых на VIII Всемир. социалингвист. конгр. – М.: Наука, 1974. – С. 34–40.
  126. Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 213–225.
  127. Кияниця І. Одгук з приводу «Проекту фізичної термінології Ів. Марченка» // Вільна українська школа. – 1918 – № 5–6. – С. 24–26.
  128. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.
  129. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
  130. Клопіт з мовою // Народня справа. – 1918. – № 22.
  131. Клопотання про створення державної друкарні. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 14. – Арк. 74.
  132. Козак І. Проблема вітчизняного букваротворення в період визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 143. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2002. – 208 с.
  133. Конкурс // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 5–6. – С. 77.

134. Конституція Української Народної Республіки 29 квітня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. – С. 330–335.
135. Копиленко О. Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. // Право України. – 1998. – № 9. – С. 44–48.
136. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – 288 с.
137. Кочерган М.П. Мова як символ соціальної солідарності // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 3–10.
138. Крилач Сава. Жажлива небезпека для рідної мови // Шлях. – 1918. – № 4–5. – С. 83–86.
139. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 16–37.
140. Критика // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 8–9. – С. 268–269.
141. Критика і бібліографія // Книгар. – 1918. – № 16. – С. 937.
142. Критика і бібліографія // Книгарь. – 1918. – № 14. – С. 863.
143. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.
144. Кузнецов С. Н. Модели языковой политики в русскоязычном обществе // Русский язык: исторические судьбы и современность (Материалы Международного конгресса). – М., 2001. – С. 310–312.
145. Курило О. Початкова граматики української мови. Ч. 2. – Х.: Книгоспілка, 1923. – 63 с.
146. Курило О. Уваги до сучасної української мови. – Вид. 2-е. – К.: Книгоспілка, 1923. – 120 с.
147. Лабов У. Единство социолингвистики // Социально-лингвистические исследования. – М.: Наука, 1976. – С. 5–30.
148. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 96–181.
149. Лазаренко Л. О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні (лінгвістичний та соціолінгвістичний аспекти) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 130 с.
150. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. – 2002. – № 4. – С. 3–22.
151. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание: (Избр. раб.): Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1977. – 223 с. (а)
152. Ларин Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – С. 189–199. (б)

153. Левицький О. Про навчання рідної мови в українській початковій школі // Вільна українська школа. – 1918. – № 8–9. – С. 201–206.
154. Лепта від малечі // Народня справа. – 1918. – № 34. – С. 27.
155. Лесюк М. Мова документів уряду ЗУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-українська народна республіка: історія і традиції. – Львів. – 2000. – С. 62–67.
156. Лизанчук В. Декларації про державність української мови і реальний стан її функціонування в Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 17–23.
157. Листування з Міністерством освіти. – ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 25–25 зв.; Арк. 29.
158. Марусик Т. Правові аспекти мовної політики Франції // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 37–42.
159. Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 255–260.
160. Масенко Л. До проблеми вульгаризації мови // Дивослово. – 2002. – № 6. – С. 20–21.
161. Масенко Л. Лінгвокультурологія і стратегія мовної політики в дослідженні Романа Кіся // Дивослово. – 2003. – № 12. – С. 12–17.
162. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
163. Масенко Л. П. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1998. – 99 с.
164. Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехнії // Вістник Ветеринарної Медицини. – 1918. – № 6. – С. 122.
165. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 212 с.
166. Мельник Е. Проблеми українізації вищої школи в Україні за Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 років) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 15. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – 136 с.
167. Меморандум товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка у Києві до п. Гетьмана всієї України в справі оборони українського слова // Відродження. – 1918. – № 150.
168. Мечковская Н. Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учеб. пособие для студентов филол. и лингв. специальностей. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 312 с.
169. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Учеб. пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 207 с.

170. Мокієнко В. До проблеми мовної політики в Україні: погляд з лінгвістичної відстані // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 277–282.
171. На якій мові видавати газету «Народне життя» // Народня справа. – 1918. – № 25. – С. 29.
172. Найголовніші правила українського правопису // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 10. – С. 345–349.
173. Наказ про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві // Державний Вістник. – 1918. – № 47.
174. Наказ про заснування на залізницях курсів по українознавству // Державний Вістник. – 1918. – № 18.
175. Наказ про надсилку всіма інституціями Міністерства Шляхів листувань на українській мові // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
176. Наказ про поділ Канцелярії Міністра Земельних Справ на 4 відділи // Державний Вістник. – 1918. – № 47.
177. Наказ про скорочені адреси // Державний Вістник. – 1918. – № 13.
178. Наказ про тимчасові посвідчення на проїзд на залізницях // Державний Вістник. – 1918. – № 5.
179. Наказ про утворення національної низчої початкової школи з початку наступного 1918 – 1919 шкільного року // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
180. Наказ про утворення Термінологічного Збірника Міністерства Шляхів // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
181. Наказ про утворення Термінологічної Комісії // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
182. Непійвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 303 с.
183. Никольский Л. Б. Синхронная социолингвистика: теория и проблемы. – М.: Наука, 1976. – 168 с.
184. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 116 с.
185. Німчук В. Українська мова в християнських храмах // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 315–350.
186. Новий Міністр Освіти // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 8–9. – С. 265–266.
187. Обіжник в справі законів, обіжників і розпоряджень Російського Уряду і УЦР // Державний Вістник. – 1918. – № 6.
188. Обіжник в справі надсилання статистичних відомостей // Державний Вістник. – 1918. – № 3.

189. Обіжник в справі неприхильного відношення повітових Старостів до українських учительських курсів // Державний Вістник. – 1918. – № 21.
190. Обіжник в справі українізації учительських інститутів та семінарій // Державний Вістник. – 1918. – № 6.
191. Обіжник про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ від 23 грудня 1918 р. // Державний Вістник. – 1918. – № 84.
192. Обіжник про технічну сторону виготовлення матеріалів призначених для опублікування в «Вістнику Ради Народних Міністрів» – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 28.
193. Обіжник про упорядкування курсів української мови // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
194. Обіжник про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918–1919 шкільного року // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
195. Обіжникове розпорядження Міністерства Освіти про плани навчання в учительських семінаріях // Державний Вістник. – 1918. – № 44.
196. Огієнко І. Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську. – К.: Видавництво Книгарні Є. Черепівського, 1918. – 48 с. (а)
197. Огієнко І. І. (митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
198. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Факс. вид. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 72 с.
199. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. – К.: Видавництво книгарні Є. Черепівського, 1918. – 32 с. (б)
200. Огієнко І. Рідне писання. Українська граматика. Ч. 2. Основи вкраїнського правопису. Підручник для другого й третього року навчання в народніх школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх, ухвалений Міністерством освіти для вжитку в школах. – К.: Вид-во книгарні Є. Черепівського, 1918. – 113 с. (г)
201. Огієнко І. Українська граматика. Ч. 1. Основи вкраїнського правопису. Підручник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх. – К.: Вид-во книгарні Є. Черепівського, 1918. – 48 с. (в)
202. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. (Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитися української мови). – К., 1918. – 88 с. (г)
203. Оголошення // Державний Вістник. – 1918. – № 39.
204. Оголошення адміністрації контори «Державного Вістника» // Державний Вістник. – 1918. – № 2.

205. Оголошення Видання «Державного Вістника» // Державний Вістник. – 1918. – № 29.
206. Ожеван Н. Язык политики и языковая политика: посттоталитарные проблемы преодоления этноязыкоцентризма. <http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog-1999/ozhevan-3.htm>
207. Озерова Н.Г. Межстилевое взаимодействие в русском и украинском языках. <http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog-1999/ozerova.html>
208. Офіційні оголошення // Державний Вістник. – 1918. – № 55.
209. Перша відозва Центральної Ради *9 березня 1917 р.* // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – С. 38.
210. Перший піврік існування Української Академії Наук та на черк її праці до кінця 1919 р. // Історія Академії Наук України 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 201.
211. Перший Універсал Центральної Ради 10 червня 1917 // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1. – С. 101.
212. Плахута Є. Цілі мовної політики держави: Українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 43–51.
213. Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – 376 с.
214. Пономарів О. Міжмовні стосунки в сучасній Україні / <http://www.arkas-proswita.iatp.org.ua/movstosunku.html>
215. Пономарів О. Повернення до національних засад в українській термінології // Вісник Нац. Ун-ту «Львів. політ.». – Львів, 2002. – № 453. – С.14–16.
216. Постанова Загальних зборів Українського Учительського товариства Катеринославщини про план дерусифікації середньої школи на Україні // Вільна українська школа. – 1918. – № 10.
217. Постанова в справі організації керування національною школою // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5 – 6. – С. 62 – 65.
218. Постанова Директорії Української Республіки про асигнування в розпорядження 94.000 карбованців для видачі Українському науковому Товариству в Києві в одноразову допомогу на справи видання термінологічних збірників і других наукових праць по українознавству // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 1.
219. Постанова про асигнування 27.999 карбованців на утримання існуючої при Міністерстві Шляхів Термінологічної Комісії та на видання матеріалів цієї комісії // Державний Вістник. – 1918. – № 73.

220. Постанова про асигнування 3.010.020 карб. На потреби Експедиції Заготовок Державних Паперів // Державний Вістник. – 1918. – № 21.
221. Постанова про асигнування 50 000 карбованців на видання «Вістника Міністерства Народного здоров'я й Опікування // Державний Вістник. – 1918. – № 51.
222. Постанова про асигнування 90000 карбованців на видання тижневика «Віра та Держава» // Державний Вістник. – 1918. – № 51.
223. Постанова про асигнування в розпорядження Міністерства Народної Освіти та Мистецтва 39 340 карб. на утримання однорічних педагогічних курсів при Київській та Одеській Шкільних Округах для підготовки вчителів середніх шкіл // Державний Вістник. – 1918. – № 26.
224. Постанова про асигнування в розпорядження міністра єврейських справ 600 000 гривень на єврейську освіту // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної республіки. – 1919. – № 33.
225. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра Закордонних Справ 40000 карб. на заснування книгозбірні // Державний Вістник. – 1918. – № 47.
226. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра Ісповідань 300000 карбованців на видання популярного часопису // Державний Вістник. – 1918. – № 47.
227. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти та мистецтва 869216 карбованців 69 коп. на утримання Української Академії Наук в Києві // Державний Вістник. – 1918. – № 73.
228. Постанова про асигнування Міністерству Земельних справ 4.493.500 крб. на видання підручників для шкіл, на інформацію населенню (в справі земельної реформи) й на видання щорічника та утримання рецензійної й термінологічної комісії // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – № 13. – С. 101.
229. Постанова про встановлення двадцяти стипендій для приготування професорів та вчителів вищих шкіл з українською мовою навчання та про асигнування на те 40.000 карбованців // Державний Вістник. – 1918. – № 50.
230. Постанова про утворення в Ніжинському Історично-Фільологічному Інституті двох кафедр українознавства // Державний Вістник. – 1918. – № 58.
231. Постанова про утворення при Міністерстві Торгу й Промисловости часопису «Торговельно-Промислова Україна» // Державний Вістник. – 1918. – № 81.
232. Постанова РНК УРСР від 21 вересня 1920 р. про введення української мови в школах і радянських установах // Національні

- процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с.
233. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.
234. Правила до прийому в університети в 1918–1919 рр. // Державний Вістник. – 1918. – № 31.
235. Прадід Ю. Д. Мовна політика Центральної Ради // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 15–22. (а)
236. Прадід Ю. Д. Мовне питання в українських конституціях ХХ ст. // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 17–22. (б)
237. Принципы социологического изучения русского языка советской эпохи // Русский язык и советское общество / Под ред. Панова М. В. – Кн. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 16–49.
238. Про асігнування 2000 000 гривень на підтримання української преси на території Української Народної Республіки, яка зайнята ворожим військом // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної республіки. – 1919. – № 33.
239. Про асігнування 280 000 гривень на видання періодичного органу Міністерства Народного Господарства // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної республіки. – 1919. – № 28.
240. Про Видавничий Відділ Міністерства Освіти // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 8 – 9. – С. 263 – 265.
241. Про нашу державну мову // Народня справа. – 1918. – № 36. – С. 4–6.
242. Про реєстрацію й передачу в розпорядження Управління Преси й Інформації друкарських підприємств і засобів друкарської техніки // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки – 1919. – № 23.
243. Про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістник Державних законів для всіх земель Української Народної республіки. – 1919. – № 14.
244. Програм навчання української мови і діловодства на шляхах України // Державний Вістник. – 1918. – № 18.
245. Програма Українських Кінематографічних вистав. – ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Опис 1. – Спр. 62. – Арк. 2.
246. Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1994. – 230 с.
247. Проект Конституції Української Народної Республіки 10 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.2. – С. 5–11.
248. Протокол засідання Генерального Секретаріату 8 вересня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 279.

249. Протокол засідань комісії по складанню підручників початкової школи *9 квітня 1918 р.* – ЦДАВО України. – Ф.2581. – Опис 1. – Спр. 154. – Арк.1.
250. Протоколи засідань Генерального Секретаріату *18 вересня 1917 р.* // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 313.
251. Протоколи засідань Центральної Ради *12 березня 1917 р.* // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1 – С. 41.
252. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 359 с.
253. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / НАН України; Інститут української мови / М.М. Пецак (ред.). – 2-е вид., стер. – К., 1998. – 191 с.
254. Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 362–373.
255. Радчук В. Про концепцію державної мовної політики // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – С. 21–27.
256. Радчук В. Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 150–161.
257. Реєстр української періодичної преси за 1918 р. // Книгар. – 1918. – № 16. – С. 938.
258. Рідний край. Читанка з малюнками для початкових народніх шкіл уложена гуртом слобожан під керівництвом П. Ковалевського. Кн. 1. – Харків: «Союз», 1919. – 121 с.
259. Розгляд підручників у Міністерстві освіти // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 10. – С. 367–369.
260. Розпорядження № 38 міністра освіти І. Огієнка від 24 січня 1919 р. – ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Опис 3. – Спр. 6. – Арк. 21.
261. Рудий Г. Я. Газетна періодика – джерело вивчення проблем Української культури 1917–1920 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 442 с.
262. Рудий Г. Я. Періодична преса – джерело вивчення національно-культурної політики Української Держави (1918 р.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 1995. – 199 с.
263. Русанівський В. Історія української літературної мови: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
264. Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 3–10.

265. Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові // Шлях. – 1918. – № 8. – С.44 – 60.
266. Саплін Ю. Мовний конфлікт як взаємодія особистостей, соціальних стратегій та комунікативних культур // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 106–111.
267. Селищев А. М. Революция и язык // Избранные труды. – М.: Просвещение, 1968. – С. 141–146.
268. Семиколонова О.І., Шиліна А.Г. Гендерний аспект сучасної мовної політики (міжнародний досвід і українська перспектива) // Мовознавство – 2006. – № 4. – С. 32–40.
269. Семчинський С. В. Загальне мовознавство: Підручник для студ. філол. фак. ун-тів. – К.: ОКО, 1996. – 416 с.
270. Сербенська О. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія? // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 89–93.
271. Сербенська О. Сучасна українська термінографія і проблеми екології мови // Вісник Нац. Ун-ту «Львів. політ.». – Львів, 2002. – № 453. – С.17–20.
272. Синявський О. Коротка історія «Українського правопису» // Культура українського слова. – К., 1931. – 110 с. (а)
273. Синявський О. Норми української літературної мови. – Харків: Література і мистецтво, 1931. – 367 с. (б)
274. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. – Київ-Ляйпціг, 1923. – 584 с.
275. Скопненко О. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 60–70.
276. Скорикова О. Досвід утвердження державних мов сербів, хорватів, боснійців та чорногорців на міжнародній арені // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 71–76.
277. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ, Філадельфія, 1995. – 493 с.
278. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні // Український Науковий Інститут, Варшава. Праці. – Т. 34. – 1936. – 270 с.
279. Солдатенко В. Ф. Революційні процеси в Україні після повалення самодержавства. Автономісько-федералістський курс Центральної Ради // Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. (Редкол.: Курас І. Ф. (голова) та інш.). – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – С. 21–106.

280. Сосюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 106 с.
281. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
282. Список українських книжкових видавництв // Книгарь. – 1918. – Ч. 16. – С. 1003.
283. Список українських шкіл, що відкрились в 1917 року на Україні. – ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 51–51 зв.
284. Ставицька Л. Державна мова в Україні. Чинники авторитету та комунікативної потужності // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 378–385.
285. Статут Державної Канцелярії // Державний Вістник. – 1918. – № 18.
286. Статут Української Академії Наук в Києві // Державний Вістник. – 1918. – № 75.
287. Степанов Є. Особливості мовної ситуації в деяких національних громадах Одеси // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28-29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 172–178.
288. Стернин И.А. Можно ли культурно формировать культуру в современной России // Культурно-речевая ситуация в современной России. – Екатеринбург, 2000. – С. 361 – 373.
289. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
290. Сумцов М.Ф. Начерк розвитку української літературної мови. – К., 1918. – С. 6–16.
291. Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55.
292. Тараненко О. О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 8.
293. Теоретические проблемы социальной лингвистики. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
294. Тименко Л. Умови розвитку офіційно-ділового стилю української мови у 20-х роках ХХ століття // Слово. Стиль. Норма. Зб. наук. пр., присвячений 65-річчю дня народження доктора філологічних наук, професора С. Я. Єрмоленко. – К., 2002. – С. 24–29.
295. Тимчасовий Статут Київської Духовної Академії // Державний Вістник. – 1918. – № 40.
296. Тимченко Є. Лінгвістичні замітки // Шлях. – 1918 (а). – № 1. – С. 44–48; № 10–11. – С. 74–75.

297. Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині // Історія української мови: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 38–47.
298. Тимченко Є. Українська грамати́ка (для III, IV класів шкіл середніх). – К.: Кри́ниця, 1918. – 144 с. (б)
299. Титаренко С. Сонечко. Граматка до науки читання й писання. – К.: «Кри́ниця», 1918. – 48 с.
300. Тищенко К. Баскiйський досвiд мовного будiвництва // Державнiсть української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 92–109.
301. Тищенко К. Нове тисячоліття української мови // Урок української. – 2002. – № 3. – С. 7–9.
302. Ткаченко В. А. Актуальные аспекты языковой политики в современных условиях // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 96–139.
303. Ткаченко О. Мовна ситуація в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 400–405. (б)
304. Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерела // Людина і політика. – 2000. – № 2–3. – С. 3–10. (а)
305. Ткаченко О. Б. Соціолінгвістична класифікація мов у її слов'янській специфіці й динаміці // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 3–13.
306. Український правопис (Проект найновішої редакції). – К.: Наук. думка, 1999. – 340 с.
307. Устава про учот населення в містах і міських оселях Української держави // Державний Вістник. – 1918. – № 3.
308. Ухвала Народного Віча 19 березня 1917 року, проведеного в Києві на Софійській площі Центральною Радою // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 400.
309. Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 36–41.
310. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів: Місіонер, 2000. – 300 с.
311. Феллер М. Досвід відродження державної мови Ізраїлю – івриту // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 110–120.
312. Феллер М. Схожість і відмінність мов української та ідиш в аспекті суржика // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 84–89.
313. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Твори: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 549–650. (а)

314. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Твори: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 41. – С. 64–65. (б)
315. Фролова Т. Мова як чинник державної політики // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 42–45.
316. Хауген Э. Лингвистика и языковое планирование // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 441–472.
317. Хроніка // Відродження. – 1918. – Ч. 149 – С. 6.
318. Циркуляр «До всіх «Просвіт» та «Вчительських Спілок» на Україні». – ЦДАВО України. – Ф.2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 27.
319. Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових торгових та інших шкіл України // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 72.
320. Циркулярне розпорядження Міністерства Народної Освіти і мистецтва про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул учителів початкових шкіл // Державний Вістник. – 1918. – № 54.
321. Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 419–434.
322. Чемоданов Н. С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 5–33.
323. Черкасенко С. Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підручник для учнів початкових шкіл. Ч. 1. – К.: Українська школа, 1918. – 15 с.
324. Шалак В. Психолінгвістичні технології під час виборчої кампанії // Сучасні виборчі технології. <http://www.slovnyk.org/txt/biloust/vs>.
325. Шаля І. Рецензія на «Украинскую грамматику» М. Груньського // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 8–9. – С. 268–269.
326. Швейцер А. Д. Методологические основы социолингвистики // Методологические основы языкознания. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 154–170.
327. Швейцер А. Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
328. Швейцер А. Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику: Для ин-тов и фак. иностр. яз. Учеб. Пособие. – М.: Высш. школа, 1978. – 216 с.
329. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 160 с.
330. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

331. Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.
332. Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. Ч. 1. – К.: Вернигора, 1917. – 64 с.
333. Шовгун Н. Причини та механізми міжмовних кодових переключень в умовах масового білінгвізму // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 434–438.
334. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К.: КЛДУ, 2000. – 284 с.
335. Шумарова Н.П. Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С. 100–106.
336. Щерба Л. В. К вопросу о двуязычии // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 313–318. (б)
337. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 24–39. (а)
338. Яворская Г. М. Принципы социолингвистического подхода к изучению языка // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 16–63.
339. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Нац. Акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 288 с.
340. Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 400 с.
341. Яковець Р. П. Український мовний пуризм на європейському тлі // Вісник Львівського університету. Серія філологічна : зб. наук, праць / відп. ред. Т. Ю. Салига. – Львів : ЛНУ, 2004. – Вип. 34. Ч. II. – С. 526–531.
342. Якубинский Л. П. Язык и его функционирование: Избранные работы. – М.: Наука, 1986. – 205 с.
343. Ярцева В. Н. О судьбах языков в современном мире // Известия АН, серия литературы и языка. – М., 1993. – Т. 52. – № 2. – С. 3–15.
344. Calvet Louis-Jean. Les politiques linguistiques // Le sociolinguistique, Paris. 2002 – 4-m edition. – 110 p.
345. Eastman C. M. Language planning: An intiduction. – San Fransisco: Cambler and Sharp, 1983. – 276 p.
346. Ferguson C. A. The Structure and Use of Politeness Formulas // Language in Society 5. – 1976. – P. 137 – 151.
347. Fishman G. A. The Sociology of Language // Language and Social Context: Selected Readings. P.P.Giglioli (Ed.) – Harmonds-worth: Penguin, 1979. – P. 45–58.
348. Haygen E. The ecology of language. – Stanford, 1972.
349. Labov W. Sociolinguistic Patterns. – Philadelphia: Univ. Of Pennsylvania Press, 1972. – 344 p.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР як соціолінгвістична проблема	15
1.1. Проблеми мовної політики в історії мовознавства	15
1.2. Мовна політика в соціолінгвістичних студіях	24
Термінологічно-поняттєва парадигма	24
Тлумачення терміна «мовна політика» в соціолінгвістиці	26
1.3. Проблема лінгвістичної інтерпретації фактів мовної політики	31
1.4. Типологія форм мовної політики	40
1.5. Мовна політика в Україні періоду 1917–1920 рр. як предмет дослідження в українському мовознавстві	45
Розділ 2. Статусна мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР	54
2.1. Статус української мови в тогочасних ідеологічних системах	54
2.2. Статус української мови в законодавчих актах Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР	58
Засади законодавчого регулювання процесів удержавлення української мови, закладені Центральною Радою (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)	58
Посилення суспільного протистояння мов за Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.)	62
Законодавчі ініціативи у сфері мовної політики за Директорії УНР (грудень 1918 р. – 1920 р.)	71
2.3. Українізація освіти як основний напрям мовної політики в Україні 1917–1920 рр.	74
Рідна мова в школі – провідна засада освітніх заходів Центральної Ради	74
Суспільний компроміс – основа освітньої політики уряду П. Скоропадського	81
Поглиблення процесу українізації освіти урядом Директорії УНР	89
Засади статусної мовної політики Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР у тогочасних підручниках української мови	90
2.4. Українська мова у сфері культури	94
Державна мова в соціокультурному контексті	94
Функціонування української мови в пресі	95
Розвиток українського книговидавництва	105
Українська мова в масовій культурі	110

Розділ 3. Корпусна мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР	114
3.1. Оцінне ставлення до мови в суспільній свідомості як основа мовнореформаторських заходів українських урядів 1917–1920 рр.	114
3.2. На шляху кодифікації правописних норм	117
3.3. Термінологія як об'єкт корпусної мовної політики	131
3.4. Стилiстичне внормування української мови в період Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР	137
3.5. Мова урядових документів періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР у світлі мовнореформаторських процесів	142
Висновки	151
Список використаних джерел	154

Наукове видання

Данилевська Оксана Миколаївна

Відповідальна за випуск *Н. Заблоцька*

Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 10,23.

Наклад 500 прим. Зам. №